

TALQIN VA TADQIQOTLAR

ILMIY-USLUBIY JURNALI

IMPACT FACTOR 8.2

Yuqori impact factor 8.2 ga ega bo'lgan Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnaliga qabul qilingan maqolalarga 3 ish kunida DOI raqam olinadi va Directory of Research Journals Indexing Zenodo, OpenAire, Cyberleninka, Google scholar (10 ish kuni) kabi xalqaro ilmiy bazalarda indekslanadi va jurnal belgilangan sanada to'liq shaklda www.talqinvatadqiqotlar.uz rasmiy saytiga joylanadi.

Jurnalga quyidagi yo'nalishlar bo'yicha maqolalar qabul qiladi: Fizika-matematika fanlari, Kimyo fanlari, Texnika fanlari, Iqtisodiyot fanlari, Falsafa fanlari, Filologiya fanlari, Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari, Sotsiologiya fanlari, Geologiya va mineralogiya fanlari, Tarix fanlari, Geografiya fanlari, Yuridik fanlari, San'atshunoslik fanlari, Arxitektura fanlari, Biologiya fanlari, Qishloq xo'jaligi fanlari, Tibbiyot fanlari, Farmatsevtika fanlari, Veterinariya fanlari.

talqinvatadqiqotlar.uz

+99891-152-93-14

talqin@bk.ru

TALQIN VA TADQIQOTLAR

ILMIY - USLUBIY JURNALI

BARCHA SOHALAR BO‘YICHA
UIF-2023: 8.2 | № 34
15.12.2023

talqinvatadqiqotlar.uz

Talqin va tadqiqotlar

ilmiy-uslubiy jurnal

scientific-methodical
journal

научно-методический
журнал

Bosh muharrir:
I.I.Abdumannonov

Mas'ul muharrir:
O.S.Isroilov

Jurnal bir oyda ikki marta
chop etiladi.

O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti
Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va
ommaviy kommunikatsiya
agentligida 2022- yil
12 - fevralda 1540 raqam
bilan ro'yxatga olingan.

ISSN 2181 - 3035

Jurnaldan maqola ko'chirib
bosilganda, manba
ko'rsatilishi shart.

Tel: +99891-152-93-14
E pochta: talqin@bk.ru
Сайт: talqinvatadqiqotlar.uz

Tahrir kengashi:

Muydinov Erkin Djamaldinovich

Toshkent Moliya Instituti Andijon fakulteti dekani

Iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

Mamatov Obidxon Vaqqosovich

*Namangan davlat universiteti "Milliy g'oya, ma'naviyat va huquq asoslari"
kafedrası mudiri, falsafa fanlari nomzodi*

Masharipova Gularam Kamilovna

Falsafa fanlari doktori, professor

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti

Qozoqov Tohirjon Qodiraliyevich

Namangan Impuls tibbiyot instituti, tarix fanlari nomzodi, dotsent

Zokirov Sanjar Ikromjon o'g'li

TATU Farg'ona filiali, Kompyuter tizimlari kafedrası mudiri

fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Ibragimova Mavluda Ro'zmetovna

Kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori

O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo instituti katta ilmiy xodimi

Djurayev Muxammadrizo Mamurovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Komilov Rustamjon Maxamadovich

*Farg'ona davlat universiteti Agrar qo'shma fakulteti "Aholi tomorqalaridan samarali
foydalanish va dorivor o'simliklar" kafedrası katta o'qituvchisi, q.x.f.f.d (PhD)*

Raxmonov Elyor Abdullajonovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti Tarix kafedrası o'qituvchisi,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

Jepbarova Sayat Qurbanmiratovna

Qoraqalpoq davlat universiteti Turkman tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

Idrisov Xusanjon Abdujabborovich

*Farg'ona davlat universiteti me'vachilik va sabzavotchilik kafedrası mudiri
q.x.f.f.d (PhD)*

Bazarov Otabek Odilovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti, PhD

Azizov Olimjon Toxirovich

Toshkent kimyo texnologiya instituti GSKMT kafedrası dotsenti

Rahimova Maftuna Odilovna

Qo'qon davlat pedagogika instituti, PhD

Mirzaahmedova Kamola Toxirovna

Toshkent pediatriya tibbiyot instituti farmakologiya, fiziologiya kafedrası dotsenti

Djumaniozova Enajon Kutimovna

Toshkent arxitektura qurilish instituti xorijiy tillar kafedrası katta o'qituvchisi

Urazmetova Shoirazatbayevna

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalar universiteti Urganch filiali
o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Djurayeva Dilnoza Shakirjonovna

*Termiz davlat universiteti algebra va geometriya kafedrası o'qituvchisi, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori*

Maxkamova Dilafruz Yuldashevna

O'zbekiston Milliy universiteti Tuproqshunoslik kafedrası dotsenti

Usmonov Odil Kamilovich

*FarDU Axoli tomorqalaridan samarali foydalanish va dorivor o'simliklar kafedrası dotsenti,
q.x.f.n*

Nazarova Nargiza Mustaqimovna

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori

SUG'ORISH TIZIMLARIDAGI SUV ISROFGARCHILIGI VA SUVNI TEJASHNING MAQBUL USULI

M. Xurramov

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti tayanch doktoranti

F. Yusupov

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola birinchi bo'lib sug'orish tizimlaridagi suv isrofgarchiligini tahlil qiladi undan so'ng muammoning eng maqbul yechimlari tavsiya etiladi. Bugungi kunning eng dolzabr muammolaridan biri bu albatta suvdan yanada samarali foydalish bu maqolaning mazmuni ham aynan shundan iborat.

Kalit so'zlar: filtratsiya, sug'orish tizimi, texnologiya, o'zanli kanal, betonli kanal, material, suvning sizilishi, ichki ariqlar, sug'orish texnologiyalari, suv sizilishi.

Kirish: Bugun suv taqchilligi nafaqat Respublikamizda balki qo'shni davlatlarda ham actual va asosiy muammo sifatida qaralmoqda bunga sabab yildan yilga yog'ingarchilik miqdorining kamayib boryotganligi va suvni transport qilishdagi katta raqamli yo'qotishlardir. Respublikamizda jami 4,3 mln gektar sug'oriladigan yer mavjud bo'lib yillik suvga bo'lgan ehtiyoj 53 mlrd kub metrni tashkil etadi. Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida yil davomida 39 mlrd kub metr suv iste'mol qilingan. Shundan 36 foizi yoki 14 mlrd kub metri tuproq o'zanli va ariqlarda yo'qolgan. Yana 5-6 mlrd kub metr suv sug'orishning eskirgan usullari tufayli yo'qotilmoqda. Yurt boshimiz

Sh. Mirziyoyev 29-noyabr kuni qishloq xo'jaligida suv resurslaridan oqilona foydalanish va yo'qotishlarni kamaytirish bo'yicha o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida suv muammosiga jiddiyoq qarash kerakligini ta'kidlab qator muhim vazifalarni belgilab berdi.

-birinchi muhim vazifa- kanal va ariqlarni betonlash;

Kelgusi yilda 1 ming 500 kilometr, ya'ni bu yilgiga nisbatan 4 barobar ko'p yirik kanallarni betonlash vazifasi belgilandi. 2025-yildan kamida 2 ming kilometrdan kanallarni betonlashga o'tiladi.

-ikkinchi muhim vazifa- suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish;

Kelgusi uch yilda ham qishloq xo'jaligi texnikasining 15 foizi va lazerli tekislagichning 30 foizini subsidiyalash amaliyoti davom ettiriladi. 2026-yilgacha hamma ekin yerlari lazerli tekislanadi. 2026-yildan keyin lazerli tekislanmagan yerlarga nisbatan yer va suv soliqlari keskin oshiriladi.

-uchinchi muhim vazifa- suvni yetkazish xarajatlarini qisqartirish etib belgilandi.

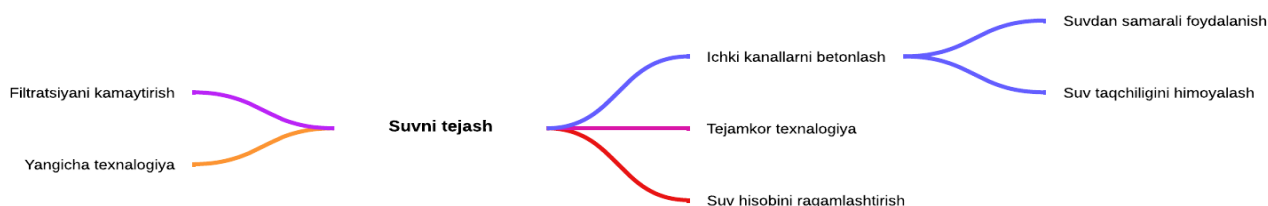
Xalqaro moliya tashkilotlari ishtirokida 95 ta nasos stansiyasini yangilash, kelgusi yil boshida yana 118 tasi bo'yicha tender e'lon qilish vazifasi qo'yildi. Shu bilan birga, xorijiy kompaniyalar 268 ta nasosni boshqaruvga olish tashabbusini bildirgan.

Umuman, ushbu choralar orqali kelgusi yili nasoslarning elektr sarfini 300 million kilovatt soatga, keyingi uch yilda esa 1,5 milliard kilovatt soatga kamaytirish mumkinligi ko'rsatib o'tildi [1].

Muammoning bugungi holati. Respublikamizda yildan yilga suvga bo'lgan talab ortib bormoqda lekin suv kamayishda davom etmoqda buning asosiy sabablari suvdan samarasiz foydalanish va aholi sonining oshishi hisobiga suvga bo'lgan talab ham ortib bormoqda. Biz qachonki suvning bebaho va sehirli kuchga ega ekanligini qachonki xis qilgandagina suvni tejashga va undan yanada samaraliroq foydalaishga o'tamiz. Bugun kechagidanda suvni tejab ishlatishga majburmiz sababi oldida kutulyotgan suv taqchilligi ham bugungi va kechagi suv isrofgarchiliklari hisobiga amalga oshishi mumkin. Ikkata asosiy vazifa bular suvni transport qilishdagi yo'qotishlarni kamaytirish uchun tashqi va ichki kanallarni betonlashtirish va suv tejamkor texnologiyalarni tushunishimiz va keng joriy etishimiz eng maqbul yo'l xozirgi muammoni keskin yaxshilash uchun. Biz suvdan qachalik tejab qololsak va shu orqali yangi yerlarni o'zlashtirib natijada unumli yerlar qatoriga qo'sholsak bizda katta o'zgarishlar sodir bo'lish mumkin.

Jahon Resurslar Instituti (WRI) hisobotida aytilishicha, O'zbekiston suv tanqisligi bo'lgan 164 davlat ro'yxatida 25-o'rinda. Tadqiqotga ko'ra, O'zbekiston suv tanqisligi yuqori bo'lgan 27 davlat ro'yxatidan joy olgan. O'zbekistonning gidroenergetika resurslari butun respublika hududining bor-yo'g'i 4,92% ni tashkil etadi, umumiy suv resurslari yiliga 50–60 km³ ni tashkil etadi, shundan atigi 12,2 km³ i Respublika hududida, qolgan qismi esa suv resurslaridan iborat. Tashqaridan - Tyan-Shan va Pomir tog'lari - Oltoydan, yozda qor va muzliklarning erishi natijasida keladi. Suv resurslarining markaziy qismi paxta dalalarini sug'orishga ketadi. 2030 yilga borib respublika aholisining qariyb 40 million kishiga ko'payishi prognoz qilinmoqda, bu esa mavjud suv resurslarining 7-8 km³ ga qisqarishiga olib keladi. Bunday sharoitda suv resurslari taqchilligi 2030 yilga borib hozirgi 13-14 foizdan 44-46 foizgacha oshadi, bu esa qishloq xo'jaligi va boshqa tarmoqlarning rivojlanishini sekinlashtiradi [2].

1-sxema

Suv isrofgarchiligidan qochish sxemasi

Respublikamizdagi sug'orish tizimlaridagi ichki kanallarning 70% dan ortig'i grunt o'zanli kanallarga tog'ri keladi bundan umumiy suvning manbadan dalaga yetib borgunga qadar 40% suv sizilish hisobiga yo'qotiladi. Bu umumiy suvga nisbatan juda katta yo'qotish bo'lib xo'jaliklararo ichki kanallarni betonlashtirish yoki suv sizilishiga qarshi yangicha materiallarni qo'llash bugungi kunning asosiy masalalaridan biridir.

1-rasm. Toshkent viloyati, Nurafshon tumanidagi gruntli kanal va ichki grunt o'zanli ariqning ko'rinishi.

Suvni tejashda ilg'or texnologiyalar. Oxirgi yillarda suv tejamkor texnologiyalardan foydalanish bo'yicha mamlakatimizda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda va buning natijasida millionlab kub metr suv tejab qolinmoqda. Sug'orishda asosan tomchilatib, yomg'irnatib, yer ostidan va an'anaviy usuldan foydalanib kelmoqdamiz.

Suv iste'moli (evopotranspiratsiya, umumiy bug'lanish) – rejalashtirilayotgan hosilni olish uchun qishloq xo'jalik ekini iste'mol qiladigan suv miqdoridir. Qishloq xo'jalik ekini etishtirilayotgan dalaning suv iste'moli (E) ekinlarning bargidan, tanasidan (transpiratsiya, E_{tr}) va tuproq yuzasidan (E_t) bug'lantirilgan suvlarning miqdoriga tengdir:

$$E = E_{tr} + E_t \text{ mm, m}^3/\text{ga}$$

Tuproq yuzasidan bug'lanishga asosan tashqi muxit ta'sir etsa, transpiratsiyaga tashqi muxit bilan mujassamlashgan o'simlikning ichki omillari ta'sir etadi. SHuning uchun ularni ajratib olish murakkabligidan, E_{tr} va E_t birgalikda, bir butun qilib aniqlanadi.

Suv iste'moli - iqlim, gidrogeologik va xo'jalik sharoitlari, o'simlikning biologik xususiyatlari, hosildorligi va sug'orish usullariga bog'liqdir [3].

1-jadval

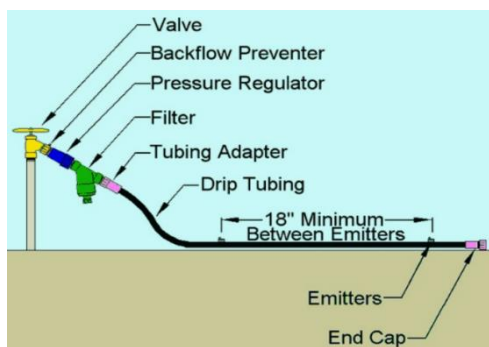
Sinflar	Tuproqning suv o'tkazuvchanligi	Tuproqning mexanik tarkibi	100 m egatda o'rtacha nisbiy suv shimilish sarfi, l/s
A	YUqori darajada	Qumli	0,4 dan yuqori
B	Kuchaygan	Qumoq	0,2
V	Kuchaygan	Engil soz tuproq	0,1
G	Susaygan	O'rta soz tuproq	0,05
D	Sust	Og'ir soz tuproq va gil	0,03 dan kichik

1-jadval. Tuproqlarning suv o'tkazuvchanlik darajalari

Dunyodagi yetakchi suv resurslarini boshqarish usullari va kelajakda suvni tejash bo'yicha innovatsiyalarga boy mamlakatlar va shaharlar: Saudiy Arabiston, Bangalor, Hindiston, Shimoliy Xitoy, Isroil, Keptaun, Janubiy Afrika, San-Fransisko, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya [4].

Tomchilatib sug'orish o'simliklarni sug'orishning eng samarali usullaridan biri sifatida mashhur. Misol uchun, o'rtacha purkagich tizimining samaradorligi taxminan 75-85% ni tashkil qilsa tomchilatib sug'orishda esa bu ko'rsatgich 90% dan ortiq samaradorlikka ega. Vaqt o'tishi bilan suvni yetkazib berish samaradorligidagi bu farq hosildorlik va kompaniya daromadida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Suv tanqis bo'lgan hududlarda, masalan, AQShning cho'l hududlarida, tomchilatib sug'orish sug'orishning optimal usuliga aylandi. Tomchilatib sug'orish tizimlari nisbatan arzon va o'rnatish oson, dizayni oddiy va dalalardagi namlik darajasining pasayishi tufayli o'simliklarning sog'lig'ini maksimal darajada oshirishga yordam beradi. Italiya dunyoning eng yirik agrar davlatlaridan biri bo'lib, yerlarning katta qismida bug'doy, makkajo'xori, sholi va mevalar yetishtiriladi. Italiya 2011-yilda tomchilatib sug'orishni joriy qila boshlagan. Keyingi o'ttiz yil ichida Evro Jahon suv taraqqiyoti hisobotiga (WWDR) ko'ra, 2030 yilga kelib dunyo aholisining 47 foizi suv ta'siri yuqori hududlarda yashashi mumkin. Agar bu ogohlantirishga ishonadigan bo'lsak, suv manbalaridan yaxshiroq foydalanish va tejash yo'llarini ishlab chiqishimiz va amalga oshirishimiz muhim ahamiyatga ega. Tomchilatib sug'orish esa dehqonchilik uchun mukammal yechim bo'lishi mumkin.

Tomchilatib sug'orish tizimining "asosiy qismlari". Tomchilatib sug'orish tizimini sozlash juda oddiy va ular bir nechta tarkibiy qismlardan iborat. Tizim quyidagi komponentlardan iborat bo'ladi.

2-rasm. Soddashtirilgan tomchilatib sug'orish tizimi

3-rasm. Tomchilatib sug'orish tizimining daladagi ko'rinishi

Kelajakda suv ta'minoti muammosi kundan kunga kengayib borayotganligi sababli, suvdan foydalanishni yaxshilash zarurati, ehtimol tomchilatib sug'orish texnologiyasi qishloq xo'jaligi uchun tobora muhimroq bo'lib borayotganini ko'rishimiz mumkin. Tomchilatib sug'orish nisbatan oddiy texnologiya bo'lib, an'anaviy suvga “och” yoki “chanqagan” sug'orish usullariga ajoyib alternativ yechimchi taklif etadi. [5].

Xulosa qilib aytishimiz mumkin bizning mamlakatimizda suvni tejash va undan oqilona foydalanish zarur va shart. Shu sababli mavjud suv zaxirasini saqlash va sug'orishda yangicha texnologiyalarning ahamiyati xususan tomchilab tug'orishni va suv hisobini aniq raqamlarda monitoring qilish bugungi kunning talabidir. Xorijiy tajribalardan kelib chiqib suvni qanchalik tejashimiz suv tejamkor texnologiyalardan foydalanishni chuqurroq o'rganish va kerakli joyga zarur bo'lgan texnologiyani tanlashimizga bog'liq ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

- [1]. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/11/17/water/>
- [2]. <https://cabar.asia/en/uzbekistan-s-water-sector-environmental-and-managerial-issues>
- [3]. M. Xamidov, B. Suvanov, K. Isabaev Sug'orish melioratsiyasi 32, 71-betlar Toshkent-2019
- [4]. <https://impacx.io/blog/top-cities-breaking-the-mold-in-water>
- [5]. <https://interestingengineering.com/science/how-exactly-does-drip-irrigation-work>
- [6]. Осипова М.А. Инженерная геология в коломенский специальная геология М.А. Осипова-М. УДН, 2019. Б-115.
- [7]. Павчин М.П., Методы определения коэффициента фильтрации грунтов / М.П. Павчин Б.И., Балыков.-М. Энергетика, Б-115.

ЖАМИЯТДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЗИДДИЯТЛАРДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ОМИЛИ

Мусаев Одил Рахматович

Ренессанс таълим университети профессори,
фалсафа фанлари доктори (DSc)

Аннотация: Мазкур мақолада жамият ижтимоий сиёсий барқарорлигини таъминлаш, кўпмиллатли жамиятларда миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлаш, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий зиддиятларда миллатлараро муносабатлар омили таҳлил этилган. Шунингдек унда зиддият – мураккаб, кўп қиррали ва даражали ижтимоий-руҳий ҳолат эканлиги, зиддият деганда, аввало, қадриятлар ҳамда маълум бир мақом, ҳокимият, захиралар учун кураш, рақиблар томонидан бир бирига моддий ва маънавий зарар етказиш, рақибни йўқ қилиш тушунилиши борасида фикр юритилади.

Калит сўзлар: кўпмиллатли жамият, зиддият, ижтимоий зиддиятлар, миллатлараро зиддиятлар, шахслараро зиддиятлар, манфаат, миллий сиёсат, миллатлараро тотувлик, бағрикенглик.

ФАКТОР МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТАХ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация: В данной статье анализируется социально-политическая стабильность общества, укрепление межэтнических отношений в полиэтнических обществах, а также фактор межэтнических отношений в социально-политических конфликтах в обществе. Также рассматривается тот факт, что конфликт представляет собой сложную, многогранную и многоуровневую социально-психологическую ситуацию, конфликт означает, прежде всего, ценности и борьбу за определенный статус, власть, резервы, материальный и моральный ущерб со стороны противников. и уничтожение противника.

Ключевые слова: многонациональное общество, конфликт, социальный конфликт, межэтнический конфликт, межличностный конфликт, интересы, национальная политика, межэтническое согласие, толерантность.

THE FACTOR OF INTERETHNIC RELATIONS IN SOCIO-POLITICAL CONFLICTS IN SOCIETY

Annotation: This article analyzes the socio-political stability of society, the strengthening of interethnic relations in multi-ethnic societies, as well as the factor of interethnic relations in socio-political conflicts in society. The fact that conflict is a complex, multifaceted and multi-level socio-psychological situation is also considered; conflict means, first of all, values and the struggle for a certain status, power, reserves, material and moral damage from opponents. and destruction of the enemy.

Key words: multinational society, conflict, social conflict, interethnic conflict, interpersonal conflict, interests, national policy, interethnic harmony, tolerance.

Ижтимоий тараққиётнинг боришига қараб миллатлар ривожланиб боради. Фақат биргина XX аср давомида Ер кулрасидаги аҳоли 1,7 миллиарддан 6,2 миллиардгача ўсган, яъни 3,5 карра ошган. Демак миллатлар йириклашиб ҳам бормокда. Ер юзасидаги аҳоли масалалари билан шуғулланувчи мутахассисларнинг хисобларига кўра ҳозирги даврда 2,5 мингдан 5,5 минггача турли миллатлар ва элатлар мавжуд. Рақамлардаги бундай катта тафовутни тушуниш мумкин, чунки ер юзининг қисмларида ҳали аҳоли сони, таркиби ва миллий тафовутлари, уларнинг фарқлари етарли даражада ўрганилган эмас. Ундан ташқари, аҳолининг қайси гуруҳини миллат деб аташ мумкин, қайсини эса элат дейиш маъкул деган масалада умумқабул қилинган меъёр ва мезонлар йўқ ва ҳар бир тадқиқотлар гуруҳи ўз қоидалари асосида иш кўради. Аммо, жаҳондаги кўпгина миллий-оммабоп адабиётларда ер юзидаги миллатлар ва элатларнинг сони 3 мингга яқин, дейилади.

Мутахассисларнинг фикрича, ер юзи аҳолисининг 96 фоизи у ёки бу даражага уюшган миллатлар бўлиб, 4 фоизи эса элатлар ва қабилалардир. Баъзи халқлар ўзининг камсонлиги, тарқоқ ҳолда катта ҳудудларда истиқомат қилиши каби сабабларга кўра миллат бўлиб уюша олмаганлар. Улар элат ҳолида қолиб, ўз атрофидаги йирик миллатлар билан ҳамкорлик йўлидан бормокдалар. Бундай элатлар ер юзида анчагина бўлиб, камсонликлари ва тарқоқликлари сабабли инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдилар. Ер юзида миллатлар ва элатларнинг кўплиги улар манфаатларининг ҳам турли туманлигини билдиради. Бу эса миллатлараро муносабатларда у ёки бу шаклда зиддиятларнинг мавжудлигидан далолат беради.

Инсоният яралибдики, турли-туман зиддиятлар кулшовида яшаб, кулашиб келади. Зиддиятларнинг мавжудлиги, бир томондан, инсониятни кулашга, ўзининг, жамиятнинг ҳаётини, давлат фаолиятини яхшилашга ундаса, иккинчи томонидан турли хил деструктив, вайронкор кучларнинг фаоллашувига ҳам олиб келади. Томонлар бир бирларининг тушунмаслиги, бирор бир мурасага келмаслиги мазкур кучларни ҳаракатга келтиради. Хўш, зиддият нима? Нега у

инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга? Оммавий ахборот воситалари зиддиятларнинг келиб чиқишига сабаб бўладими?

Зиддият – мураккаб, кўп қиррали ва даражали ижтимоий-руҳий ҳолат. Зиддият деганда, аввало, қадриятлар ҳамда маълум бир мақом, ҳокимият, захиралар учун кураш, рақиблар томонидан бир бирига моддий ва маънавий зарар етказиш, рақибни йўқ қилиш тушунилади. Зиддиятларда у ёки бу мавзулар, қизиқиш ва манфаатлар орқали бирлашган индивидлар, ижтимоий гуруҳлар, миллий-этник жамоалар, давлатлар, бир гуруҳ мамлакатлар қатнашадилар.

Зиддиятлар турли сабабларга кўра юзага чиқади, яъни: маънавий, моддий, иқтисодий, сиёсий, диний келишмовчиликлар ва бошқалар. Зиддиятни чуқурроқ тушуниш учун, албатта унинг келиб чиқиш сабабларини ўрганмоқ лозим. Масалан, эр-хотин ўртасидаги зиддиятларни оладиган бўлсак, аввало уларнинг оилавий ҳаётда турли маънавий ва моддий захирага эга бўлган оилаларда тарбияланганликлари, бир-бирини ҳурмат қилмаслиги, тушунмаслиги, эр хотинни, хотин эрни қўллаб-қувватламаслиги, оиладаги иқтисодий этишмовчилик ва ҳоказоларни сабаб қилиб олиш мумкин. Ишхонада раҳбар ва ходим ўртасидаги зиддиятлар аксарият ҳолатларда раҳбарнинг бошқарув илмига тўлиқ эга эмаслиги, соҳани билмаслиги, қўл остидаги ходимлар билан келиша олмаслиги, уларни тушунмаслиги ёки ўз гапини ўтказа олмаслиги ва ҳоказолардан келиб чиқади. Ҳар қандай зиддият асосида бирор томоннинг маълум бир мақсадга эришиш йўлидаги ҳаракати ётади. Демак, зиддият маълум манфаат ва мақсадларга эришиш йўлидаги ўзаро мулоқотнинг ўзига хос сифатидир¹. Ҳар қандай зиддият инсонлар ва индивиднинг руҳий ҳолатидаги қарама-қаршиликлар ҳосиласидир. Борлиқдаги ҳар бир предмет ва ҳодиса у ёки бу кўринишдаги қарама-қаршиликларга эга. Қарама-қарши хосса ва хислатларнинг ўзаро бир-бирини истисно этишлари асосида зиддият вужудга келади. Зиддият эса, албатта бошқа ҳолатга, босқичга, сифатга ўтиш заруриятини туғдиради². Зиддиятнинг белгилари қандай намоён бўлади? У зиддият қатнашчилари томонидан қабул қилинган ҳолатнинг мавжуд бўлиши, зиддият объектининг баҳслилиги, қатнашчиларнинг ўз мақсадларига эришиш учун зиддиятга киришишга тайёрликлари билан белгиланади.

Зиддиятнинг объекти бўлиб манфаатлар тўқнашуви юзага келадиган қадрият хизмат қилади. Унинг объекти бўлсагина зиддият юзага келади. Бундай объектлар ҳақиқий, потенциал, ёлғон ва ҳаёлий ҳам бўлиши мумкин.

Зиддиятнинг предмети бўлиб ўзаро алоқага кирган томонларнинг рақобат орқали ҳал қилмоқчи бўлган қарама-қаршиликлар хизмат қилади.

Зиддиятлар таснифи

¹ Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. — М.: ЮНИТИ, 2000. — 11 с.

² Қўшоқов С. Диалектика ва билиш назарияси. <http://uz.denemetr.com/docs/769/index-314213-1.html?page=7>

Зиддиятларни таснифлашда албатта уларнинг ўзига хослигини инобатга олиш зарур. Шу нуқтаи назардан уни:

- 1) шахснинг ички қарама-қаршиликлари ва кураши;
- 2) шахслараро;
- 3) шахс ва гуруҳ ўртасидаги;
- 4) гуруҳлараро;
- 5) давлатлараро (ёки давлатлар коалициялари ўртасидаги) зиддиятларга бўлиш мумкин.

Шахсдаги ички қарама-қаршилик унинг асабийлашиши, ўз ҳаётий фаолиятидан қониқмаслиги, бир қарорга кела олмаслиги натижасида пайдо бўлади. Масалан, Зигмунд Фрейднинг психоанализ назариясига кўра³, ички зиддият «Мен» ва «Ўзига юқори баҳо бериш»дан келиб чиқади. Мазкур зиддиятлар руҳий асосга эга бўлиб, шахснинг ўзига паст ёки жуда юқори баҳо беришидан келиб чиқади. Улар конструктив ва деструктив характерга эга бўлиб, шахснинг руҳий ва жисмоний ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, олий ўқув юртининг талабаси ўзидаги мавжуд билимга кўра, аллақачон етук мутахассис сифатида бирор бир ташкилот ёки корхонада ишлаши, ёхуд докторантурада ўқиши лозимлигини ҳис қилади. Аммо ҳали олий ўқув юртини битирмаганлиги ва кўлида дипломи бўлмаганлиги сабабли у ич-ичидан сиқилади, талаба бўлиб ўзининг даражасига тенг келадиган яхшироқ иш излашга интилади. Ёки инсон ўзи яшаётган жамият ривожидан қониқмайди. Бошқа, ривожланган давлатга кўчиб кетгиси келади, аммо унинг моддий аҳволи бунга йўл қўймайди. Натижада унда юзага келадиган ички зиддият, уни турли йўлларга бошлайди (яхши иш топишга интилиш, ўз устида ишлаш, яқинлари билан пул устида жанжаллашиш, қарз олиш ва ҳоказо)

Шахслараро зиддият. Бу икки ва ундан ортиқ шахс ўртасидаги зиддият бўлиб, ҳаётда турли сабабларга кўра тез-тез учраб туради. Бунга мисол қилиб, йигитлар ўртасида бир қизнинг муҳаббати учун кураш (ёки аксинча), раҳбар ва ходим ўртасидаги келишмовчилик, қўшнилар ўртасидаги зиддият, жамоат транспорти йўловчилари ўртасидаги тушунмовчилик ва ҳоказоларни кўрсатиш мумкин. Бундай зиддиятлар жамиятнинг ҳар бир жабҳасида: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ва бошқаларда содир бўлиши мумкин. Шахслараро зиддиятларда инсонларнинг шахсий сифатлари, уларнинг ақлий салоҳияти, тарбияси муҳим аҳамият касб этади.

Шахс ва гуруҳ ўртасидаги зиддият. Гуруҳлар ўз ичига бир қанча муносабатларни мужассам этади ва албатта унда расмий ва норасмий етакчи бўлади. Шу сабабли гуруҳ ичида зиддиятга бориш хавфи кучаяди.

³ Лукин, Ю.Ф. Конфликтология : управление конфликтами : Management of the conflicts : учебник для вузов / Ю.Ф. Лукин. — М. : Академический Проект Гаудеамус, 2007. — 19 с.

Шахс ва гуруҳ ўртасидаги зиддият конструктив ва деструктив бўлиши мумкин. Биринчи ҳолатда у шахс ва гуруҳ ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашга хизмат қилса, иккинчисида гуруҳ ўртасидаги тарқоқликка олиб келади.

Гуруҳлараро зиддият. Мазкур зиддият турли хил гуруҳлар манфаатларининг тўқнашуви натижасида юзага келади. Аксарият ҳолатда бундай зиддиятлар ижтимоий гуруҳлар ичида юз беради. Масалан, мактабдаги синфлар, талабаларнинг гуруҳлари, ишлаб чиқариш бригадалари, ОТМ кафедралари, сиёсий партиялар, этник жамоалар, диний ташкилотлар орасида. Ижтимоий зиддиятларни К.Маркс⁴ ва унинг издошлари тадқиқ этишган бўлиб, уларнинг фикрича, зиддият асосида иқтисодий, ижтимоий, маданий, ирқий ва бошқа келишмовчиликлар ётиши мумкин.

Статистик маълумотларга кўра, дунёдаги асосий зиддиятлар гуруҳлараро характерга эга. Буларга асосан этник, ирқий, диний ва маданий белгилар асосида юзага келадиган зиддиятлар киради. Кўп ҳолатларда зиддиятлар этник гуруҳларнинг элементар эҳтиёжларини қондирмаслик, яъни уларга маълум бир мақом, маданий ўзига хослик, фикр, сўз, дин эркинлигининг берилмаслиги натижасида келиб чиқади.

Давлатлараро зиддият. Бундай зиддиятлар асосан алоҳида давлатлар ва коалициялар ўртасидаги келишмовчиликлар оқибатида юзага келиши кузатилади. Уларнинг сабаблари турлича яъни, иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ҳудудий ва бошқалар бўлиши мумкин. Албатта давлатлараро зиддиятлар асосида, биринчи галда мамлакатлар манфаатларнинг бир бирига зидлиги ётади. Бундай зиддиятларнинг энг хавфли томони – ҳарбий ҳаракатлар бошланган тақдирда одамларнинг оммавий равишда қирилишидир. Давлатлараро зиддиятларни мувофиқлаштириш ва жаҳонда тинчликни сақлашда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тинчликпарвар фаолияти муҳим роль ўйнайди. Унинг асосий вазифаларидан бири сайёранинг хавфли нуқталарида тинч аҳолтини ўлимдан ва турли хавфлардан сақлашдир.

Айтиш жоизки, юқорида санаб ўтилган барча зиддиятларнинг турлари бири-бири билан доимо алоқада бўлиб, ўзаро таъсир этиш кучига эга. Масалан, халқаро зиддиятлар кўп ҳолатларда давлатнинг ички зиддиятларига, давлат эса гуруҳлар ўртасидаги зиддиятга, гуруҳлар шахс ва гуруҳ ўртасидаги зиддиятга таъсир ўтказди.

Бугун миллатлараро зиддиятларни ижтимоий тараққиёт нуқтаи назаридан ҳал этиш жаҳон халқларини, айниқса полиэтник давлатларни безовта қилаётган глобал муаммолардан биридир. Жумладан, Англияда Ольстер, Францияда Корсика, Испанияда Каталония, Италияда Жанубий Тиролия, Бельгияда

⁴ The Context of Social Psychology // Ed. by J. Israel, H. Tajfel. – London, 1972. P.6

Фламандия, Хитойда Уйғур автоном тумани ва Тибет, Болгарияда турклар, Туркияда курдлар миллий низоларга, сиёсий-ижтимоий тўқнашувларга сабаб бўлиб келади. Собиқ СССРнинг тарқалиши билан унинг ўрнида пайдо бўлган мустақил давлатларда, айниқса тоталитар тузум тазйиқи остида бўлган Югославия, Руминия, Венгрия, Чехословакияда миллатлараро тўқнашувлар авж олди. Ҳаттоки, энг ривожланган АҚШдек давлатда ҳам миллий-этник муаммолар мутлақ ҳал этилмаган. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов таъбири билан айтганда, “этник ўзликни англашнинг ўсиши яна узоқ вақт давомида ҳозирги дунё сиёсий тараққиётининг динамикасини белгилаб беради”.⁵

Миллатлараро зиддиятлар бу – миллий-этник жамоалар ёки улар вакиллари ўртасидаги зиддиятлардир. Миллатлараро зиддиятлар ўзининг типологик хусусиятига кўра энг аввало ижтимоий характерга эга. Унинг субъекти бўлиб аниқ бир кўпмиллатли давлатда, ижтимоий тизимда манфаатлари бир бирига зид келиб қолган турли этник жамоалар ҳисобланади. Айни вақтда миллатлараро зиддиятлар сиёсий аҳамият касб этади. Чунки, ҳеч бир миллат ёки этник гуруҳ ўзининг сиёсий ташкилоти ва ўз давлатчилигисиз шаклланмайди ҳамда ривожланмайди. Шунинг учун ҳар қандай миллатлараро зиддиятларнинг орқасида маълум бир сиёсий кучлар ёки давлатлар манфаатлари ётади. Ҳозирги кунда дунёда миллатлараро зиддиятлар тобора ижтимоийлашиб бормоқда ва у миллий, ижтимоий-сиёсий зиддиятлар сифатида намоён бўлмоқда. Бугунги кунда дунёнинг турли нуқталарида юз бераётган миллатлараро зиддиятлар заминида кўпмиллатли давлатларда кичик этник жамоа ҳисобланаётган миллатларнинг аввало, ўз мустақил давлатчилигини шакллантириш ёки этник ватандошлари билан бирлашишга бўлган интилиш ётибди.

Миллий – этник зиддиятлар ўзининг узоқ тарихига эга. Унинг кичик кўриниши қадимги даврдаги қабила ва уруғлар ўртасидаги зиддиятлар бўлиб у унчалик даражада ҳалокатли эмас дейиш мумкин. Ҳозирги пайтдаги миллий-этник низолар нисбатан инсоният ва унинг келажаги учун анча хатарлироқдир. Чунки ҳозирда ўртача энг кичик миллат беш юз миндан бошланади ва энг катталари миллиардан ошиб кетади ҳамда улар ўзига хос замонавий қирғин қуроолларга эга эканлигини инобатга олсак унинг қай даражада эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Унданда даҳшатлиси миллий-этник зиддиятларни ўз ичига олувчи динлараро ва конфессиялараро зиддиятлардир. Ушбу зиддиятлар бошқаларига нисбатан кенг кўламлиги, шафқатсизлиги, кўп қурбонлар бўлиши, узоқ вақт давом этиши мумкинлиги билан бошқаларидан кескин ажралиб туради. Масалан, ўтмишда христианланинг мусулмонлар

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 69 б.

устига “Салб юриши”, Католиклар ва протестанлар ўртасидаги ўзаро урушлар ва ҳ.к.

Миллатлараро зиддиятлар табиати бир жамиятда яшаётган турли хил миллатларнинг ўзаро ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-маданий ва ўзаро кўпқиррали алоқаларининг қай даражада йўлга қўйилганлигига боғлиқ. Бир сўз билан айтганда миллатлараро зиддиятлар кўпроқ ўзаро миллий манфаатларнинг тўқнашувидан келиб чиқади. Миллатлараро муносабатлардаги зиддиятлар ўзаро алоқаларнинг йўқолишига, у эса миллий биқикликка олиб келиши мумкин. Бизга маълумки миллий тараққиёт бошқа бир миллатлар билан ўзаро яқин ҳамкорлик асосида ривожланади. Фақатгина ягона динга эътиқод қилувчи, маълум бир ижтимоий маконда узоқ йиллардан бери истиқомат қилувчи турли хил миллатлар ўртасидаги зиддиятларга барҳам бериш ва ўзаро яқинлаштириш имкониятлари кенгроқ бўлади. Бунга Европа Иттифоқига кирувчи давлат халқларини мисол қилиб келтириш мумкин. Миллатлараро муносабатлардаги зиддиятли ҳолатлар кўпроқ бир миллат манфаатларининг иккинчиси томонидан камситилиши ҳисобига ўзиникини юқорига кўтаришга бўлган амалий ҳаракатлар натижасида вужудга келади.

Кўпмиллатли жамиятни ташкил этувчи бир биридан айрим жиҳатлари билан ёки кескин фарқ қилувчи этник гуруҳлар, яъни жамиятдаги маҳаллий миллатлар ёки озчиликни ташкил этувчи майда миллатлар, турли хил миллий гуруҳлар, миллий ташкилотлар, элита кабилар миллатлараро зиддиятларнинг субъекти ҳисобланади. Улар ичида зиддиятларни келтириб чиқарувчи асосий омил сифатида миллий ҳаракатларни келтириш мумкин. Миллий ҳаракатлар миллатлараро муносабатлардаги зиддиятларнинг ўз фойдасига ҳал этишга қаратилган интилишлар натижасида шаклланиши ва ривожланиши мумкин.

Кўпмиллатли жамиятларда миллатлараро муносабатларни барқарорлаштиришнинг ўзига хос жиҳатлари қуйидагилардир:

Биринчидан, кўпмиллатли давлатда миллий сиёсат ва миллатлараро муносабатларни тартибга солишнинг концепцияси ишлаб чиқилмоғи лозим;

Иккинчидан, қабул қилинадиган қонунлар ва қарорларда барча миллатларнинг тенглигини, уларнинг барча яратиладиган моддий ва маънавий бойликлардан тенг фойдаланиши кабилар ўз ифодасини топишлари лозим. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасига биноан «Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар».

Фуқаролар ҳуқуқларини ижтимоий, ирқий, миллий, тил ва диний мансублик бўйича чеклашнинг ҳар қандай шакллари таъқиқланади. Бундан ташқари

Конституция эркак ва аёл тенг ҳуқуқ ва эркинликларга эгалигини ҳамда уларни амалга оширишда тенг имкониятларга эга эканлигини белгилайди.

Учинчидан, миллатлараро зиддиятларни хал қилишда дипломатик, келишувчанлик каби сиёсий воситалардан фойдаланиш зарур.

Миллий сиёсат деганда – давлат томонидан жамиятдаги турли миллатлар ва этник гуруҳларнинг ривожига, миллатлараро муносабатларни такомиллаштиришга ва шу асосида барқарор ривожланишни ташкил қилишга қаратилган аниқ мақсад асосида олиб бориладиган фаолият тушунилади.

Хулоса қилиб айтганда, кўпмиллатли жамиятларда барча миллат ва этник гуруҳлар манфаатлари қондирилиши адолатли ташкил этилган бўлса, айниқса, улар ўртасида ҳуқуқий тенглик мамлакатнинг бош қомуси бўлган конституцияси ва қонунларида ўз аксини топган ва амалиётга тадбиқ этилган бўлса, давлатда миллатлараро можаролар келиб чиқишининг эҳтимоли камаяди. Бу ўз навбатида жамиятнинг барқарор ривожланишида муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

THE IMPORTANCE OF STRUP TEST IN UZBEK TONGUE EDUCATION O'ZBEK TILI TA'LIMIDA STRUP TEST AHAMIYATI

Abdunazarov Otabek Abdupatto o'g'li

Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Bojxona qo'mitasining Bojxona instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafesrasi o'qituvchisi
email: abdunazarov605gmail.com

Annotation. The importance of non-standard assignments in uzbek tongue lessons, their impact on the development of students' thinking, and the benefits of structuring tests are discussed.

Keywords: non-standard task, strup test, reading comprehension, logical thinking, language skills, data coding, decoding.

Annotatsiya. O'zbek tili darslarida noan'anaviy topshiriqlarning ahamiyati, ularni o'quvchi tafakkurini rivojlanishiga ta'siri, strup testning foydali jihatlari ko'rastib o'tilgan.

Kalit so'z: noan'anaviy topshiriq, strup test, o'qib tushunish, mantiqiy fikrash, til ko'nikmasi, ma'lumotni kodlash, dekodlash.

O'qituvchilar odatda o'quvchilarning qiziqishlarini aniqlash va qobiliyatlarini rivojlantirish muammosiga duch kelishadi. "Erkin qiziqish tilni o'rganish uchun dahshatli zaruriyatdan ko'ra muhimroqdir", deb yozgan Avrelius Avgustin. Zamonaviy psixologlarning ta'kidlashicha, barcha bolalar ijodiy salohiyat bilan tug'ilishadi, lekin ular o'sib ulg'aygan sayin ularning ko'plari o'ziga xos qobiliyatlarini yo'qotadilar. Faqat bir nechtasi o'z iste'dodini saqlab qoladi. Nima uchun bu sodir bo'layapti? Buning asosiy sababi shundaki, bola atrofida odamlar uning qiziqishlarini biron bir tarzda qo'llab-quvvatlamaydilar, ularni rivojlantirishga urinmaydilar, ba'zida ular o'z farzandlarida shunchaki "alohida" narsani ko'rmaydilar. Shuning uchun, ko'plab bolalar hatto o'zlarining qobiliyatlarini bilishmaydi va agar bilishsa ham, ularni qanday qilib rivojlantirishni bilishmaydi. Shuning uchun tarbiyachining va o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri bolaning tabiatan unga xos bo'lgan ijodiy salohiyatini o'z vaqtida ko'rish va rivojlantirish kerak. Bu masalada, albatta, pedagogik yordam kerak. Iqtidorli bola bilan muloqot qilishning o'ziga xos texnologiyasini ishlab chiqishdan boshlashimiz kerak. Bolaning barcha qiziqishlariga yetarlicha javob beradigan, unga ta'lim faoliyatini tanlashga va uning bilish faoliyatini qondiradigan harakatlarni amalga oshirishga imkon beradigan shunday rivojlanayotgan muhitni yaratish kerak. Maktab fanlarini o'qitish mazmunli o'rganish jarayonlarini faollashtirish va rag'batlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Va bu holda o'qituvchiga quyidagi talab qo'yiladi: jarayon uchun qulay sharoitlar yaratish;

o'quvchining qiziqish va qobiliyatlari alomatlarini o'z vaqtida sezish; o'quvchilarini rivojlangan xotira, diqqat, izchillik va noan'anaviy fikrlashga o'rgatish; ishdagi mustaqillik. Aynan ularning rivojlanishi va shakllanishi o'qituvchining vazifasidir. Ushbu muammoni hal qilishda noan'anaviy mashq va topshiriqlar yordam berishi kerak.

O'zbek tili faniga qiziqishni rivojlantirish vositalaridan biri bu noan'anaviy topshiriqlar. Noan'anaviy topshiriq juda keng tushuncha.. "Noan'anaviy topshiriq" atamasi ba'zi metodistlar tomonidan qo'llaniladi. Yu M. Kolyagin ushbu konsepsiyani quyidagicha ochib beradi: "Noan'anaviy topshiriq tushunilgan vazifa, taqdimotga binoan o'quvchilar uni hal qilish usulini yoki yechim asosidagi o'quv materialini oldindan bilishmaydi".

Fridman, E.N. Turetskiy: "Noan'anaviy topshiriqlar - bular fan kursi uchun ularni hal qilishning aniq dasturini belgilaydigan umumiy qonun va qoidalarga ega bo'lmaganligidir". [<https://oimurschool.ru/uz/otnosheniya/nestandartnye-zadaniya-nestandartnye-zadachi-uchitel-matematiki-vysshei/>]

Ushbu turdagi topshiriqlarni an'anaviy (standart) topshiriqlardan ajratib olishga imkon beradigan bir qator xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Noan'anaviy topshiriqlarning asosiy farqlash xususiyati ularning "psixologiya samarali deb ataydigan faoliyat bilan" bog'liqligi. Masalan, o'quvchilarning belgilangan ta'lim muammosini hal qilish yo'llari va variantlarini mustaqil ravishda izlashi (taklif qilingan variantlardan birini tanlash yoki o'z variantini topish va yechimni asoslash); g'ayrioddiy ish sharoitlari; ilgari olingan bilimlarni notanish sharoitlarda faol ravishda qo'llash. Noan'anaviy topshiriqlar, muammoli vaziyatlar (qiyin vaziyatlar, ulardan olingan bilimlardan foydalanib chiqish yo'lini topish kerak), rol o'ynash va ishbilarmonlik o'yinlari, tanlovlar va musobaqalar shaklida taqdim etilishi mumkin. Noan'anaviy topshiriqlar darsni jonlantirishga yordam beradi. Topshiriqlarning g'ayrioddiyligi ularni amalga oshirish boshlanishida maktab o'quvchilarida kutilmagan hodisalar, ish jarayonida quvonch, natijalarini ko'rib zavqlanishni keltirib chiqaradi, nafaqat o'rganilayotgan topshiriqlarga, balki o'zbek tilida ham mavzu sifatida qiziqish uyg'otadi. Ta'lim jarayonida o'zbek tili o'qituvchilarini maktab amaliyotida hali keng qo'llanilmagan noan'anaviy topshiriqlarning ayrim turlari bilan tanishtirib borishi lozim bo'ladi.

I.Azimova "Matnni o'qib tushunish murakkab psixolingvistik jarayon bo'lib, grafemalarni tanish, so'zni o'qish, so'zning lug'aviy ma'nosini, kontekstual ma'nosini anglash, sintaktik strukturani to'g'ri hal etish (ya'ni so'zlarning o'zaro munosabati, qaysi so'z gapdagi asosiy tushunchani, qaysilari unga tobe tushunchalarni ifodalayotganini anglash), shuningdek, matn mazmuniy bloklarining o'zaro bog'lanishini tushunish kabi darajalardan iborat" ekanligini, "mazkur darajalardan o'tib matnni o'qib chiqqan har bir o'quvchini matnni to'liq tushungan" deb

bo'lmashligini ta'kidlaydi. [Azimova I. O'zbek tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi. Global ta'lim va milliy metodika. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2019. – B. 215–224.]

O'zbek tilini o'qitishda noan'anaviy topshiriqlardan foydalanish nazariyasi va amaliyotini tahlil qilish asosida ularning umumiy va o'ziga xos rolini belgilash mumkin. Noan'anaviy mashq va topshiriqlar quyidagi xususiyatlarga ega⁶ :

✓ Bolalarni nafaqat tayyor qoidalardan foydalanishni, balki mustaqil ravishda qoidalarni hal qilishning yangi usullarini topishga o'rgatish, ya'ni. muammolarni hal qilishning o'ziga xos usullarini topish qobiliyatiga hissa qo'shish;

✓ O'quvchilarning zukkoligi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish;

✓ Muammolarni hal qilishda zararli qiliqlarni rivojlanishiga yo'l qo'ymaslik, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalaridagi noto'g'ri assotsiatsiyalarni yo'q qilish, lingvistik metodlarni o'zlashtirishni bilimdagi yangi bog'lanishlarni topish, bilimlarni yangi sharoitlarga o'tkazish, aqliy faoliyatning turli usullarini o'zlashtirish kabi taxmin qilishni;

✓ O'quvchilarning bilimlari kuchliligi va chuqurligini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratish, o'zbek tili haqidagi tushunchalarni ongli ravishda o'zlashtirishni ta'minlash;

✓ Psixolingvistik nuqtayi nazardan til xususiyatlarini yaxshilash, nutq ravonligini oshirish, matnlar ustida ishlash ko'nikmalarini paydo qiladi.

O'quvchilar ikkala miya yarimsharlarini teng ishlatish orqali barcha fanlarni yaxshi o'zlashtirish;

1935-yilda miyamiz ishi bilan bog'liq bo'lgan, xotira, diqqatni rivojlantiruvchi va ijodiy tafakkurni uyg'otuvchi ta'sir haqida maqola e'lon qilindi. Maqola muallifi amerikalik psixolog Jon Ridli Strupdir. U quyidagicha tajriba o'tkazadi. Uning ishtirokchilariga kartochkalarning uchta varianti berildi:

1-ranglarning nomlari qora siyohda bosildi.

Ranglarni nomlash kerak edi (faqat beshta rang bor: qizil, ko'k, yashil, jigarrang, binafsha rang).

2-so'zning rangi va uning ma'nosi mos kelmadi (topshiriqn, "yashil" so'zi qizil rangda, "sariq" so'zi ko'k rangda yozilgan).

O'qilgan so'zning rangini emas, balki shriftning rangini nomlash kerak edi.

3-faqat kvadratchalar yoki turli rangdagi geometrik shakllar guruhlar mavjud edi. Rangli geometrik shakllar, ichida rang nomlari har xil rangda berilgan.

Tajriba boshida barcha ishtirokchilardan birinchi va ikkinchi ro'yxatlarning so'zlarini ifodalovchi ranglarni nomlash, shuningdek kvadratlar yoki geometrik shakllar ranglarini nomlash talab qilindi. Bu bilan deyarli hech kimda muammo bo'lmadi. Ammo ikkinchi variantda bu aniq qiyinchiliklarga olib keldi. Ishtirokchilar

⁶Булгакова, И.В. Нестандартные уроки русского языка. 5–7 классы. /– Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002.,

tez javob bera olmadilar, kechikish bilan javob berdilar va hatto tez-tez yozma va haqiqiy ranglarni aralashtirdilar.

Nima uchun bunday bo'lishini tushunaylik. D.Strupga ko'ra, bunday kechikish vaqt o'tishi mumkin, chunki rangni bildiradigan so'zni o'qiyotganda shrift rangining nomiga mos kelmaydi va inson miyasi bir vaqtning o'zida ikkita topshiriqni hal qiladi: birinchisi o'qiydi, ikkinchisi esa rangni taniydi va uni nomlaydi. Matn va rangni idrok qilish miyaning turli qismlarida sodir bo'ladi. Birozdan so'ng bunday test o'qiy olmaydigan bolalar bilan o'tkazildi. Ularga 2 va 3 variantlar taklif etildi. Ma'lum bo'lishicha, ular uchun turli ranglarda yozilgan kvadratlar va so'zlarning rangini tanib olish vaqti deyarli bir xil bo'lgan.

Bu guruh bolalari uchun rang-barang so'zlar mantiqqa to'g'ri kelmaydi, ular uchun hech qanday ma'no tashimaydigan rangli geometrik shakllar kabi faqat ba'zi rangli ramzlardir.

Bugungi kunda olimlar nima uchun bunday bo'layotganiga hali aniq javob berishmayapti. Miyaning turli qismlari ranglarni o'qish va tanib olish uchun mas'uldir, lekin nima uchun o'qish variantini tanlashadi va haqiqiy emas, mutaxassislarning fikrlari farqlanadi.

Nazariyalardan biri miya resurslari iqtisodiyoti – inson o'zi uchun tanish bo'lgan tilda so'z ko'radi va uni avtomatik ravishda o'qiydi, ya'ni boshida tayyor javob paydo bo'ladi va uning miyasi shunday deydi: “nima uchun ko'proq o'ylaysiz?” Yana bir nazariya (Strup nazariyasi) bir so'zni baland ovozda o'qish orasidagi odamda reaksiya u tegishli rangni eslab qolishi, tanishi va nomlashiga qaraganda tezroq bo'ladi.

Strup testi miya yarim sharlarini rivojlantirish uchun yaxshi mashqdir. Bundan tashqari, testning murakkab versiyalari bilan muntazam ishlash keraksiz ma'lumotlarni filtrlashni tezda o'rganishga kata yordam beradi. Mashqlar uchun faqat ikkinchi variant foydalidir, bu yerda barcha so'zlar boshqa shrift rangida yoziladi. Olimlar juda tez-tez mashq qilmaslikni tavsiya qiladilar, haftada ikki marta yetarli bo'ladi. Mashq juda oddiy, lekin u katta natijalar beradi. O'qishda matnni anglashga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Bu diqqatni rivojlantiruvchi ikki miya tizimining (o'qish va rangni aniqlash) "ziddiyati" bo'lib, buning uchun miyada ma'lum bir topshiriq uchun yangi neyron bog'lanishlar hosil bo'ladi. Neytral ulanishlar faqat ma'lum bir tor topshiriq uchun jalb emas, shunday qilib, sinov, bir hafta ortiq ikki marta amalga oshirilishi kerak emas.

Testda ranglarning odatdagi nomlanishi uchun qanchalik zarur ekanligini va strup testidan foydalangan holda shu kabi harakat uchun qancha vaqt ketishini bilish uchun vaqt o'lchanadi. Shuningdek, yo'l qo'yilgan xatolar soni ham kuzatib boriladi. Ongimiz uchun yangi bog'lanishlarni o'rnatish, shuningdek, ular orasiga o'tish juda foydalidir. Strup testi bizga ma'lum bir vaqtda odamning e'tiborini qaratish va e'tiborga olish qobiliyati haqida aytib berishi mumkin.

Stress holat, shuningdek, boshingizdan chiqmaydigan har qanday hal qilinmagan muammolar, qattiq charchoq va boshqalar ushbu testning o'tishiga xalaqit berishi mumkin. Lekin ba'zan, bir kishi yaxshi ko'rinadi, va sinov katta qiyinchilik bilan o'tadi, joyga jamlanganda mumkin emas, keyin u joyga jamlanganda qobiliyati e'tibor berish kerak. Yanada samarali ishlash uchun shrift rangini nafaqat nomlash, balki chap qo'li bilan ham yozishi kerak. Agar chapaqay bo'lsa, o'ng qo'lda. Shunday qilib, to'g'ri yozish uchun zarur bo'lgan qo'l-ko'z koordinatsiyasi ham o'qitiladi. Quyida namunalarni keltirib o'tamiz:

1-rasm

1-rasmda avval nima yozilgan bo'lsa shu o'qiladi. So'ngra yozuv shirifti qaysi rangda bo'lsa shu rang o'qiladi. Topshiriqn, 1-qator dastlab yashil, qizil, sariq, qora, yashil, keyin qizil, sariq,qora, yashil, sariq kabi o'qiladi.

QIZIL	QORA			YASHIL	QORA
YASHIL	KO'K			KO'K	YASHIL
SARIQ	QORA			SARIQ	QORA
KO'K	YASHIL			KO'K	SARIQ
QIZIL	KO'K			OQ	YASHIL
YASHIL	QORA			YASHIL	QIZIL
OQ	SARIQ			SARIQ	KO'K
QIZIL	SARIQ			KO'K	YASHIL
YASHIL	QORA			OQ	QORA
KO'K	OQ			KO'K	YASHIL
SARIQ	OQ			SARIQ	KO'K
YASHIL	KO'K			YASHIL	KO'K
SARIQ	QORA			QORA	SARIQ
QIZIL	OQ			OQ	QORA
OQ	SARIQ			SARIQ	KO'K
QIZIL	SARIQ			KO'K	YASHIL
YASHIL	QORA			OQ	QORA
KO'K	OQ			KO'K	YASHIL
SARIQ	OQ			SARIQ	KO'K
YASHIL	KO'K			YASHIL	KO'K
SARIQ	QORA			QORA	SARIQ
QIZIL	OQ			OQ	QORA

2-rasm

2-rasmda qora birinchi va ikkinchi ustundagi yozuv faqat qora rangda yozilganligi uchun so'z o'qiladi. Uch, to'rinchi ustun rangi o'qiladi. Beshinchi va oltinchi ustun esa yozuv shirifti rangi o'qiladi. Topshiriqn, 1-qator: qizil, qora, qizil, yashil, ko'k, qora.

YASHIL SARIQ QORA OQ KO'K YASHIL

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarni nafaqat o'zbek tili fanini balki, har qanday fan, matnlarni to'g'ri o'qib tushunishi va shulardan olgan ma'lumotlarini og'zaki va yozma bayon qilishi uchun o'qib tushunish malakasini rivojlantirishimiz darkor. Strup testi ikkala miya yarim sharlarini rivojlantirish uchun yaxshi mashqdir. Bundan tashqari, testning murakkab versiyalari bilan muntazam ishlash keraksiz ma'lumotlarni filtrlashni tezda o'rganishga kata yordam beradi. Bu o'rinda yuqoridagi biz tavsiya etgan topshiriqlar va shu kabilar bizningcha muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun o'zbek tili darsliklarimizda ularning yoshi, qiziqishiga, psixologik holatiga, irodasiga tafakkur darajasiga mos o'qib tushunishga taalluqli topshiriqlarni ko'paytirishimiz, aniq, tabiiy fanlar bilan aloqani kuchaytirish lozim bo'ladi. Chunki til ko'nikmasi inson hayotining barcha sohalarida muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azimova, I. (2019) O'zbek tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi. Global ta'lim va milliy metodika. Respublika

ilmiy-amaliy konferensiyasi ma'ruza tezislari to'plami. – Toshkent: 2019. – B. 215–224.

2. K.Mavlonova “Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti” Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi ma'ruza tezislari to'plami. 149-150-betlar. Toshkent – 2020.

3. Булгакова, И.В. Нестандартные уроки русского языка. 5–7 классы. /– Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002.,

4. Shodmonqulova D. O‘zbek tili ta’limida keys texnologiyasidan foydalanish //Til va adabiyot ta’limi. – 2015. –№5. – B. 17.

5. G‘.Hamroyev. O‘zbek tili ta’limida o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishning lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish, Pedagogika fanlari doktori (Dsc)ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya T: 2020.

6. Urazbayeva Dilnoza. “O‘zbek tili”dan mashq va topshiriqlarni takomillashtirish texnologiyalari (7-sinf darsligi misolida)”, Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya Nukus – 2017.

7. Гепанова Людмила Николаевна, учитель русского языка и литературы, «Нестандартные задания на уроках русского языка как средство, способствующее развитию речи учащихся, привитию интереса к русскому языку».

8. <https://lesley.edu/article/what-the-stroop-effect-reveals-about-our-minds>.

9. <https://uz.warbletoncouncil.org/test-de-stroop-1294>.

FARG'ONA VODIYSIDA DASTLABKI MUZEYLARNING SHAKLLANISH TARIXIGA OID

Karimov Islomjon Ilhomjon o'g'li

Namangan davlat universiteti erkin tadqiqotchisi

karimovislomjon95@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqola Farg'ona vodiysida dastlabki muzey Farg'ona o'lkashunoslik muzeyining tashkil etilishi va muzey faoliyatida tashabbus ko'rsatgan maxalliy va yevropalik ilm-fan vakillarining o'rni va dastlabki muzey fondini boyitish ishlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: A.S. Yermolov, A.E. Smirnov, G.G. Ottendorf, ekspozitsiya, Turkiston, "tosh tobut", SREDAZKOMSTARIS, M.E. Masson, Okrug muzeyi.

Аннотация: В данной статье представлена информация о создании Ферганского историко-краеведческого музея, первого музея в Ферганской долине, роли местных и европейских учёных, проявивших инициативу в деятельности музея, а также пополнении первоначального музейного фонда.

Ключевые слова: А.С. Ермолов, А.Е. Смирнов, Г.Г. Оттендорф, экспозиция, Туркестан, «каменный гроб», СРЕДАЗКОМСТАРИС, М.Е. Массон, Музей графства.

Abstract: This article provides information about the establishment of the first museum in the Fergana Valley, the Fergana Local History Museum, the role of local and European scientists who took the initiative in the museum's activities, and the enrichment of the original museum fund.

Keywords: A.S. Yermolov, A.E. Smirnov, G.G. Ottendorf, exposition, Turkestan, "stone coffin", SREDAZKOMSTARIS, M.E. Masson, County Museum.

Yurtimizda dastlabki muzeylarning tashkil etilishi va tarixi qariyb bir yarim asrga borib taqaladi. Shu vaqtda O'zbekistonning yirik shaharlari – Toshkent (1876)⁷ va Samarqand (1896)⁸ shaharlari qatorida Farg'onada ham birinchilardan bo'lib muzey tashkil qilingan. Farg'ona muzeyiga Yangi Marg'ilon shahrida 1894-yilda asos solingan⁹. Mazkur yilda Rossiya imperiyasi qishloq xo'jaligi va davlat mulki vaziri A.S. Yermolov tashrifi va Yangi Marg'ilon shahrining tashkil etilganligining 18 yilligi munosabati 1894-yil 16-oktyabrdan 7-noyabrga qadar Farg'ona qishloq xo'jaligi va sanoat ko'rgazmasi tashkil etildi¹⁰. Shu ko'rgazma materiallari asosida Farg'ona viloyat jamoat muzeyiga dastlabki tamal toshi qo'yildi.

⁷ O'z MA, R-394-fond, 1-ro'yhat, 103-ish, 84-varoq.

⁸ O'z MA, R-394-fond, 1-ro'yhat, 103-ish, 84-varoq.

⁹ Farg'ona viloyat o'lkashunoslik muzeyi. – Toshkent, 2005. –B. 6.

¹⁰ Туркестанские ведомости, 1895 й. № 83.

Muzeyni tashkil etilishiga Qishloq xo'jaligi va sanoat ko'rgazmasi uchun yig'ilgan ashyolar turtki bo'ldi. Muzey fondi ko'rgazmada namoyish etilgan buyumlar, mahalliy qurol-yarog'lar kolleksiyalari hisobiga to'ldirildi. Bundan tashqari xususiy kolleksioner shaxslar: shifokor A.E.Smirnovdan etnografik buyumlar, kapitan N.P.Danilovdan mineralogik buyumlar, K.O.Maurerdan zoologik materiallar, A.G. Serebrennikov mahalliy qurulish ashyolari va turli numizmatika buyumlar kolleksiyalari qabul qilindi.

Farg'ona o'lkasida rus ma'murlarining mustamlakachilik siyosatini mustahkamlash maqsadida mahalliy aholining turmush tarzi, urf-odati va boshqa etnografik jihatlarni o'rganish qiziqarli ko'ringan. Natijada bir nechta tashabbuskorlarning iltimosiga ko'ra 1895-yil 2-noyabrda Farg'ona viloyat harbiy gubernatori A.N.Povalo-Shviykovskiyning muzeyni tashkillash to'g'risidagi 238-sonli buyrug'i qabul qilindi¹¹. Muzey uchun gubernator uyining yuqori qavatidan to'rtta xona ajratilib berilgan.¹²

Mazkur buyruq asosida muzeyni boshqarish uchun quyidagi shaxslardan iborat komissiya tayinlandi: Marg'ilon uyezdi boshlig'i, podpolkovnik Bryanov, Marg'ilon shahar maktabi inspektori, sud maslahatchisi Gerbanevskiy, harbiy bo'lim shifokori, jamoa maslahatchisi Smirnov va injener, kapitan Serebrennikov.

Komissiya o'z sa'y-xarakatlarining boshlanishi haqida xabar qilib, rejasini bosib chiqarib, uni turli muassasalarga yubordi. Tez orada muzeyni rivojlantirish komissiyasi tarkibi kengayib 103 nafarga yetdi. Bular orasidan ayniqsa o'rmon xo'jaligi mudiri G.G Ottendorf, sanoatchi I.B. Vadyaev, me'mor E.A. Brun va xarbiy muhandis S.V. Lexanov, I.I. Virvinskiy va boshqalarning nomini tilga olish mumkin.

1896-yilda muzeyning nizomi loyihasi tuzildi. Nizomda muzeyning vazifasi tashrif buyuruvchilarni mintaqaning hozirgi va o'tmishdagi ahvoli bilan tanishtirish etib belgilandi. Nizomni tuzuvchilar asosan muzeyning tarixiy qismiga e'tibor berishga intilib, arxeologiya va etnografiya ekspozitsiyasini birinchi bo'limlar sifatida joylashtirdilar.¹³ 1897-yilda tasdiqlangan nizomda esa mintaqaning hozirgi holatini tavsiflovchi materiallar qishloq xo'jaligi va sanoat birinchi o'ringa qo'yildi. Ulardan so'ng tarixiy ekspozitsiya bo'limlari o'rin oladi.

Bu davr mobaynida muzey Rossiya geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi mulki hisoblanib, uning tasarrufida bo'ladi¹⁴.

1897-yilga kelganda eksponatlar soni 1000 ga yaqinni tashkil qilib, muzeyga ajratilgan 4 ta xona butunlay to'lgan va boshqa eksponatlarni namoyish etishga imkoniyat qolmadi. 1899-yilda muzey gubernator uyining kengroq qanot tomoniga ko'chirildi va 1899-yil 26-may kuni A.S.Pushkin tavalludining 100 yilligi munosabati

¹¹ Иванов Г. П. Фарғона ўлкашунослиги. – Фарғона: Фарғона, 1996. –Б. 6.

¹² Туркестанские ведомости, 1895 й. № 83.

¹³ O'z MA, R-2681-fond, 1-ro'yhat, 42-ish, 51-varoq.

¹⁴ O'z MA, R-2681-fond, 1-ro'yhat, 42-ish, 51-varoq.

bilan muzey “Farg’ona ommabop muzeyi” nomi bilan rasmiy ochilish marosimi bo‘lib o‘tdi.¹⁵ Muzey maydoni kengaygani bilan ekspozitsiya boy emas edi. Bu paytda muzeyda jami 2223 ta eksponatlar jamlanmasi mavjud edi¹⁶. Turkistonda oktyabr inqilobigacha bo‘lgan davrda faoliyat yuritgan muzeylar tadqiqotchisi G.N. Chabrovaning “O‘rta Osiyoda inqilobgacha bo‘lgan davrda muzeylar tarixi” qo‘lyozmasida muzey yangidan tashkil etilgandagi eksponat soni qishloq xo‘jaligi bo‘limida 75 ta, sanoat bo‘limida 227 ta, tabiatshunoslik bo‘limida 465 ta, antropologiya va etnografiya bo‘limida 259 ta taqsimlangan¹⁷.

Muzey ochilishi munosabati bilan Turkistonning sobiq general-gubernatori

A.B. Vrevskiy, Imperator Rus geografiya jamiyati, Imperator Moskva tabiat sinovchilari jamiyati, Minusinsk mahalliy Xalq muzeyi, Imperator Odessa Tarix va antiqiy buyumlar jamiyati, Farg’ona viloyat statistika komiteti muzeyga ko‘plab asori-atiqalarni hadya qilishadi¹⁸.

Tabiiy-tarixiy bo‘lim eksponatlar soni jihatdan eng kattasi, arxeologiya bo‘limi esa eng kichigi bo‘lgan.

1899-yilda muzeyda quyidagi bo‘limlar:

- Qishloq xo‘jaligi;
- Sanoat;
- Tabiiy-tarixiy;
- Antropologiya va etnografiya;
- Arxeologiya;
- Numizmatika;
- Umumta‘lim; (kelib chiqishi mahalliy bo‘lmagan buyumlar)
- Kutubxona faoliyat yuritgan¹⁹.

Bu davrda muzey odatda, dam olish va bayram kunlari ochiq bo‘lardi. Zotan, muzey “ommabop” deb atalsa-da, u asosan yangi marg‘ilonlik ziyolilar yoki viloyatga kelgan nufuzli mehmonlar uchun maxsus ochilar edi xolos.

E’tiborlisi shundaki, muzey tashkil etilgandan boshlab shaxsiy hayriyalar evaziga tutib turilgan. Xususan, 1895-yilda jami hayriya qilingan 160 rubl 30 kopeek pul mablag‘i Marg‘ilon g‘aznachiligining omonat kassasiga topshirilgan.²⁰

Muzey qoshida maxsus klub tuzilgan edi va ushbu klub a‘zolari turli kasb egalari (shifokor, o‘qituvchi, muhandis, harbiy zobit, botanik tadqiqotchi, agronom va boshq.) bo‘lishiga qaramay, doimiy ravishda muzey fondiga ashyolar topshirib turishardi. Klub a‘zolari orasida ayniqsa viloyat o‘rmon xo‘jaligi mudiri, biolog G. Ottendorf katta

¹⁵ Иванов Г. П. Фарғона ўлкашунослиги. – Фарғона: Фарғона, 1996. –Б. 10.

¹⁶ Хошимов Б. Фарғона водийсининг кекса музейи. // Мозийдан садо. 2-сон, 2019. –Б. 30.

¹⁷ O‘z MA, R-2681-fond, 1-ro‘yhat, 42-ish, 52-varoq.

¹⁸ Иванов Г. П. Фарғона ўлкашунослиги. – Фарғона: Фарғона, 1996. –Б. 10.

¹⁹ Ахмедова З. Кўҳна музейлар тилга кирганда // Infolib. 4-сон, 2016. –Б. 72.

²⁰ Туркестанские ведомости, 1895 й. № 83.

jonbozlik ko'rsatib, viloyatning turli chekkalaridan yig'ilgan noyob ashyolarni muzeyga topshiradi.

Shunday klub a'zolaridan yana biri mashhur rus tadqiqotchisi A. Fedchenko va uning rafiqasi O. Fedchenkolar edi. Ular muzeyga gerbariylar va noyob hasharotlar kolleksiyasini topshirishadi.

1900-yilga kelib muzey kolleksiyasi yana 1000 ga yaqin eksponatga boyidi. 1901-yilda chiqarilgan yillik hisobotida ularning eng yiriklari sanab o'tilgan. Misol uchun axeologiya bo'limiga texnik B.B. Rogovskiy Andijon uездidagi qo'rg'onlardan biridan topilgan qadimgi "tosh tobut" devorlarini tashkil etgan, bo'rtma naqsh tushirilgan ikki dona g'ishtli plitalarni topshirgan. K.A. Brjenskiy esa Marg'ilon uyezdining Asaka qishlog'i yaqinida yer haydash jarayonida topilgan uch dona qizil gildan ishlangan sopol idishni xadya qilgan. Antropologiya va etnografiya bo'limiga K.A. Rudanovskiy mahalliy kumush uzuklar, Eski Marg'ilonlik oqsoqol Yo'ldosh Mahram Yuvosh Xo'jaev tomonidan mahalliy musiqa asboblari topshirilgan.²¹

1901-yilgi hisobotda muzey o'zining fotosuratlari bilan 1-Turkiston ko'chma ko'rgazmasida ishtirok etganligi, shuningdek o'zining etnografiya, tabiiy-tarixiy va sanoatga oid kolleksiyalari bilan 1900-yilda Parij Butunjahon ko'rgazmasining Turkiston bo'limida ishtirok etganligi yozib qoldirilgan²².

Muzey 1911-yilda hayriya xususiy mablag'larni kelishini to'xtashi natijasida faoliyatini to'xtatadi, binosi olinib, muzey ashyolari Konstantinovskaya ko'chasidagi Qishloq xo'jaligi jamiyati binosiga ko'chirildi.

Shunday bo'lsada, 1918-yilda muzey yana 1000 ga yaqin tabiat tarix va qishloq ho'jaligiga oid eksponatlar bilan boyidi.²³

1920-yilda Farg'ona viloyat mehnatkashlar deputatlari kengashi qarori bilan muzeyda kutubxona fondi kattaligini inobatga olib faoliyati ikkiga ajratildi.

"Ommabop kutubxona" va "Farg'ona shahar ilmiy muzeyi" sifatida yangidan o'z faoliyatini boshladi.

Kutubxona muzeyning avvalgi binosida qoldirildi, muzey esa hozirgi Farg'ona shahri Turon ko'chasidagi binolarning biriga ko'chirib kelindi va u 1984-yilga qadar mazkur binoda faoliyat ko'rsatdi²⁴.

1920-yil 15-yanvardan ishga tushgan bo'lsada uning rasmiy ochilishi va faoliyat yuritishi 5-sentyabrdan boshlandi²⁵. Shu yillarda namoyishga qo'yilgan buyumlarga nazorat sust olib borilganligi tufayli, qishloq xo'jaligi bo'limida 115 ta, sanoat bo'limidan 222 ta, numizmatika bo'limidan 137 ta, tabiiy-tarixiy bo'limdan 1580 ta

²¹ Иванов Г. П. Фарғона ўлкашунослиги. – Фарғона: Фарғона, 1996. –Б. 11.

²² Иванов Г. П. Фарғона ўлкашунослиги. – Фарғона: Фарғона, 1996. –Б. 11.

²³ Ферганская правда, 14 июл, 1954 й, № 116.

²⁴ Иванов Г. П. Фарғона ўлкашунослиги. – Фарғона: Фарғона, 1996. –Б. 12.

²⁵ Мирзаев М.А. Ўзбекистонда тарихий маданий ёдгорликларни муҳофаза этиш ва ўрганиш ишининг ташкил топиши ва ривожланиши (1917-1941 йиллар): Тарих фан. номз. илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. – Тошкент: Ўзбекистон миллий университети, 1994. –Б. 24.

eksponatlar sotib yuborilgan²⁶. Shunday bo'lsada 1920-yilda qishloq xo'jaligi bo'limiga 102 ta, tabiiy-tarixiy bo'limi bo'limga 802 ta, elshunoslik bo'limiga 1 ta yangi asori-atiqalar olib kelindi. Bundan kelib chiqadiki, 2054 ta eksponat sotib yuborilgan bo'lsa, 905 ta eksponat olib kelingan.

Bu davrda muzeyda 2 ta shtat birligi mavjud bo'lgan: muzey mudiri va xizmatchi-farrosht. 1920-yilda muzeyga Y.L. Shestoperov mudir etib tayinlangan. U Mixaylov artileriya bilim yurtini tamomlagan, havaskor tabiatshunos va zoolog edi. Uning davrida Qishloq xo'jaligi mashinalari omborxonasi xovlisidagi xonalarga 1914-yilda hom g'ishtdan qurilgan²⁷ ko'chirib keltirilgan muzey faoliyati boshlandi. Muzey haftada bir marta tashrif buyuruvchilarga bepul ochilgan. Y.L. Shestoperov 1922-yilgacha mudir sifatida faoliyat yuritdi, so'ngra Ashxobodga ko'chib borib mahalliy muzeyda faoliyat yuritgan.

1922-1924-yillarda muzeyda bolgar millatiga mansub bo'lgan Emiliy Georgnevich Balkanskiy mudirlik qiladi. U 1916-yilda Farg'ona viloyatiga ko'chib kelgan, mudir bo'lgunga qadar mahalliy gazetada muharrir va Farg'ona fundamental kutubxonasi raxbari sifatida ishlagan.

Muzey 1923-yilda Moskvada bo'lib o'tgan Umumittifoq qishloq xo'jaligi ko'rgazmasiga eksponatlarini yuboradi ammo ko'rgazma tamomlangach muzey yuborgan eksponatlar muzeyga qaytarilmaydi.²⁸

Eksponatlar Turkiston Markaziy ijroiya qo'mitasi va Xalq komissarlari soveti kengashining 1923-yil 5-dekabrda 187-sonli qaroriga asosan O'rta Osiyo muzeyining qishloq xo'jaligi bo'limiga olib qo'yiladi.

Muzey tarixida iz qoldirgan direktorlardan yana biri Semyon Dmitriyevich Dmitriyev hisoblanadi. U 1924-yildan muzeyga rahbarlik qiladi. Uning davrida muzey fondini boyitish ishlari samarali yo'lga qo'yildi. 1928-yilda M.E. Masson ko'magida muzeyda tarixiy-arxeologiya bo'limi ochildi²⁹. O'rta Osiyo bosh muzeyi bilan o'rnatilgan aloqalar numizmatika bo'limini boyitish imkonini berdi. Romanovlar sulolasiga mansub mis va kumush tangalar kolleksiyasi va Ivan IVning kumush tangalaridan iborat 87 ta tangalar qabul qilindi.

Muzeyga tashrif buyuruvchilar soni ham ko'payib bordi. Xususan:

1924-yilda Farg'ona shahar ilmiy muzeyiga tashrif buyurganlarning STATISTIK JADVALI³⁰
--

²⁶ Мирзаев М.А. Ўзбекистонда тарихий маданий ёдгорликларни муҳофаза этиш ва ўрганиш ишининг ташкил топиши ва ривожланиши (1917-1941 йиллар): Тарих фан. номз. илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. – Тошкент: Ўзбекистон миллий университети, 1994. –Б. 24.

²⁷ O'z MA, R-94-fond, 5-ro'yhat, 357-ish, 15-varoq.

²⁸ O'z MA, R-94-fond, 1-ro'yhat, 357-ish, 16-varoq.

²⁹ Иванов Г. П. Фарғона ўлкашунослиги. – Фарғона: Фарғона, 1996. –Б. 14.

³⁰ O'z MA, R-394-fond, 1-ro'yhat, 101-ish, 8-varoq.

№	Oy	Ruslar	O'zbeklar	Xorijiy o'quvchi yoshlar	Mahalliy o'quvchi yoshlar	Jami
1	Yanvar	18	4	28	-	50
2	Fevral	15	5	31	-	51
3	Mart	17	7	34	27	85
4	Aprel	18	8	21	29	76
5	May	21	11	21	-	53
6	Iyun	44	24	36	-	104
7	Iyul	111	98		30	239
8	Avgust	68	82	-	-	150
9	Sentyabr	20	46	23	84	173
10	Oktyabr	53	154	77	-	284
11	Noyabr	22	94	-	60	176
12	Dekabr	32	199	-	-	231

Shunday bo'lsada, SREDAZKOMSTARIS tomonidan Farg'ona viloyat ijroiya qo'mitasiga 1925-yil boshida Farg'ona shahar ilmiy muzeyning tekshirilganligi, hozirda muzey faoliyat yuritmayotganligi va tashrif buyuruvchilar uchun yopiqligi uchun muzey faoliyatini to'xtatish, inventar va eksponatlarini yangi tashkil etilishi kutilayotgan Qo'qon shahri Xudoyorxon o'rdasidagi muzeyga ko'chirilishi bo'yicha 1925-yil 1-fevralda 296-sonli xat yuboradi³¹. Huddi shu mazmundagi 295-sonli xat bilan SREDAZKOMSTARIS Namangan shahar ijroiya qo'mitasiga ham murojlat qilib, Namangan shahar muzeyini ham yangi tashkil etilayotgan Qo'qon shahar muzeyiga qo'shib yuborilishi haqida ogohlantiradi³².

Bunga sabab esa TURKKOMSTARIS³³ (Muzey ishlari va qadimgi yodgorliklar, san'at va tabiatni muhofaza etish Turkiston qo'mitasi) tomonidan 1924-yil 15-oktabrda Qo'qon shahridagi Xudoyorxon o'rdasida qishloq xo'jaligi ko'rgazmasini ochilishi va shu munosabat bilan Farg'ona vodiysida yagona muzeyni tashkil etilishi edi. Shuni inobatga olgan holda, hatto Qo'shchi ittifoqi viloyat qo'mitasi tomonidan boshlangan sobiq xon saroyini ta'mirlash va tiklash ishlarini yakunlash uchun 5000 rubl ajratadi³⁴.

³¹ O'z MA, R-394-fond, 1-ro'yhat, 48-ish, 2-varoq.

³² O'z MA, R-394-fond, 1-ro'yhat, 148-ish, 5-varoq.

³³ 1921-yil 22-mayda Turkiston ASSR XKK dekreti bilan Maorif xalq komissarligi tarkibida tashkil etilgan. 1924-yil oxirida milliy hududiy chegaralanish o'tkazilishi munosabati bilan TURKKOMSTARIS tashkiliy jihatdanqayta ko'rib chiqilib, 1924-yil 26-dekabrda SREDAZKOMSTARIS (Muzey ishlari va qadimgi yodgorliklar, san'at va tabiatni muhofaza etish O'rta Osiyo qo'mitasi) deb nomlandi. Yangi respublikalar tashkil etilgan dastlabki yillarda butun O'rta Osiyo hududida yodgorliklar muhofazasiga rahbarlik qilgan Sredazkomstaris moliyaviy ta'minot milliy respublikalarning o'ziga yuklanishi munosabati bilan O'zbekiston SSR maorif xalq komissarligining 1928-yil 28-martdagi qaroriga ko'ra Samarqand shahrida O'zkomstaris (Muzey ishlari va qadimgi yodgorliklar, san'at va tabiatni muhofaza etish O'zbekiston qo'mitasi) sifatida qayta tashkil etilgan.

³⁴ O'z MA, R-394-fond, 3-ro'yhat, 34-ish, 39-varoq.

Farg'ona shahar ilmiy muzeyi xodimlari va mas'ullarning sayi-harakatlari natijasida muzey faoliyati tugatilmaydi. 1925-yilda Xudoyorxon o'rdasida o'tkazilgan qishloq xo'jaligi ko'rgazmasi eksponatlari asosida Qo'qon muzeyi tashkil etiladi³⁵. Muzey 1929-yilgacha Okrug muzeyi, 1937-yilgacha Qo'qon tumanlararo muzeyi deb nomlangan.

1926-yildan muzey faoliyati kengayib tashrifchilar soni ham ortib boradi. Xususan, fevral oyida mahalliy aholidan 63 ta erkak, 26 ta ayol, 11 ta o'quvchi tashrif buyurgan bo'lsa, rus va yevropalik aholi vakillaridan 90 ta erkak 7 ta ayol 15 ta o'quvchi tashrif buyurgan. Demak 186 nafar kattalar 18 nafar o'quvchi yoshlar tashrif buyurgan.

Shu orada Farg'ona shahar ilmiy muzeyiga Kovalkin (1890-yilda Kazanskiy guberniyasida tug'ilgan, millati: tatar)³⁶ direktor etib tayinlanadi. U bir yilgina faoliyat olib boradi, so'ng Semyon Dmitriyevich Dmitriyev yana qayta mudir sifatida tayinlanib 1931-yilgacha faoliyat olib boradi. 1932-yildan to vafotiga qadar (1939 y.) muzeyda ilmiy xodim sifatida faoliyat olib boradi.

SREDAZKOMSTARISning 1927-yil 19-oktyabrdagi buyrug'iga asosan Samarqandga "Rishton sopollari" ko'rgazmasiga yuborilgan eksponatlardan 6 donasi: 4 dona tarelka (№ 109), 1 dona rangli idish (№ 120), 1 dona piyola (№ 121) muzeyga qaytarilmadi.

Muzey bu davrda ziyoratchilar uchun haftadan 3 marta 12:00 dan 15:00 gacha faoliyat yuritadi. Boshqa shaharlardan tashrif buyuruvchilarni istalgan vaqtda qabul qilinadi³⁷ va ekskursiyalar tashkil etiladi, mahalliy ziyoratchilar uchun xam istalgan vaqtda faqat buning uchun bir vaqtning o'zida bir nechta ekskursiyalar bo'lib qolmasligi uchun avvaldan muzey bilan kelishilgan bo'lishi kerak edi.

³⁵ Мухаммад Яхёхон Хўқандий. Художон ўрдаси. Наманган. Водий медиа, 2016. –Б. 148.

³⁶ O'z MA, R-394-fond, 1-ro'yhat, 148-ish, 13-varoq.

³⁷ O'z MA, R-94-fond, 5-ro'yhat, 357-ish, 17-varoq.

FRANSUZ VA O‘ZBEK ERTAKLARI, NAQLLARIDA MILLIY-MADANIY O‘XSHASHLIKLAR HAMDA DIFFERENSIAL BELGILAR

Matyakubov Oybek Quralbayevich

Urganch davlat universiteti akademik litseyi fransuz tili o‘qituvchisi

Xorazm, O‘zbekiston

e-mail: matyakubov.o@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada fransuz va o‘zbek ertaklari, naqlarida milliy-madaniy o‘xshashliklari hamda differensial belgilari, til, madaniyatning roli haqida fikr yuritiladi, nazariy asoslari tadqiq etiladi, ishning dolzarbligi o‘rganiladi. Tilshunoslikda mavjud bo‘lgan lingokulturologiyaga oid ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi, olimlarning nazariy qarashlari bir tizimga solinadi. Fransuz va o‘zbek ertaklaridagi o‘zaro milliy-madaniy o‘xshashlikning aks etishi, ular orasidagi differensial belgilarning lingvokognitiv, lisoniy vositalar orqali ifodalanishi misollar yordamida tahlil qilishga harakat qilindi. Fransuz va o‘zbek xalq ertaklarida milliy o‘ziga xosliklarni til hamda madaniyatda aks ettirishda lisoniy vositalarning roli katta. Lingvokulturemalarning qilingan tahlillari asosida shuni xulosa qilib aytish mumkinki, til – bu xalq madaniyatini tushunishda ramziy boshqaruvchi, leksika esa uning madaniyatining his-tuyg‘ularga boy ifodasidir. Xalqning xarakteri va uni tashkil etuvchi o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash juda mushkul vazifa bo‘lib, o‘zbek va fransuz millati shaxsiga xos xususiyatlar boshqa ko‘p millatlarga ham xosdir.

Kalit so‘zlar: urf-odat, lingvokulturologiya, lingvokognitiv, etnosemantika, temporallik, leksema, toponimlar, sintaktik birliklar, aksiologik modallik, epistemik modallik.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ СХОДСТВА И ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ ВО ФРАНЦУЗСКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗКАХ

Матякубов Ойбек Куралбаевич

Старший преподаватель французского языка

академического лицея при Ургенчском государственном университете

Хорезм, Узбекистан

e-mail: matyakubov.o@mail.ru

Аннотация: В данной статье обсуждаются национально-культурные сходства и различия, роль языка и культуры во французских и узбекских сказках и пословицах, исследуются теоретические основы, изучается актуальность

работы. Анализируются существующие в лингвистике научные исследования по лингвокультурологии, теоретические взгляды ученых сводятся в одну систему. Предпринята попытка проанализировать отражение взаимного национально-культурного сходства во французских и узбекских сказках и выражение дифференциальных признаков между ними лингвокогнитивными и языковыми средствами. Во французских и узбекских народных сказках велика роль языковых средств в отражении национальных особенностей в языке и культуре. На основе анализа лингвокультуры можно сделать вывод, что язык является символическим регулятором в понимании национальной культуры, а лексика — эмоциональным выражением ее культуры. Определить характер народа и уникальные черты, составляющие его, — очень сложная задача.

Ключевые слова: традиция, лингвокультурализм, лингвокогнитив, этносемантика, темпоральность, лексема, топонимы, синтаксические единицы, аксиологическая модальность, эпистемическая модальность.

NATIONAL-CULTURAL SIMILARITIES AND DIFFERENTIAL SIGNS IN FRENCH AND UZBEK FAIRY TALES AND TALES

Matyakubov Oybek Kuralbayevich

Senior French language teacher

at the academic lyceum of Urganch State University

Khorezm, Uzbekistan

e-mail: matyakubov.o@mail.ru

Annotation: In this article, the national-cultural similarities and differences, the role of language and culture in French and Uzbek fairy tales and proverbs are discussed, theoretical foundations are researched, and the relevance of the work is studied. The scientific researches on linguoculturalology existing in linguistics are analyzed, the theoretical views of scientists are put into one system. An attempt was made to explore the reflection of mutual national-cultural similarity in French and Uzbek fairy tales and the expression of differential signs between them through linguocognitive and linguistic means. In French and Uzbek folk tales, the role of linguistic tools in the reflection of national characteristics in language and culture is significant. Based on the analysis of Lingvokulturema, it can be concluded that language is a symbolic controller in the understanding of national culture, and lexicon is an emotional expression of its culture. It is a very difficult task to determine the character of the people and the unique features that make it up.

Key words: tradition, linguoculturalism, linguocognitive, ethnosemantics, temporality, lexeme, toponyms, syntactic units, axiological modality, epistemic modality.

KIRISH

Jahon tilshunosligida dunyo xalqlarining madaniy va ma'naviy boyliklari bilan tanishish ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etsa, o'zaro qiyoslash uni munosib baholaydi. Til va madaniyat munosabati, uning ijtimoiy hayotda aks etishi, xorijiy tillarni o'rganish masalalari alohida e'tiborni talab qiladi. Ertak tushunchasi belgilari, albatta, lingvokulturologiya, etnosemantika nuqtai nazaridan ham ajralib turishini inkor qilib bo'lmaydi. Chunki ertak – mental hodisa. U og'zaki aytilgani va yozib olingani uchun unga ertakchining – xoh u ertak aytuvchi bo'ladimi, xoh ertakni yozib oluvchi bo'ladimi, til mentaliteti o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

Ma'lumki, ertaklar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy, ommaviy janrlaridan biri bo'lib, ular yaratilishi jihatdan qadimiyligi, rang-barangligi, g'oyaviy-badiiy yuksakligi, dunyo xalqlari adabiy merosiga munosib hissa bo'lib qo'shiluvchi ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Qadimiy ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bu bebaho mumtoz adabiyot, me'morchilik san'ati va musiqasi asarlari kabi bebaho va ardoqli bo'lib, ularning mazmuni negizida soddalik va ayyorlik, ezgulik va yovuzlik, to'g'rilik va egrilik, muhabbat va nafrat, boylik va kambag'allik kabi barcha mintaqa xalqlari hayotiga xos bo'lgan umuminsoniy g'oyalar yotadi.

Shuningdek, ertaklar mazmunini anglash uchun xalqning tarixiy o'tmishi, ijtimoiy turmush tarzi, mehnat sharoiti, xo'jalik yurutish an'analaridan, ovchilik, dehqonchilik, chorvachilik, tajribasidan, mehnat va ro'zg'or buyumlari, qurol-yarog'i, tabiatga munosabati tarixidan, diniy qarashlari, milliy qadriyatlari va dunyoqarashi tizimidan ma'lumot va bilimlarga ega bo'lishi lozim. Aks holda, tinglovchi ertak mazmunini chuqur idrok etishga qiynaladi. Qolaversa, o'zbek ertaklari yoki fransuz ertaklarining tarjima qilish jarayonida milliylikning ifodalanishidan tashqari boshqa qiyinchiliklar ham uchraydi. Albatta, ertaklar qadim zamonlardan buyon yaratila boshlanganligi tufayli ular juda ko'p va turli-tumandir. Ma'lum bir shaxs yoki joy haqida ko'plab nazariy qarashlar, fikrlar aytilgan, ular bir xillikni saqlamagan holda turlicha talqin etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Har bir xalqning o'z tabiati, turmush sharoiti, urf-odatlari, madaniyati va san'atida bo'lgani kabi, ertaklarida ham o'ziga xoslik mavjud. Har bir xalqning orzu-niyatlari bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, lekin o'z milliylik xususiyatiga ham egadir. Masalan, fransuz va o'zbek ertaklarining ham bir-biriga aynan xos va, aksincha, zid tomonlarini ko'rish mumkin. O'zbek ertaklari odatda, «*Bir bor ekan-da, yo'q ekan, och ekan-da, to'q ekan...*» singari an'anaviy kirish bilan boshlanadi. Ushbu jumlalarni lingvistik

nuqtai nazaridan tahlil qilsak, albatta, fransuz ertagi boshlamasidan ham stuktura, ham mazmun, ham modallik xususiyatlari bilan farq qiladi. Masalan, possessivlik (mavjudlik) kategoriyasi ham tasdiq: «*bor*», ham inkor «*yo‘q*» semalarini ifodalayotgan bo‘lsa, holat kategoriyasi *och*, *to‘q* so‘zlari yordamida berilmoqda. O‘zbek tilida yuqoridagi kategoriyalar fe’lning to‘liqsiz shakli *ekan* bilan kelib, fe’lning analitik shaklini hosil qiladi va - *da* yuklamasi orqali gap mazmunini yanada tasdiqlash maqsadi ko‘zda tutiladi.

Fransuz ertagida esa yuqoridagi an’anaviy kirish usuli boshqacha, ya’ni «*Il était une fois...*» yoki «*Il était une fois un Roi et une Reine...*» iborolari orqali ifodalanmoqda. Bunda ertakning boshlanish qismi fe’lning shaxssiz shakli *Il était* va miqdorni anglatuvchi *une fois* so‘zi orqali namoyon bo‘lsa, keyingi jumlada qirol – *un Roi* yoki qirolicha – *une Reine* so‘zlari orqali qo‘llanmoqda. Yuqorida bayon qilingan fikrlardan ko‘rinadiki, fransuz va o‘zbek tillarida ertakning boshlama formulasi bir-biriga mos tushmay, balki ular turli xil lisoniy vositalar bilan keladi.

Yuqoridagi kirish gaplarni tahlil qilar ekanmiz, bevosita 2009 yil «Qishloq hayoti» gazetasida chop etilgan internetda qisqa axborot berilgan misralar diqqatimizni o‘ziga tortdi [217].

O‘zbek xalq ertaklari «Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...» degan an’anaviy jumladan foydalanib, bor-yo‘g‘i ikki misrada tugal mazmunga ega ertak so‘zlash, inson qaddi-qomatining go‘zal tasvirini berish mumkinmi? Mumkin ekan.

Jahon adabiyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk mutafakkir hazrat Alisher Navoiyning «Badoyi’ ul-bidoya» devonidan o‘rin olgan quyidagi fardga e’tiborni qaratamiz:

Belu og‘zidin, dedilar-kim, degil afsona-e, Boshladim filhol-kim: «Bir bor edi, bir yo‘q edi...»

Ma’lumki, fard tugal mazmunga ega, hajman eng kichik nazmiy janrdir. Mazkur fard ham ana shunday mukammal she’r. Fardning sodda sharhi shunday:

«Seni maftun etgan go‘zalning husnu jamoli qanday o‘zi? Beli qanaqa, og‘zi qanaqa, qani ular haqida biror afsona aytib ber-chi, dedilar. Shuzahoti ertakni boshladim: «Bir bor edi, bir yo‘q edi...».

Oxirgi so‘zlardan so‘ng mantiqan ertakning davomini kutasiz. Lekin ertak tugadi, aytib bo‘lindi. Ma’shuqaning ta’rifi keltirildi, qaddi-qomati, husn-jamoli madh etildi. Uning nozik belini, xushbichim og‘zini bor edi desa ham, yo‘q edi desa ham bo‘larkan. Biri shu qadar ingichka, ikkinchisi shu qadar kichik. Demak, boshqa a’zolari ham ularga mutanosib, chiroyli bo‘lishi tabiiy. Mumtoz she’riyatimizda ma’shuqaning xipcha beli, jonbaxsh lablari, dilga yoqimli so‘zlar taraluvchi og‘zi qiyoslangan chiroyli o‘xshatishlar ko‘p. Masalan, hazrat Navoiy «O‘z zamonining malikulkalomi erdi» deya ulug‘lagan shoir Mavlono Lutfiy sanamning nozik belini shunday ta’riflagan:

Nozuklik ichra belicha yo‘q tori gisuyi, O‘z haddini bilib, belidin o‘lturur quyi.

Shoirning mubolag‘asiga ko‘ra, sochning tolasi ingichkalikda yor belining nozikligiga teng kela olmaydi. Shu sababli soch o‘z holini bilib, yorning belidan quyiga tushib turadi. Xullas, misrada sochning uzunligi-yu, belning nozikligi tasviri shunchalar go‘zal ifoda etilgan. Biroq, bel va og‘izning tasvirini ertaklarimizdagi «Bir bor ekan, bir yo‘q ekan...» deb boshlanuvchi an‘anaviy jumla bilan berish bu jozibani yanada kuchaytirmoqda. Bu xalq ijodiga hamohang go‘zal topilma bo‘lib, ulug‘ shoirimizga xos betakror iste‘dod nishonasidir. Faqat mumtoz she‘riyatimizdagi bunday badiiy ifodalarni, go‘zallikning sharqona tashbehlarini, ramzlarni his qilmoq va zavqlana olmoq kerak» [1, 327].

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, o‘zbek ertagining an‘anaviy kirish qismiga xos ikki qator jumlaning juda katta mazmunni qamrab olishi uning fransuz ertagi boshlamasidan butunlay farq qilishini namoyon qilib turadi.

O‘zbek ertagiga aloqador an‘anaviy kirish qismi tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, o‘zbek ertagining **boshlama** qismi fransuz ertagidan quyidagi motivlari orqali farq qiladi.

Birinchidan, temporallik ma‘nosining ifodalanishi: *Bir zamonda, o‘tgan zamonda, qadim zamonda, bugungi zamonda, hozirgi zamonda, zamonlarning zamonida, bir necha yuz asrlar ilgari, uzoq zamonlarda...*

Ikkinchidan, o‘zbek ertagi boshlamasida miqdorni anglatuvchi «bir» sirli raqami yoki leksemasining mahsuldor qo‘llanishi:

Bir bor ekan, **bir** yo‘q ekan, qadim zamonda **bir** podsho (odam, dehqon, savdogar, boy, chol bilan kampir) bo‘lgan ekan, kunlardan **bir** kun, **bir** kuni, **bir** sehgargar, **bir** afsungar, **bir** jodugar, **bir** shaxzoda, **bir** qirol, **bir** mergan, **bir** dehqon, **bir** o‘spiran yigit, **bir** tentak, **bir** chol bilan kampir, kunlardan **bir** kun, **bir** uy, **bir** ko‘l, **bir** tog‘, **bir** bog‘, **bir** dala....

Keltirilgan lisoniy birliklardan ko‘rinadiki, demak, o‘zbek ertagi janrida «bir» leksemasining qo‘llanish darajasi yuqori. Bunga sabab, xalq ertaklarining boshlanmasida aytilgan kirish so‘z – boshlamalarda «bir» leksemasi takror-takror qo‘llanishida ko‘rinsa, ikkinchidan, mazkur lisoniy birikma o‘rni va vazifasiga ko‘ra turli xil ma‘nolarni, jumladan, *ko‘plik, inkor, ta‘kidlash, temporallik* kabi semalarni ifodalashida ham kuzatildi. Bu esa «bir» leksemasining shakl yasovchi va shakl o‘zgartiruvchi turli xil morfologik birikmalar bilan uzviy qo‘llanishi, ushbu so‘zning semantik xususiyati o‘sha lisoniy birliklar bildirgan semalarga daxldor ekanligini bildiradi.

D.O‘rinboyeva o‘z maqolasida ta‘kidlashicha, folklor asarlari tilida «bir» leksemasining juda keng ma‘no nozikliklari mavjud bo‘lib, uning ifoda va vazifa semalari bog‘liq qurshovda yuzaga chiqadi». Olima «bir» leksemasi bilan bog‘liq 13 ta sema borligini aniqlagan [3, 86–87].

Uchinchidan, toponimlar, ya'ni shahar, mamlakat va viloyat nomlarining qo'llanishi: *Buxoro, Urganch, Xiva, Toshkent, Samarqand, Zomin, Qo'qon, Bog'dod, O'zgan, Zabiliston, Chin* va boshqalar.

To'rtinchidan, 1) insonlarning lavozimi, kasbi, xarakteri va ruhiy holati kabi fazilatlarining «bir» raqami bilan boshlanishi: ***bir*** *odil podsho, mergan, yamoqchi, duradgor, mardikor, tentak, xasis, kal, garang...*; 2) ertakning kirish qismi hayvon nomlari va ularning lavozimi, xarakteri kabi semalar bilan berilishi: 1) «*Bor ekan-da, yo'q ekan, och ekan-da, to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, toshbaqa tarozibon ekan, to'ng'iz qassob ekan, qurbaqa undan qarzdor ekan*» [2,186]; 2) «*Bor ekan, yo'q ekan, och ekan, to'q ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, g'oz karnaychi ekan, o'rdak surnaychi ekan, toshbaqa tarozbon ekan, qurbaqa undan qarzdor ekan*» [2, 33];

Yuqorida ikki noqardosh tillarda ertaklarning an'anaviy muqaddima bilan boshlanishi haqida fikr yuritdik. Ammo ushbu tillardagi ertaklarning yakuniy, ya'ni tugallanma qismida ham bir-biriga o'xshamas tomonlar, xususiyatlar borligi ma'lum bo'ldi.

O'zbek ertaklarining oxiri, ya'ni **tugallanma** qismini lingvokognitiv tahlil qilar ekanmiz, ertaklar ko'pincha yaxshilik g'alabasi bilan nihoyasiga yetganligining guvohi bo'lamiz. Ertaklarning yakuniy qismi ko'pincha ikki syujet asosida, birinchidan, to'y motivi bilan, ikkinchidan, «*Bizlar ham yetaylik murodga, sizlar ham yeting murodga, o'qib, eshitganlar ham yetsin murodga, dushmanlar qolsin uyatga*» kabi istak murojaati bilan o'z nihoyasiga yetishi kuzatildi. Ushbu matnni lingvistik tahlil qilsak, unda yetaylik *murodga* – istak semasini anglatga, *yeting murodga* verbal iborasi ham istak, ham undov, ham buyruq ma'nolarini ifodalamoqda; *yetsin murodga* lisoniy birligi istakni va buyruqni namoyon etayotgan bo'lsa, *qolsin uyatga* iborasi esa ertak janridagi salbiy personajlarga nisbatan aytilgan aksiologik murojaat hisoblanadi.

NATIJALAR

Misollar tahlilidan kelib chiqib, o'zbek ertaklarining yakuniy-tugallanma qismlarini quyidagi semantik guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) to'y-tomosha tasviri;
 - 2) istak-niyat, «yaxshi yetsin murodga, yomon qolsin uyatga», murodu maqsadga yetish;
 - 3) sokin, yaxshi, baxtli turmush kechirish;
 - 4) o'ziga yaqin kishilar bilan ahil yashab o'tish;
 - 5) yashash turmush tarzini obod va ozod o'lkaga aylantirish va hokazo.
- 1-jadvalga qarang:

Konseptual belgilar (yoki modallik turlari)	O'zbek ertaklari
temporallik, miqdor, to'y motivi, maqsad	1. Odilxon podsho qirq kechayu qirq kunduz to'y - tomosha qilib, Bektemir botir bilan Oqbilak oyimni bir-biriga qo'shdi. Shu bilan ular murodu maqsadiga yetishdi (O'XE, 2007, 1, 362).
temporallik, to'y motivi	2. Ovchi Kenja botirga qirq kechayu qirq kunduz to'y qilib haligi qizni olib beribdi va shu bilan muredumaqsadiga yetibdi (BbE, Semurg', 33).
makon, temporallik, holat	3. Sulton shahar xalqiga yetti kun ziyofat beribdi. Navoiy bir necha kun turgach, Hirotga qaytibdi. Ziyod botir Qamarxon shod-xurramlik bilan umr kechirishibdi (BbE, Ziyod Botir, 41).
Aksiologik, maqsad, makon	4. Shunday qilib, cho'pon o'zining donishmandligi orqasida shaharga podsho bo'lib, begunoh zindonda yotgan kambag'allarni ozod qilib , o'zi odillik bilan yurt so'rab, bola-chaqa ko'rib, murodu maqsadiga yetdi (BbE, Donishmand cho'pon, 76).
temporallik, makon, tabiat, holat	5. Bir qancha vaqtdan beri jimlik hukm surgan archazor shodlikka to'libdi. Zulm ko'rganlar, alamdiydalar Quyosh yerining pahlavoni yetchiligida ozod, hur, go'zal hayot kechira boshlabdilar (BbE, Quyosh yerining pahlavoni, 214).
holat, niyat- maqsad, istak, aksiologik, makon	6. Chol quvona-quvona ayolga: – Rahmat, qizim, murodingga yet, qo'shganing bilan qo'sha qari ,– debdi va ayolning farosatiga tahsin o'qib, qishlog'iga ravona bo'libdi (O'XE, Tadbirli ayol, 106).

Misollardan ko'rinadiki, o'zbek xalq ertaklarining yakuniy qismida ko'plab lisoniy birliklar ishtirok etmoqda. Jumladan, ertak tugallamasi har doimgidek to'y-tomosha, uylanish motivi (1,2), ziyofat berish (3) leksemalari bilan, shuningdek, begunoh kishilarni zulmlardan ozod qilish va ular uchun go'zal turmush tarzini yaratish (4) lisoniy birliklari orqali, mamlakatni ozod-obod o'lkaga aylantirish, ozod va hur, go'zal hayotni barpo qilish (5) aksiologik vositalari va nihoyat, (6) qo'shganing bilan qo'sha qari naqli bilan berilishi o'zbek xalqiga xos milliy qadriyatlarining ertaklarda o'z o'rnida qo'llanishidan darak bermoqda. Quyidagi misollarni tahlilga tortamiz.

2-jadvalga qarang:

Konseptual belgilar (yoki modallik turlari)	Fransuz ertaklari

to'y motivi, reallik, istak	1. Malikaning otasi ham to'yda hozir bo'libdi... Qizi bilan diydor ko'rishgan qirol kelin hamdakuyovga oq fotiha beribdi (OG'E, Eshak terisi, 95).
egalik, turmushga chiqish, reallik	2. Shahzoda Kuloyimning yanada ochilib ketganini ko'rib, o'zida yo'q xursand bo'libdi va bir necha kundan keyin unga uylanibdi (OG'E, Kuloyim, 60).
go'zallik, holat, temporallik, uylanish motivi	3. Blansh endi fermada singlisi bilan birga yashay boshlabdi. U ham Vermey kabi o'z ona qishlog'ida baxtiyor kun kechiribdi (Janob Segining echkisi, Beva va uning qizlari, 65).
fiziologik qobiliyat, vafodorlik	4. Ko'k soqolning merosxo'rlari bo'lmaganidan, rafiqasi uning bor davlatiga ega bo'libdi. U boyliklarning hammasini eng yaqin kishilariga bo'lib beribdi va insofli bir odamga turmushga chiqib, shirin hayot kechiribdi (OG'E, Ko'k soqol, 32).
makon, reallik,	5. Jimjiloqvoy otasiga yangi ustaxona ochib beribdi, akalarini o'qimishli qilib, yuqori lavozimlar olib beribdi. O'zi bo'lsa, bir umr qirolga sidqidildan xizmat qilibdi (OG'E, Jimjiloqvoy, 87).

Mazkur fransuz ertaklari (tarjimasi) misollarida to'y motivi eng ko'p uchraydigan syujet hisoblangan.

MUHOKAMA

Birinchi va ikkinchi gaplarda ertak tugallanmasi uylanish motivi bilan bog'liq bo'lib, ularda *oq fotiha berish*, *unga uylanish* leksik birliklari to'y motivini yaqqol aks ettirib turgan bo'lsa, *baxtiyor kun kechiribdi*, *shirin hayot kechiribdi* lisoniy vositalari esa epistemik va aksiologik modallik kategoriyalarini ifodalashga xizmat qilmoqda. *Sidqidildan xizmat qilibdi* sintaktik birligi personajning o'z qiroliga vafodorligini, samimiyligini, sadoqatini ifodalab, aksiologik modallikni bildirib kelmoqda. Shuningdek, *otasiga yangi ustaxona ochib beribdi*, *akalarini o'qimishli qilib*, *yuqori lavozimlar olib beribdi*, *boyliklarning hammasini eng yaqin kishilariga bo'lib beribdi* kabi sintaktik birliklar ham aksiologik va epistemik modallikni ifodalamoqda.

Misol keltirilgan ertaklarning mazmunidan ko'rinadiki, uylanish motivi ifodasida o'zbek va fransuz ertaklarida o'xshash tomonlar mavjud.

Fransuz va o'zbek ertaklarida milliy-madaniy o'xshashliklar, milliy o'ziga xosliklar va differensial belgilarni til va madaniyatda aks ettirishda lisoniy vositalarning roli, qolaversa, tilning eng murakkab, muloqotning mazmunga boy jihatlarini namoyon etuvchi ko'p qamrovli, differensial belgilarning semantik maydonda o'zaro kesishish holatlari ifodalaydigan, lingvokognitiv hamda lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda modallik kategoriyalari katta

ahamiyatga egadir. Ertak, xalqning madaniyatidan darak beruvchi voqea-hodisalar hamda leksik birliklarni o'zida yashirgan presedent (*o'zidan keyingi sodir bo'ladigan xuddi shu turdagi voqealarga o'rnak, misol bo'larli hodisa*) matnning bir shakli hisobalanadi.

XULOSA

Xalqning xarakteri va uni tashkil etuvchi o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash juda mushkul vazifa bo'lib, o'zbek va fransuz millati shaxsiga xos xususiyatlar boshqa ko'p millatlarga ham xosdir. Shunga qaramay, ajratilgan madaniy dominantlar o'zbek va fransuz ertaklarida «o'zbek va fransuz milliy xarakteri»ni eng yuqori darajada ifodalovchi hamda aynan o'zbek va fransuz shaxsining milliy o'ziga xosliklarini farqlovchi lisoniy vositalardir. Til madaniyatning ahamiyatli bir bo'lagi sifatida muloqot jarayonida milliy madaniyatni aks ettiradi. Shu sababdan ham tilshunoslikda hamisha til va madaniyatning o'zaro aloqadorligi masalasiga, millatning o'ziga xos urf – odati, an'anasi, madaniyatning bir bo'lagi bo'lgan nutqni normaga solish hamda qonun – qoidalarga rioya qilinishi muammolariga e'tibor qaratib kelingan.

Qolaversa, “O'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy–ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi”.

Har bir sohaning o'z tarixi bo'lgani kabi, tilshinoslik, adabiyotshunoslik va folklorshunoslik borasidagi izlanishlarning ham o'z ildizlari mavjud. Bu izlanishlar ildizi olis o'tmishga borib taqaladi va albatta bu uchlikning o'zaro uyg'unligi ko'rinadi. Til madaniyatning ahamiyatli bir bo'lagi sifatida muloqot jarayonida milliy madaniyatni aks ettiradi. Shu sababdan ham tilshunoslikda hamisha til va madaniyatning o'zaro aloqadorligi masalasiga, millatning o'ziga xos urf - odati, an'anasi, madaniyatning bir bo'lagi bo'lgan nutqni normaga solish hamda qonun – qoidalarga rioya qilinishi muammolariga e'tibor qaratib kelingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. 2-том. – Т., 1959. – 327 б.
2. Ўзбек халқ эртаклари. Т., 1960, Сусамбил. – 186 б.
3. Ўринбоева Д. Ўзбек тили ва адабиёти. – № 5, 2010. – 86 – 87 б.
4. Ўзбек халқ эртаклари. 3 жилдлик. 1-ж. – Т.: «Ўқитувчи», 2007. – 384 б.
5. Жаноб Сегэннинг эчкиси. Француз адибларининг эртаклари. – Т.: Юлдузча, 1989. – 110 б.
6. Она ғоз эртаклари. – Тошкент: «Шарқ» нашриёти, 1996.
7. www.qishloqhayoti.uz

TA'LIMDA ILMIY TADQIQOT ISHLARIDAN FOYDALANISH: MUAMMO VA YECHIMLARI

Karimov Yusuf Narzullayevich

Jizzax Politehnika Instituti muhandislik kommunikatsiyalari kafedrası assistenti

Karimova Shoira Abdulhaq qizi

G'allaorol xizmat ko'rsatish va servis texnikumi o'qituvchisi

Abdurahmonova Sojida Aliqulovna

G'allaorol tumani 29-maktab o'qituvchisi

Abdusalomov Ilyos, Abdullayev Abdukarim

G'allaorol xizmat ko'rsatish va servis texnikumi talabalari

Annotatsiya: Ushbu ishda texnikumda tahsil olayotgan talabalar uchun o'qitiladigan fanlarda mashg'ulotlarni o'tkazishda ilmiy tadqiqot elementlari hamda yangi ilmiy yutuqlaridan foydalanish haqida fikr yuritilgan. Talabalarning ilmiy tadqiqot ishlarining mazmuni, turlari va ularni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun kerak bo'ladigan vazifalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ilmiy tadqiqot ishlari, zamonaviy oliy ta'lim, fikrlash, ijodkorlik, tadqiqotchilik, induviduallik, dars samaradorligi.

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldidagi muhim vazifalardan biri mustaqil fikrlovchi va kasbiy faoliyatida yuqori malakali mutaxassis kadrlarni yetkazib chiqarish. Buning uchun oliy o'quv yurtida olib boriladigan har bir mashg'ulotlar ilmiy yondoshuvga asoslangan bo'lishi kerak. Ushbu maqsadga erishish uchun har bir o'tkaziladigan mashg'ulotlarni ilmiy tadqiqot elementlari bilan boyitilgan halda olib borish kerak.

Talabalarning ilmiy-tadqiqot jarayoni - bu talabalarning fikrlash, ijodkorlik, tadqiqotchilik, induviduallik qobiliyatini shakllantiradigan hamda shaxsning o'z-o'zini anglashiga tayyorligini to'liq ifodalaydigan faoliyatdir. Bu faoliyat talabalar tomonidan olib boriladigan ilmiy muammoni ko'rish, uni o'z tilida bayon qilish, ro'y berishi mumkin bo'lgan natijani oldindan tahlil qilish hamda savollar berish qobiliyatini rivojlantiradi.

Ilmiy tadqiqot ishlari talabalarning o'quv faoliyatidagi ijodiy jarayonlarni o'z ichiga oladi [1-3]. Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarining pedagogik ahamiyati uning tashkil etilishiga bog'liq bo'ladi.

Talabalarning ilmiy tadqiqot ishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagilar kerak bo'ladi:

- talabalarning ilmiy ishlarini rejalashtirish va tashkil etishga kompleks yondashuv;
- talabalarning barcha turdagi ilmiy ishlarini birlashtirish;

- talabalarning ilmiy ishlari sifati ustidan nazoratni ta'minlash.

Talabalar ilmiy-tadqiqot faoliyatining mazmuni va amalga oshirish usuliga qarab quyidagi uchta turga ajratamiz.

1. Talabalarning ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan o'quv jarayoniga kiritilgan ilmiy-tadqiqot faoliyati. Talabalarning o'quv jarayoniga kiritilgan ilmiy-tadqiqot faoliyatini amalga oshirishning asosiy vazifasi "tayyorlanish qanchalik yuqori bo'lsa, ilmiy ish shunchalik ko'proq samarali bo'ladi" tamoyili bo'yicha ularni o'qish jarayonini izchil faollashtirishdir.

Bunday ishlar o'quv fanlari bo'yicha o'quv rejasi va dasturlariga muvofiq, so'zsiz amalga oshiriladi. Fanlar bo'yicha auditoriya va mustaqil mashg'ulotlar jarayonida talabalar ilmiy ishning analitik, ishlab chiqarish, izlash va sintezlash elementlarini o'rganadilar. Talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatining bu turi professor-o'qituvchilarning metodik rahbarligida ilmiy tadqiqot elementlari bilan auditoriya va uy vazifalarini mustaqil bajarish (referatlar, tahliliy ishlar, maqolalar tarjimalari va boshqalar), o'quv va ishlab chiqarish bo'yicha hisobotlar tayyorlashni o'z ichiga oladi. O'quv jarayoniga kiritilgan talabalarning barcha turdagi tadqiqot faoliyati natijalari professor-o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi va baholanadi.

2. Talabalarning o'quv jarayonini to'ldiradigan tadqiqot faoliyati. O'quv jarayonini to'ldiradigan ilmiy-tadqiqot faoliyatining asosiy vazifasi o'quv rejasidan tashqariga chiqish ya'ni o'quv jarayonini individuallashtirishdir. Talabalarning tadqiqot faoliyatining bu turi ularning mustaqilligini nazarda tutadi va o'quv dasturi doirasidan tashqaridagi ishlarni o'z ichiga oladi, yani individual ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish, olimpiadalar, tanlovlar, ilmiy konferentsiyalar va seminarlarda ishtirok etish imkonini beradi. O'quv jarayonini to'ldiruvchi talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan rejalashtirish va tashkil etish mexanizmining samaradorligiga va pedagoglarlar tomonidan uning bajarilishini nazorat qilinishiga va unda talabalarning ishtirokini rag'batlantirishga bog'liq.

3. O'quv jarayoniga parallel ravishda talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini olib borilishi. Talabalarning o'quv jarayoni bilan parallel ravishda olib boriladigan ilmiy tadqiqot ishlarida ishtirok etishining asosiy vazifasi ularning ilmiy jihatdan fikrlash ko'nikmasini hosil qilishdir. Talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatining ushbu turining asosiy shakli universitetdagi ilmiy rejalariga kiritilgan byudjet hamda tijoriy ilmiy tadqiqotlarida ishtirok etishdir. Ilmiy-tadqiqot faoliyatining bu turi talabalarga ilmiy tadqiqot ishlarining usullari va o'ziga xos xususiyatlarini o'zlashtirishga hamda ilmiy jamoalarda ishlash ko'nikmalarini egallashga imkon beradi [4-6].

Talabalarning ilmiy tadqiqot ishi turlaridan yana biri loyihali texnologiya hisoblanadi. Uning istiqbolligi shundaki, loyiha topshirig'i ma'lum bir fan bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayonini uning egallagan bilimlaridan real foydalanish bilan bevosita bog'laydi. Olingan natijani ko'rish, fikrlash va real amaliyotda qo'llash

mumkin. Bunday natijalarga erishish uchun talabalarni mustaqil fikrlashga, muammolarni topish va yechishga, olinadigan natijalarni ko'ra bilishga, yechim topish yo'llarini o'rgatishga tayyorlash lozim. Loyiha texnologiyasida o'qituvchining vazifasi katta.

Loyiha ishining bosqichlari quyidagi shaklda taqdim etiladi:

- mavzuni izlash va aniqlash (loyiha muammolari, maqsad, vazifalarni belgilash, yakuniy mahsulotni aniqlash);
- axborotni to'plash usullari va olish vositalarini aniqlash (diagrammalar, jadvallar, so'rovnomal tuziladi);
- olingan ma'lumotlarni tizimlashtirish va tahlil qilish;
- loyiha natijalarini baholash, asosli xulosalar tayyorlash, natijalarni tayyorlash, ularni taqdim etish

Har bir mavzuga kerakli adabiyotlar ro'yhati, jurnal maqolalari ham ilova qilinadi. Taklif etilgan ro'yhatdan talaba o'z qiziqishlari va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda mavzuni tanlashi yoki mustaqil ravishda shakllantirishi mumkin.

Talaba ilmiy g'oyadan ilhomlansa yoki bilim olishda yuzaga keladigan falsafiy savollarga qiziqsa, fanning kerakligini chuqur his qiladi. Talaba nazariy olingan bilimlarini amaliy mashg'ulot shaklida mustahkamlashning muhim natijalari bu ilmiy ishning ma'lum qismini o'z qo'li bilan amalga oshiradi, ishlash ko'nikmasini shakllantiradi va bu sharoitda ishlayotgan olimlarning mehnatini qadrlaydi. Bunday ishlariga misollar quyida keltirilgan [7].

Har qanday tadqiqot ishi singari, esse ham aniq mantiq va tuzilishga ega quyidagicha bo'lishi kerak:

- muammoni o'z ichiga olgan kirish qismini, qandaydir ko'rilayotagan tezisga nisbatan izohlash;
- asosiy qism – shakllantirilgan tezisni asoslash;
- yakuniy qism – tahlilga asoslangan xulosalar.

Ish matnida albatta foydalanilgan adabiyotlarga havolalar bo'lishi kerak.

Loyiha usuli kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishga, o'z bilimlarini mustaqil ravishda qurish va axborot makonida harakat qilish qobiliyatiga asoslangan talabalarning tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirish. Loyiha usuli u yoki bu amaliy va nazariy jihatdan muhim muammolarni hal qilish orqali olinishi mumkin bo'lgan natijalarga qaratilgan.

O'quv jarayonidan ijodiy essedan foydalanish o'quv materialini chuqur fikrlashga, bo'lajak mutaxassislarga olgan nazariy bilimlarini aktual muammolarni tahlil qilishga, talabalarning ilmiy izlanuvchanlik qobiliyatini rivojlantirishga va mustaqil ravishda ilmiy-izlanish ishlarini olib borishga yordam beradi.

Doklad – talabaning yangi narsalarni o'rganishga intilishi tashabbusini rag'batlantirishning usullaridan biri hisoblanadi. Agar talaba o'rganilayotgan

mavzudagi ma'ruza va seminarlarda muhokama qilinmagan dolzarb masalaga qiziqsa ma'ruza tayyorlab, ma'ruza qilishi mumkin. Dokladni tayyorlash mustaqil ravishda amalga oshiriladi, lekin uni himoya qilish ommaviy xarakterga ega bo'lishi kerak va eng muhimi, jamoatchilik taqdim etish uchun eng yaxshi doklادلarni tayyorlash lozim bo'ladi. Professor-o'qituvchi tomonidan talabalarga taklif etadigan ma'ruzalar mavzularini qanchalik puxtalik bilan tayyorlasa, bajarilgan ishlarni nazorat qilib, tahlil qilsa, professor-o'quvchilar shunchalik qiziqarli va hatto o'ziga xos bo'ladi, buning natijasida talabalarining mustaqil izlanuvchanlikdagi yutug'i yuqori darajada bo'ladi [1-2].

Multimedia texnologiyasidan foydalangan holda talabalar doklادلar tashkil qilishi juda muhim, chunki:

- ma'ruzani faol idrok etishga, uning dizayni va ravshanligini hisobga olgan holda e'tiborni kuchaytirish orqali o'quv jarayonini faollashtirishga yordam beradi;
- ilmiy-tadqiqot ishlariga ko'nikma va qiziqishni oshiradi;
- talabalarni kompyuterdan foydalanishning turli imkoniyatlari bilan tanishtiradi;
- talabaning joriy attestatsiyasi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy ishning ushbu shaklidan foydalanganda o'qituvchi ma'ruza tuzilishini belgilaydi, adabiyotlarni tavsiya qiladi. Materialini slaydlarda aks ettirishga yondashuv bo'yicha alohida tavsiyalar beradi, yechimning turli variantlarini ko'rib chiqadi, natijani aniqlaydi. Dokladni tayyorlashda talaba odatiy javobga qaraganda ko'proq materialni o'rganadi va o'quv jarayoni qiziqarli va samarali bo'ladi.

Xulosa. Audiovizual kuzatuv bilan taqdimotni tayyorlash muhim o'rin tutadi, bu nafaqat nutq ko'nikmalarini, balki nutqni mantiqiy tuzish qobiliyatini, to'g'ri strategiyani tanlashni va audidatoriya tinglovchilari bilan muloqot qilishni rivojlantiradi. Shunday qilib yuqorida keltirilgan ilmiy izlanish faoliyatining shakllari talabalarda izlanuvchanlik faoliyatini rivojlanishiga keng imkon yaratadi.

Adabiyotlar:

1. B.B.Turdiqulov, O'S.Nazirov, Yu.N.Karimov. // Atom va molekulalarning yorug'likni yutishi va nurlanishi // UIF = 8.1 | SJIF = 5.685. 2022. –C. 1252-1258. (https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=HF__xJoAAAAJ&citation_for_view=HF__xJoAAAAJ:u5HHmVD_uO8C)
2. X.N.Karimov. // [Fizika fanini o'qitishda virtual laboratoriya ishidan foydalanish](#).// “Yosh olimlar, doktorantlar va tadqiqotchilarning onlayn ilmiy-forumi” materiallar to'plami. –P. 102-104 (<https://fer-teach.uz/index.php/epai/article/view/130>).
3. X.N.Karimov, A.E.Imamov, E.Z.Imamov. // Development of creative thinking in higher education.// “Science and innovation” international scientific journal. (ISSN: 2181-3337) 2023. №3. -C. 359-361. (<http://scientists.uz/view.php?id=3836>)

4. X.Sh.Asadova, Yu.N.Karimov. // [Effective organization of the educational process based on new modern technologies](#). // “Science and innovation” international scientific journal. Volume 1 Issue 7. 2022. -S. 230-233. (<https://cyberleninka.ru/article/n/yangi-zamonoviy-tehnologiyalar-asosida-uv-zharayonini-samarali-tashkil-etish>).
5. Kh.N.Karimov. // Methods of self-education in teaching students physics using ict-information and computer technologies. // “Galaxy international Interdisciplinary Research Journal”, 11(2), -C. 471–475. (<https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/4889>).
6. X.N.Karimov. //Fizika fanini o ‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo ‘llash// Raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini takomillashtirish istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 22-23 noyabr. Toshkent-2023. –B. 57-60
7. A.S.Ganiyev, Yu.N.Karimov // Problems and solutions of organizing students' scientific research works // “Science and innovation” international scientific journal volume 2 issue 10 october 2023 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337. Toshkent -2023. –P. 77-80

“KITOBU-T-TAFHIM” ASARI BO‘YICHA O‘ZBEK OLIMLARI TOMONIDAN AMALGA OSHIRILGAN NASHR VA TADQIQOTLAR TAHLILI

Islom Sobir o‘g‘li Bo‘riev

O‘zFA Tarix instituti kichik ilmiy xodimi

islomb361@gmail.com

Annotatsiya: Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048) o‘rta asrning eng buyuk olimlaridan biri hisoblanadi. U qoldirgan ilmiy meros 152 kitob va risoladan iborat. Uning asarlari mavzu jihatdan turli-tuman. Xususan, “Kitobu-t-tafhim” uning eng yirik asarlaridan biri bo‘lib, ensiklopedik xarakterga egadir. Asarda matematika, astronomiya, geografiya, tarix, xronologiyani umumiy masalalari va ularning munajjimlik san’ati (astrologiya) ga tatbiqi bayon qilingan. Asarni odatda “Tafhim”, “Astronomiya” va “Astrologiya” nomlari bilan atalib kelinadi. Jahon olimlari ham, o‘zbek olimlari ham mazkur asar bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan va natijada ko‘plab asarlar, dissertatsiyalar, turli darajadagi ilmiy ishlar vujudga keldi. Lekin bu ilmiy ishlarda ba’zi o‘rinlarda chalkashlikka yo‘l qo‘yilganiga duch kelish mumkin. Mazkur maqolada Abu Rayhon Beruniyning “Kitobu-t-tafhim” asari bo‘yicha o‘zbek olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlil qilinadi.

Abstract: Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni (973-1048) is considered one of the greatest scientists of the Middle Ages. The scientific heritage left by him consists of 152 treatises. His works are diverse in subject matter. In particular, "Kitobu-t-tafhim" is one of his largest works and has an encyclopedic character. The work describes the general issues of mathematics, astronomy, geography, history, chronology and their application to the art of astrology (astrology). The work is usually called "Tafhim", "Astronomy" and "Astrology". Both world scientists and Uzbek scientists conducted scientific research on this work, and as a result, many works, dissertations, scientific works of various levels were created. But it is possible to encounter confusion in some places in these scientific works. This article analyzes the research carried out by Uzbek scientists on Abu Rayhan Beruni's book "Kitobu-t-tafhim".

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048) o‘rta asrning eng buyuk olimlaridan biri hisoblanadi. Beruniy o‘z zamonasining ko‘pchilik fanlari bilan shug‘ullangan qomusiy olimdir. Uning asarlari mavzu jihatdan turli-tuman. Xususan, “Munajjimlik san’ati (astrologiya) negizlarini tushuntirish kitobi” – “Kitobu-t-tafhim” uning eng yirik asarlaridan biri bo‘lib, ensiklopedik xarakterga egadir. Asarda matematika, astronomiya, geografiya, tarix, xronologiyani umumiy masalalari va

ularning munajjimlik san'ati (astrologiya) ga tatbiqi bayon qilingan. Asarni odatda "Tafhim", "Astronomiya" va "Astrologiya" nomlari bilan atalib kelinadi. Lekin sharqda Beruniyning bu asari "Tafhim" nomi bilan mashhurdir.

"Kitobu-t-tafhim" asari o'zbekistonlik olimlar tomonidan o'rganilishi, asosan, jahon urushi tugaganidan so'ng boshlandi. Asar xususidagi dastlabki o'zbek tilidagi tolagon chop etilgan "Biruniy – o'rta asrning buyuk olimi" nomli maqolalar to'plamini ko'rsatish mumkin³⁸. Xususan, A. A. Semyonovning to'plamdagi maqolasida Beruniyning 1017-yilda Sulton Mahmud G'aznaviyga asir tushib G'aznaga ketgandan so'ng vaqt o'tib Xorazmga qaytganligi to'g'risidagi fikr "Kitobu-t-tafhim" asarining yozilishi bilan bog'lanadi. Maqolada mazkur asar xorazmshoh Ma'mun II ning singlisi Rayhonaga bag'ishlab 1029 – 1030 yil (hijriy 420) bilan 1033 – 1034-yil oralig'ida yozilganligi ta'kidlanib, bu Sulton Mahmud (997 – 1030) ning vafoti (421-hijriy – 1030-milodiy yil) dan sal oldin va undan keyin Xorazmda yashaganligiga dalil qilinadi³⁹.

Bu yerda maqola muallifi xatolikka yo'l qo'ymoqda, chunki Beruniy 1030 – 1034-yillarda Xorazmda yashaganligiga biror ishonchli dalil yo'q bo'lib, kitob bag'ishlangan Rayhona aslida Ma'mun II ning singlisi emas, balki xorazmlik Hasan ismli kishining qizidir. Buni Beruniy o'z asarida ta'kidlagani ma'lum. Maqola muallifi bu masalaga "Kitobu-t-tafhim" asarini ingliz tiliga tarjima qilgan Ramzey Rayt nuqtayi nazaridan yondashgan. Chunki Rayhona Ma'mun II ning singlisi, Xorazmshoh Ma'mun ibn Muhammad (995 – 997) ning qizi degan fikrni R. Rayt bergan. Maqola muallifi Rayt tarjimasidan juda yaxshi xabardor bo'lgan ekan.

Maqolada asarning tarjimasi 1934-yilda Londonda R. Rayt tomonidan 100 nusxada "The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology, By - Abu'l-Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni written in Ghazna 1029 A.D. Reproduced from Brit, Mus. Ms. Or. 8349" nomi bilan nashr etilganligini, bu bosma 133 bet arabcha original va shuncha tarjimadan iborat bo'lib, ko'rsatgichlar ham berilganligini muallif batafsil aytib o'tadi. Maqolada, shuningdek, Beruniyning bu asari ikki ail til: arabcha va forschada yozilganligi, ularning qaysi biri qaysisidan tarjima qilinganligini aytib bo'lmasligi ham ta'kidlanadi. Maqolada asarning qo'lyozmalari to'g'risida berilgan qisqacha ma'lumot diqqatga sazovordir. Jumladan, asarning Parij milliy kutubxonasida saqlanuvchi juda qadimgi forsha nusxasi 668-hijriy / 1263-milodiy yilda ko'chirilganligi qayd etiladi. Muallif mazkur nusxadan keyin ikkinchi o'rinda turuvchi fors tilidagi qo'lyozma 685-hijriy / 1286-milodiy yilda ko'chirilganligini va u Britaniya muzeyida saqlanishini ham aytib o'tadi. Mazkur nusxa Britaniya muzeyidagi

³⁸ Бируний – ўрта асрнинг буюк олим (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Тошкент, ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1950. Носиров А. Бируний ҳақида шарқ кўлөзма китобларидаги материаллар. – 146-б.

³⁹ А. А. Семёнов. Ўрта асрнинг машҳур олим. Бируний – ўрта асрнинг буюк олим (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Тошкент, ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1950. – Б. 41.

forscha qo'lyozmalar katalogida doktor Rye tomonidan tavsiflangani ko'rsatilib, Cat. of the Persian Mss. in the Museum ed. in London, 1881; pp. 451 – 452 havolasi ham beriladi. Maqolada asarning nomi ilk marotaba o'zbek tiliga, "Astronomiya san'ati asoslarini tushuntirish kitobi" deb tarjima qilinganligi diqqatga sazovordir. Shuningdek, maqolada Beruniyning bir necha asarlari qatorida "Astronomiya asoslarini tushuntirish kitobi" ham tadqiqotchilari va ilmiy tarjimonlarini kutib yotgani aytilib, mazkur risola kam o'rganilganligiga ishora qilib ketilgan⁴⁰.

Mazkur to'plamdagi G'. Jalolovning "Бируний ва астрономия фани" maqolasida, "Kitobu-t-tafhim" asarining nomi "Astronomiya san'atining boshlanishini o'rganish kitobi" deb tarjima qilinib, risolaning yozilish sababi, 1029 yilda Hasan ismli bir mashhur shaxsning qizi Rayhonaga taqdim qilinganligi qayd etiladi. Asarning forscha yozilganligi, bir nusxasi O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining sharq qo'lyozmalari institutida saqlanishiga alohida urg'u berilganligiga qaraganda maqola muallifi arabcha nusxalar va tarjima nashr to'g'risida ma'lumotga ega bo'lmaganligi ko'rinadi⁴¹.

Asarning O'zbekiston SSR FA Sharqshunoslik institutida saqlanuvchi 1293-yilda ko'chirilgan forscha qo'lyozmasi fondagi eng nodir qo'lyozmalardan hisoblanishi ham aytib o'tiladi. So'ng mazkur nusxaga oid ma'lumotlar berib o'tiladi. Muallifning ijodiy-tahliliy fikrlashi shundaki, u asarni geografiya, hisob, jabr, geometriya, astronomiya (ilmi hay'at) va astrologiya (ilmi nujum) ilmlarini o'rganish uchun boshlang'ich qo'llanma, aniqrog'i, bir elementar ochqich (справочник) deb ta'riflaydi. Muallif, shuningdek, asarda astrologiya (ilmi nujum) yozilgan bo'lsa ham, Beruniyning bu sun'iy ilmga mutlaqo ishonmaganligini ta'kidlab, astrologiyaga oid qism munajjimlarning talabini qondirish uchun yozilgan, degan fikrni o'rta tashlaydi. Muallif astronomiya ilmi astrologiya asosida uzoq davomida rivojlanganligini astronom Iogan Kepler ning quyidagi so'zlari bilan izohlaydi:

To'g'ri, bu astronomiya ahmoq bir qiz; agarda aqlli, o'tkir astronomiya - onaning shunday fosiqa qizi bo'lmaganda edi, ey xudo, ona qanday nochorlikda qolar edi. Qarang, dunyo shu (qiz) singari beaql bolgandan shunday sof, aqli ona astronomiya o'z qizi hisobiga yashashga majbur, chunki qizi boqmaganda onaning och qolishi mumkin edi⁴².

Maqolada Beruniyning astrologiyaga Keplerniki singari bo'lganligi tahmin qilinadi. Maqolada asardagi yoritgichning kuyishi, harakatsiz yoritgich yulduzlar soni, Yer atmosferasining tuzilishi, Yer bilan Oy oralig'idagi narsalar, Yer sharining o'lchami, Yerdan turli sayyoralar va Quyoshgacha masofa, turli osmon jismlarining o'lchamlari, Oy tutilishlari, olam tuzilishi to'g'risidagi savol-javoblarning mazmuniy

⁴⁰ Ўрта асрнинг машхур олими. – Б. 41.

⁴¹ Г. Жалолов. Бируний ва астрономия фани. Бируний – ўрта асрнинг буюк олими (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Тошкент, ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1950. – Б. 79.

⁴² Бируний ва астрономия фани. – Б. 80.

tarjimasi berilib, Beruniyning bu masalalardagi fikrlari tahlil qilinadi va hozirgi ilmfan yutuqlari bilan solishtiriladi. Shuningdek, maqolada Beruniy tomonidan chizilgan Yer yuzining xaritasi, Yer atmosferasi, olam tuzilishi tasvirlari, oy tutilishi ko'rsatib berilgan geometrik chizma va sayyoralarning o'lchamlari berilgan jadval ham keltiriladi⁴³.

To'plamdagi A. Nosirovning "Biruniy haqida sharq qo'lyozma kitoblaridagi materiallar" nomli maqolasida esa asarning nomi "At-tafhim at-tanjim" deb keltirilib, Beruniy bu kitobini 1029 – 1034-yillarda Xorazmda yashab, Rayhonaga bag'ishlab yozganligi aytiladi⁴⁴.

Bu yerda ham muallifning xatolari ochiq ko'rinadi. Shu yillarda Beruniy Xorazmda yashaganligini isbotlovchi biror ishonchli dalil hali topilgani yo'q. Maqolaning "Biruniy fan sohasida" qismida "Kitobu-t-tafhim" asarining nomi "Nujum ilmining boshlang'ichlarini tushuntirish" deb tarjima qilinib, u maxsus va nodir asarlardan ekanligi aytib o'tiladi. Beruniyning fors tiliga ustaligi asarini shu tilda arabcha so'zlarni qo'shmasdan yozgani bilan izohlanadi⁴⁵.

Mazkur to'plamdagi "Biruniy to'g'risida qolgan manbalarning qisqacha mazmuni" nomli maqolada Muhammad ibn Mas'ud G'aznaviyning "Kifoyatu-t-talim dar sinoati t-tanjim", Muhammadxon Qazviniyning "Chahor maqola"ga yozgan hoshiyasi, Hamdulloh Mustavfiy Qazviniyning "Tarixi Guzida", Xondamirning "Habibu-s-siyar", "Toshko'frizoda Ahmad ibn Mustafoning "Mavzuotu-l-ulum", Kotib Chalabiy Hoji Xalifaning "Kashfu-z-zunun", Shamsiddin Somiyning "Qomusul-a'lom", Solih Zakkiyning "Osoru-l-boqiya", Muhammadxon Qazviniyning "Bist maqolai Qazviniy" asarlaridagi Beruniyning hayoti va ijodi, xususan, "Kitobu-t-tafhim" risolasi to'g'risidagi ma'lumotlar tahlil qilinadi⁴⁶.

To'plamda A. Nosirov tomonidan Beruniyning asarlariga o'zi tuzgan ro'yxati ham nashr etilgan⁴⁷. "Kitobu-t-tafhim" asarining nomi ro'yxatdagi "Yulduz hukmlari haqida yozgan kitoblarim" ruknida keltirilgan⁴⁸.

To'plamdagi "Beruniy asarlaridan ba'zilarining mazmuni va mavqe'i haqida turli manbalardan olingan ma'lumotlar" nomli maqolada asarni Beruniy 60 yoshlar chamasida, 1023-1034-yillarda yozganligi aytiladi, bunga asos sifatida Hamdulloh

⁴³ Бируний ва астрономия фани. – Б. 80 – 86.

⁴⁴ А. Носиров. Бируний ҳақида шарқ қўлёзма китобларидаги материаллар. Бируний – ўрта асрнинг буюк олими (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Тошкент, ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1950. – Б. 116.

⁴⁵ Бируний ҳақида шарқ қўлёзма китобларидаги материаллар. – Б. 120 – 121.

⁴⁶ А. Носиров. Бируний тўғрисида бўлган манбаларнинг қисқача пазмуни. Бируний – ўрта асрнинг буюк олими (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Тошкент, ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1950. – Б. 125 – 143.

⁴⁷ Бируний – ўрта асрнинг буюк олими (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Б. 144 – 155.

⁴⁸ Бируний – ўрта асрнинг буюк олими (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Б. 150.

Mustavfiy Qazviniyning “Tarixi Guzida” va Rizozoda Shafaqning “Tarixi adabiyoti Eron” asarlariga tayaniladi⁴⁹.

Shuningdek, asar xorazmlik Hasanning qizi Rayhonaga atab yozilganmi yoki Hoji Xalifa ko‘rsatganidek, Abul-Fazlga bag‘ishlanganligi tahlil qilinib, birinchi variant aniqroq, degan xulosaga kelinadi. Maqola muallifi Beruniy asarni dastlab arab tilida yozib, keyin forschaga tarjima qilganligi to‘g‘risidagi fikrni ilgari sursa ham, bunga yetarli jiddiy asosni ko‘rsata olmaydi. Ba‘zilarning bu asarni Beruniy ko‘pchilik bilishi uchun sodda va oson uslubda ifodalar bilan fors tilida yorgan, degan fikriga munosabat bildirilmagan, faqatgina forsha nusxadagi arabcha so‘zlarning soni 105 tadan oshmasligi keltirib o‘tilgan, xolos. Bu ma‘lumotni berishda Og‘a Muhammad Taqiy Bahorning “Sabukshunosiy” asariga havola berilgan. Umuman, maqola muallifi “Kitobu-t-tafhim” asari dastlab qaysi tilda yozilganligiga doir yakuniy xulosani asosli bera olmagan. Shunday bo‘lsa-da, muallif asarning Toshkent, Berlin, Oksford, London, Aligarx Istanbul, Marokash, Tehpon, Rampurda saqlanuvchi nusxasi nusxalari va 1934-yilgi inglizcha tarjimasi to‘g‘risida qisqacha ma‘lumot berib o‘tgani diqqatga sazovor.

Bu yerda ham muallif asarning forsha nusxalari ichida eng eskisi sifatida O‘zbekiston SSR FA Sharqshunoslik institutida qo‘lyozmalar fondidagi 3423-inventar raqamli qo‘lyozmani ko‘rsatadi⁵⁰.

Maqolada asarning 10 dan ortiq qo‘lyozmasi xususida ma‘lumot berilganligiga qaraganda o‘sha vaqtda O‘zbekistonda boshqa nusxalar ma‘lum bo‘lmagan. Chunki hozirda asarning 50ga yaqin nusxasi borligi ma‘lum.

Sobiq SSSR Fanlar Akademiyasi Tarix va falsafa bolimi tomonidan 1950-yilda nashr etilgan “Beruniy” nomli maqolalar to‘plamida “Kitobu-t-tafhim” asariga doir ikki maqola uchraydi⁵¹.

To‘plamdagi X. Sodiqovning Beruniyning astronomik qarashlariga doir maqolasida “Kitobu-t-tafhim” ta’kidlan 300 yil davomida astronomiyaga oid asosiy darsliklardan biri bo‘lganligi. unda astronomiyadan tashqari matematik geografiya va geometriya qismlari borligi ta’kidlanadi⁵².

Beruniy “Tanlangan asarlari” nashrining I tomi – “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”ning kirish qism maqolasida “Kitobu-t-tafhim”ning nomi “Munajjimlik san’atidan boshlang‘ich tushunchalar” deb tarjima qilinib, u arab va fors tillarida bizgacha yetib kelganligi, bir necha fanlarga oid muhim manba ekanligi aytib o‘tiladi⁵³.

⁴⁹ А. Носиров. Беруний асарларидан ба’зиларининг мазмуни ва мавқе’и ҳақида турли манбалардан олинган ма’лумотлар. Бируний – ўрта асрнинг буюк олими (Бируний вафотининг 900 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами). – Тошкент, ЎзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1950. – Б. 158.

⁵⁰ Беруний асарларидан ба’зиларининг мазмуни ва мавқе’и ҳақида турли манбалардан олинган ма’лумотлар. – Б. 159.

⁵¹ Бируни. Сборник статей под редакцией С.П. Толстова. – Москва – Ленинград, 1950. – 140-с.

⁵² Бируни. Сборник статей под редакцией С.П. Толстова. – С. 80.

⁵³ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I том. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент, 1968. – Б. 10.

Shuningdek, Beruniy fors tilini yaxshi bilganligiga dalil sifatida “Kitobu-t-tafhim”ni shu tilda yozganligi to‘g‘risidagi fikr ham keltirib o‘tiladi⁵⁴.

“Hindiston” hamda “Qonuni Mas’udiy” asarlarining asarining o‘zbek va rus tillaridagi tarjima nashrlari kirish qismida ham “Kitobu-t-tafhim” astronomiyaga oid asar ekanligi eslab o‘tiladi⁵⁵.

“Geodeziya”ning ruscha tarjimasi⁵⁶dan ko‘ra o‘zbek tiliga pilingan tarjimasidaning so‘zboshisida “Kitobu-t-tafhim” asari to‘g‘risida batafsilroq ma’lumot beriladi. Xususan, asarni tadqiq va tarjima ilgan olimlarning nomlari zikr qilinadi⁵⁷. So‘zboshida, shuningdek, asarning nomi “Yulduzshunoslik san’ati negizlarini tushuntirish kitobi” deb tarjima qilinib, 1029-yilning so‘ngida yozib tugatilganli, forsha tarjimasi ham mavjudligi aytiladi. Demak, so‘zboshi muallifi Ashraf Ahmedov “Kitobu-t-tafhim” dastlab arab tilida yozilgan, degan fikrda bo‘lgan. Asarning nusxalari, tarjima va ilmiy nashrlari hamda unda ko‘tarilgan mavzular xususida ham qisqacha so‘z yuritiladi⁵⁸.

Yuqoridagi ma’lumotlardan shu narsa ko‘rinadiki, vaqt etgan sari Beruniyning asarlari tarjima va tadqiq etilishi hisobiga o‘zbek olimlari orasida “Kitobu-t-tafhim” borasidagi ma’lumotlar ko‘payib kengayib, ilmiy izlanishlarga ko‘proq jalb qilina boshlagan. Buni 1973-yilda nashr etilgan ikki maqolalar to‘plami misolida ham ko‘rish mumkin.

O‘zSSR FA Sharqshunoslik instituti tomonidan nashr etilgan “Beruniy tug‘ilgan kunining 1000 yilligiga bag‘ishlangan to‘plam”dagi U. Karimovning “Abu Rayhon Beruniy (Hayoti va jodi)” nomli maqolasida asar nomi “Ilmi nujumdan boshlang‘ich ma’lumotlarni anglatish” deb tarjima qilinib, hijriy 420-/milodiy 1029-yilda yozilganligi aytiladi. Maqola muallifi asarga tanqidiy yondashib, “Kitobu-t-tafhim” o‘z nomidan astrologiyaga bag‘ishlangan bolsa ham, bu risolani arifmetika, geometriya, geografiya, astronomiya, xronologiya fanlaridan dastlabki tushunchalarni beruvchi darslik deb hisoblaydi. Maqolada asarning yozilgan tili va yaratilish sababi xususida ham so‘z yuritiladi. Muallif Beruniyning fors tili ilmiy asarlar yozish uchun qulay emas, u faqat Husravlar haqida hikoyalar aytish uchun yaraydi, degan fikriga asoslanib, “Kitobu-t-tafhim” bu tilda yozilganiga shubha bilan qaraydi⁵⁹.

⁵⁴ Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Б. 6.

⁵⁵ Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. I том. Индия. – Ташкент, 1963. – С. 49; Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. V том. I часть. Канон Масуда, 1973. – С. 9, 33; Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. V том. I часть. Қонуни Масъудий. – Тошкент, 1973. – Б. 7.

⁵⁶ Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. II том. Геодезия. – Ташкент, 1966. – С. 9.

⁵⁷ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. II том. Геодезия. – Тошкент, 1982. – Б. 19 – 20.

⁵⁸ Геодезия. – С. 35 – 36.

⁵⁹ У. Каримов. Абу Райхон Беруний (Ҳаёти ва жоди). Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент, 1973. – С. 25 – 26.

To'plamdagi Ashraf Ahmedovning "Qonuni Mas'udiy" asari bo'yicha yozgan maqolasida esa "Kitobu-t-tafhim", uning inglizcha tarjimasi va mazkur risolaga oid ilmiy tadqiqotlar eslab o'tiladi⁶⁰.

To'plamdagi Q. Munirovning, "Tafhim"ning Toshkent qo'lyozma nusxasi haqida" nomli maqolasi mazkur asar unda ancha batafsil manbashunoslik jihatidan tadqiq etilganligi bilan aratib turadi. Xususan, muallif Beruniy qolgan barcha asarlarini arab tilida yozganligini hisobga olib, I. Krachkovskiy, C. Tolstov, R. Raytlarning fikrlariga tayanib "Kitobu-t-tafhim" arab tilida yozilgan, degan xulosaga keladi. Shu bilan birga, asarning fors tilida yozilgan qo'lyozmalari ham uchrashi zikr qilib o'tiladi. Maqolada asarning 23 ta qo'lyozma nusxasi, fors tilidagi nashri va inglizcha tarjimasi xususida aniq va muhim ma'lumotlar beriladi. Asarning Oligarx, Berlin, Bodleyan, London, Istanbul, Parij kutubxonalaridagi arabcha va Toshkent, London, Istanbul, Parij, Rabot, Tehran, Xesperis, Dushanbe shaharlaridagi forsha nusxalari hamda ular tavsiflangan kataloglarning nom-banom keltirilganligi ilmiy tadqiqotchilar uchun ancha qulaylik tug'diradi. Maqolada O'zSSR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanuvchi 3423- va 445/1-inventar raqamli nusxalarning ancha batafsil manbashunoslik tavsifi beriladi. 3423-inventar raqamli nusxa Yazdijard erasining 628-yili mehrmoh oyida ko'hirilganligi aniqlanib, bu sana milodiy 1260-yilga to'g'ri kelishi keltirib chiqariladi. Mazkur ma'lumotlarga asoslanib Toshkent nusxasi asarning fors-tojik tilidagi eng eski qo'lyozmasi ekanligi isbotlab beriladi⁶¹.

Shuningdek, maqolada D. Buale, Rye, A. Semyonov, I. Krachkovskiy, Jalol Humoiy, H. Hasanov, A. Abdurahmonovlarning asar xususida olib borgan ilmiy tadqiqotlari ham qiyosan tahlil qilingan va maqola so'ngida ularning bibliografiyasi berilgan⁶².

To'plamdagi A. Abdurahmonovning maqolasida esa "Kitobu-t-tafhim"ning geometriya va geografiya bo'limlaridagi Beruniyning trigonometriyaga oid fikrlari tadqiq etilgan⁶³.

T. Usmonovning maqolasida "Kitobu-t-tafhim" asaridagi richagli tarozining surati keltirilib, richaglar va oddiy mexanizmlar xususidagi Beruniyning kashfiyotlari to'g'risida so'z yuritiladi. Asarda Yer yuzi, havo va ularda suvning harakati to'g'risida Beruniy keltirgan fikrlar orqali maqola muallifi ulug' olim XI asrdayoq issiqlik energiyasining mexanik energiyasiga aylanishi, to'yingan bug'lar, bug' kondensatsiyasi xususida fikr yuritganligini isbotlab beradi⁶⁴.

⁶⁰ Ашраф Аҳмедов. Берунийнинг "Қонуни Масъудий" асарида математика ва сферик астрономиянинг айрим масалалари. Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент, 1973. – С. 111 – 122.

⁶¹ Қ. Муниров. "Тафҳим"нинг Тошкент қўлёзма нусхаси ҳақида. Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент, 1973. – С. 124 – 126.

⁶² "Тафҳим"нинг Тошкент қўлёзма нусхаси ҳақида, – С. 123 – 129.

⁶³ А. Абдурахмонов. Беруний асапларида тригонометриянинг баъзи теоремалари. Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент, 1973. – С. 159 – 169.

⁶⁴ Т. Усмонов. Берунийнинг физика тарихида тутган ўрни. Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент, 1973. – С. 187 – 191.

Shuningdek, toplamda A. Rasulov tarjimasida nashr etilgan “Abu Rayhon Beruniyning o‘z asarlariga o‘zi tuzgan ro‘yxati”da ham “Kitobu-t-tafhim” asari, “Astronomiyada qo‘llaniladigan dastlabki tushunchalar haqida kitob” nomi bilan zikr etib o‘tilgan⁶⁵.

1973-yilda O‘zSSR FA Sharqshunoslik instituti tomonidan chop etilgan “Beruniy va ijtimoiy fanlar” maqolalar to‘plamida ham “Kitobu-t-tafhim” asariga doir anchagina ma’lumotlar uchraydi. P. Bulgakovning maqolasida to‘plamdagi “Kitobu-t-tafhim”dagi terminologiya xususida so‘z boradi⁶⁶.

I. Abdullayevning maqolasida “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida uchrovchi “mutahayyir yoritgichlar” atamasiga sharh sifatida Beruniy “Kitobu-t-tafhim”da “hayratda qolgan yulduzlar”ga bergan izohi keltirib o‘tilgan⁶⁷.

Abu Rayhon Beruniy tug‘ilgan kunining 1000 yillik yubileyi munosabati bilan 1975-yili B. A. Rozenfeld va A. Ahmedovlar tomonidan M. M. Rojanskaya, A. A. Abdurahmonov, N. D. Sergeyevalar ishtirokida Beruniy tanlangan asarlarining VI tomi sifatida “Kitobu-t-tafhim”ning ruscha nashri chop etildi⁶⁸.

Asarning rus tiliga tarjimasi “Книга вразумления начаткам науки о звездах” deb nomlandi. Tarjimaning kirish qismida asardagi 460-savolda Aleksandr erasingning 1340 yili (milodiy 1029-yil) eslatilishiga asoslanib “Kitobu-t-tafhim” 1029-yilda yozilgan deyilgan. Tarjimon asar dastlab arab tilida yozilgan, degan fikrni qat’iy ilgari suradi va unga Beruniyning fors tili ilm tili emasligi, Xusravlar to‘g‘risidagi qissalar va tungi ertaklar uchun xizmat qilishi borasidagi so‘zlarini dalil qiladi⁶⁹.

So‘ng asar 530 savol va 8 bobdan iboratligi, har bir bobda ko‘tarilgan masalalar xususida so‘z yuritiladi. Xususan, Beruniy ilmi nujumni yoqtirmaganligi, qator asarlarida uni qoralaganligi ham zikr etib ketiladi⁷⁰.

Asarga asos bo‘lgan manbalar, shuningdek, “Kitobu-t-tafhim”ning 14 ta arabcha va 21 ta forsha nusxalari, inglizcha tarjimasi hamda forsha nashri to‘g‘risida qisqacha ma’lumot berib o‘tiladi⁷¹. Asar o‘rganilgan ilmiy adabiyotlarning bibliografiyasi ko‘rsatilishi tarjima nashrning diqqatga sazovor jihatidir⁷².

⁶⁵ Абу Райхон Берунийнинг ўз асарларига ўзи тuzган рўйхати. Беруний туғилган кунининг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент, 1973. – С. 237.

⁶⁶ П. Г Булгаков. Берунийнинг ижтимоий фанлар соҳасидаги илмий мероси. Беруний ва ижтимоий фанлар. – Тошкент, 1973. – С. 45.

⁶⁷ И. Абдуллаев. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар асари ва унинг Ўзбекистонда ўрганилиши. Беруний ва ижтимоий фанлар. – Тошкент, 1973. – С. 144.

⁶⁸ Абу Райхан Беруни (Бируни). Избранные произведения. Т. VI. Книга вразумления начаткам науки о звездах. Перевод и примечания Б.А.Розенфельда и А.Ахмедова. – Ташкент.: ФАН УзССР, 1975. – 328 с.

⁶⁹ Книга вразумления начаткам науки о звездах. – С 8.

⁷⁰ Книга вразумления начаткам науки о звездах. – С 15.

⁷¹ Книга вразумления начаткам науки о звездах. – С 16 – 17.

⁷² Книга вразумления начаткам науки о звездах. – С. 317 – 319.

Asar soʻngida asardagi soʻz va tushunchalarga izohlar⁷³, ismlar, geografik va etnik nomlar, atoqli otlar, mazkur kitobda uchrovchi boshqa asar nomlari, matematika va astronomiyaga oid atamalar koʻrsatkichlari berilgan⁷⁴.

Usmonov Toshpoʻlatning “Fizika darslarida Beruniy asarlaridan foydalanish” nomli risolasida “Kitobu-t-tafhim” asaridagi Yerning quruqlik va suvlikdan iboratligi, atmosferaning qavatlar, tabiatda suvning harakati, yogʻingarchilik, chaqmoq, momaqalldiroq, kamalak xususidagi ulugʻ olimning fikrlari tahlil qilinadi⁷⁵.

Nihoyat, 2006-yilda taniqli manbashunos olim Ashraf Ahmedov tomonidan “Kitobu-t-tafhim” asari oʻzbek tiliga toʻliq tarjima qilindi. Asar nomining tarjimasi “Munajjimlik sanʼati (astrologiya) negizlarini tushuntirish kitobi” deb berildi. Soʻzboshida asar 1029-yilning soʻngida yozilganligi aytilib, bunga matnds 460-savolda Iskandar erasining 1340-yili (milodiy 1029-yil) eslatilganligi asos sifatida berilgan⁷⁶.

Asarning bizgacha ikki tilda yetib kelganligi xususida tadqiqotchilarning fikrlari tahlil qilinib, yakumy xulosaga kelingan. Unga koʻra, fors tilining “Xusravlar haqidagi hikoyalar va tungi ertaklar” uchun qulay ekanligini aytib, “fors tilida madh eshitgandan koʻra arabcha hajv eshitgan yoqimlitoq” deb hisoblagan Beruniy asarini arab tilida yozgan. Asarning forsha nusxalarida arabcha nusxalarga xos boʻlmagan ayrim kamchilik va oʻzgarishlarning mavjudligi ham bu fikrni quvvatlaydi⁷⁷.

Soʻzboshida asarning 15 ta arabcha va 21 ta forsha nusxalari toʻgʻrisida qisqacha maʼlumot beriladi. Asarning oʻrganilganlik darajasi va bunga oid bibliografiya esa diqqatga sazovordir⁷⁸. Beruniyning astrologiyani qoralashiga qaramay asarda koʻproq bu sohaga ahamiyat berilganligi kitob bagʻishlangan Rayhona va uning zodagon otasining talabi bilan izohlangan⁷⁹.

Soʻzboshida, shuningdek, asar 530 ta savolni 52 ichiga oluvchi 8 bobdan iboratligi aytib oʻtilib har bir bobda koʻtarilgan masalalar qisqacha izohlanadi⁸⁰.

Nashrning soʻngida asardagi tushunchalar va atamalar, tushunilishi qiyin oʻrinlarga ancha batafsil izohlar berilgan. Buni nashrning tadqiqot qismi deyish mumkin⁸¹. Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar roʻyxati ham nashrga ilova qilingan⁸².

⁷³ Книга вразумления начаткам науки о звездах. – С. 259 – 316.

⁷⁴ Книга вразумления начаткам науки о звездах. – С. 320 – 327.

⁷⁵ Ташпулат Усманов. Использование трудов Беруни на уроках физики. – Ташкент, 1989. – С. 9.

⁷⁶ Абу Райхон Мухаммад ибн Ахмад Беруний. Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби (Тафҳим). Сўз боши, таржимон, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ашраф Аҳмедов. – Тошкент-Урганч-Хива, 2006. – Б. 4.

⁷⁷ Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби (Тафҳим). – Б. 4 – 5.

⁷⁸ Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби (Тафҳим). – Б. 5 – 6.

⁷⁹ Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби (Тафҳим). – Б. 13.

⁸⁰ Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби (Тафҳим). – Б. 7.

⁸¹ Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби (Тафҳим). – Б. 229 – 287.

⁸² Мунажжимлик санъати (астрология) негизларини тушунтириш китоби (Тафҳим). – Б. 288 – 291.

“Kitobu-t-tafhim” asari borasidagi so‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar sirasiga O‘z FA Tarix instituti kichik ilmiy xodimi Islom Bo‘riyevning “Beruniy va Rayhona” nomli maqolasini kiritish mumkin. Maqolada muallif e‘tiborni asar bag‘ishlangan Rayhona ismli qizga qaratadi. Beruniy asarda turli ilmlarni sodda usulda tushuntirganligiga urg‘u berilib, bu orqali ulug‘ olim o‘z oldiga aniq ta’lim-tarbiya maqsadini qo‘yganligi ta’kidlanadi. Rayhona borasida shu paytgacha turli olimlar tomonidan bildirilgan fikrlar qiyoslanib, bu qiz Beruniyning xorazmlik zodagon do‘sti Hasanning farzandi ekanligi, 1017-yilda Mahmud G‘aznaviy (998 – 1030) tomonidan Xorazm egallangach, G‘aznaga olib ketilganlardan bo‘lganligi ochib beriladi⁸³.

Rayhona bolaligida arab tilini yaxshi yoki umuman bilmaganligi sabab “Kitobu-t-tafhim” dastlab fors tilida yozilgan, degan fikr maqolada ilgari surilgan. Muallif bu qiz kelib chiqishidan qat’iy nazar Sharq ayollari orasida bilimga zo‘r ishtiyoqi va unga atab bir kitob yozilganligi bilan ajralib turishini ta’kidlaydi⁸⁴. Bu orqali esa bundan 1000 yil ilgari ham o‘zbek xalqining, xususan, kazo-kazolarring turli fanlarga qiziqishlari, farzand tarbiyasi, ayniqsa, qizlar ta’limiga e‘tiborlari shunchalar kuchli bo‘lganligi ko‘rsatib berilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, “Kitobu-t-tafhim” asari 70 yildan oshiq vaqt mobaynida o‘zbek olimlari tomonidan o‘rganilib kelsa-da, u borasida amalga oshirilgan tadqiqotlarni tugal deb bo‘lmaydi. Shuningdek, mazkur tadqiqotlarda bir qator xato va asossiz fikrlar ham ilgari surilgani ma’lum. Xususan, 1950 – 1970-yillarda asar tadqiq etilgan ilmiy ishlarda uning xorazmlik Rayhona ismli qizga atab yozilganligiga tayanib, Beruniy 1030-1034-yillar oralig‘ida o‘z Vataniga qaytib kelib yashaganligi to‘g‘risidagi asossiz xato qarash ilgari surilgan. Manbalarda bu tahminni tasdiqlovchi biror ma’lumot uchramaydi. Asar bag‘ishlangan Rayhona ismli qiz xususida ham yetarli darajada ilmiy izlanish olib borilmagan. Vaholanki, bu mashhur ayol to‘g‘risidagi ma’lumotlar bundan 1000 yillar ilgari o‘zbek ayolining xo‘jalik hayot tarzi, ta’lim-tarbiyasi, qiziqishlari tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Asar fanga ma’lum bo‘lganidan buyon tahminan 250 yilga yaqin vaqt o‘tganiga qaramay, uning arab tilidagi ilmiy-tanqidiy matni o‘zbek va jahon olimlari tomonidan ishlab chiqilmagan. Bu ham olimlar oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi. Asarning barcha qo‘lyozmalarining to‘liq ilmiy tavsifi ham amalga oshmagan. Xususan, “Kitobu-t-tafhim” asarining 20 ta arabcha nusxasidan 5 tasi o‘zbek olimlari orasida ma’lum emas.

Asar matnining til xususiyatlari tilshunoslar, arabshunos-manbashunoslar tomonidan o‘rganilmagan. Xolbuki, “Kitobu-t-tafhim” O‘rta asrlar tarixidagi aniq fanlarga oid dastlabki to‘laqonli izohli lug‘atdir.

⁸³ Ислон Бўриев. Беруний ва Райҳона // Ўзбекистон тарихи журнали, 2021. № 4. – Б. 156 – 159.

⁸⁴ Беруний ва Райҳона. – Б. 156 – 159.

Asardagi kashfiyotlar, yangicha qarashlar hozirgi ilm-fan yutuqlari bilan o‘zaro qiyoslanib, uning aniq fanlar rivojidadagi ahamiyati to‘laroq ochib berilishi olimlar oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

TOMCHILATIB SUG'ORISH TIZIMI SUG'ORISH MEYORLARI VA TIZIMNING TUPROQ MELIORATIV HOLATIGA TA'SINI O'RGANISH

Mirqodir Usmanov

Tayanch doktorant, “Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash
muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti

Hikmat Sadullayev

Kichik ilmiy xodim, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Suv muammolari
ilmiy tadqiqot markazi

Damirov Feruzbek

Magistrant, Qozoq-German Universiteti, Qozog‘iston, Olma-ota

Annotatsiya: Suv tanqisligi va aniq meteorologik ma'lumotlardan foydalanish imkoniyati cheklanishi kuzatilayotgan tumanlarda tomchilatib sug'orishga o'shash tadbirlarni qo'llash suv resurslaridan samarali foydalanish da muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot ma'lumotlari cheklangan sharoitda paxta yetishtirish uchun sug'orish jadvalini optimallashtirish muammosini hal qilishga qaratilgan. Tadqiqot 20 yillik MODIS (Moderate Resolution Imaging Spectroradiometer) potentsial Evapotranspiratsiya (PET) ma'lumotlaridan foydalanadi, fazoviy o'lchamlari 500 m, bunda algoritmi Penman-Monteit tenglamasi mantig'iga asoslangan. Ushbu tadqiqotdan ko'zlangan asosiy maqsad bu O'zbekistonning janubiy tumani, Gurlanda paxtani tomchilatib sug'orish uchun ishlab chiqilgan ekspluatatsion va taxminiy sug'orish jadvalini yaratishdir. Buni amalga oshirish uchun tadqiqot hududida 2000 yildan 2019 yilgacha bo'lgan keng qamrovli MOD16A2 Version 6 mahsulot ma'lumotlar to'plamining bilan tahlili o'tkazildi. Bu g'o'za (*Gossypium hirsutum* L.) fenomenologik bosqichlaridan olingan hosil koeffitsientlari (K_c) bilan o'rtacha kunlik potentsial bug'lanishni (ET_0) hisoblashni o'z ichiga oldi. Olingan natijalar paxta yetishtirish mavsumida suvga bo'lgan talab miqdorining vaqtga bog'liq ravishda o'zgarishi, yozning o'rtalarida maksimal iste'mol $270,9 \text{ m}^3$ ga yetganligini ko'rsatadi. Hisoblangan paxta suviga bo'lgan umumiy ehtiyoj $4714,9 \text{ m}^3$, bu hududlarda sug'orish amaliyotini optimallashtirish uchun muhim tushunchadir.

Kalit so'zlar: suv tanqisligi, tomchilatib sug'orish, tuproq sho'rlanishi, mineralizatsiya, go'za, masofadan zondlash.

Abstract: Applying measures to increase drip irrigation in districts where there is a shortage of water and limited access to accurate meteorological data is important for efficient use of water resources. This research aims to solve the problem of optimizing the irrigation schedule for cotton production under limited conditions. The study uses 20 years of MODIS (Moderate Resolution Imaging Spectroradiometer) Potential Evapotranspiration (PET) data with a spatial resolution of 500 m, where the

algorithm is based on the logic of the Penman-Monteith equation. The main objective of this study is to create an operational and approximate irrigation schedule developed for drip irrigation of cotton in Gurlan, southern district of Uzbekistan. To do this, a comprehensive MOD16A2 Version 6 product data set from 2000 to 2019 was analyzed in the study area. This involved calculating average daily potential evapotranspiration (ET₀) with crop coefficients (K_c) obtained from phenomenological stages of cotton (*Gossypium hirsutum* L.) The obtained results show that the amount of water demand changes depending on time during the cotton growing season, and the maximum consumption reaches 270.9 m³ in the middle of summer. The estimated total cotton water requirement is 4714.9 m³, which is an important concept for optimizing irrigation practices in these areas.

Key words: water shortage, drip irrigation, schedule, cotton, soil salinity, mineralization, remote sensing.

Kirish

Markaziy Osiyoda suv tanqisligi haqidagi xavotirlarning kuchayishiga javoban O'zbekiston hukumati qishloq va suv xo'jaligi sohasida tartibga solish va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirmoqda.

Ana shunday istiqbolli o'zgarishlardan biri qishloq xo'jaligida suvni tejash, yo'qotishlarni kamaytirish va hosildorlikni oshirish uchun suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etishdir. O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligidan ma'lum qilishlaricha, o'tgan 4 yilda qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etuvchi qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini subsidiyalash uchun hukumat tomonidan 1 trillion 429 milliard 800 million so'm mablag' ajratilgani suvdan foydalanishga erishish imkonini berdi. Sug'oriladigan yerlarning 28 foizida ana shunday texnologiyalar ishlab chiqarildi va O'zbekistonni suvni tejovchi texnologiyalardan foydalanish bo'yicha yetakchi davlatlar qatoriga kiritdi. Birgina 2022 yilga kelib suvni tejovchi texnologiyalarning umumiy maydoni 463,8 ming gektarga yetdi. Biroq, bu suvni tejovchi texnologiyalarning to'liq imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga ilmiy asoslangan yondashuvlarga e'tibor yetarli emasligi sabab bo'lmoqda[1].

Masalan, qurg'oqchil iqlim zonasida joylashgan Xorazm viloyatining aksariyat sug'oriladigan yerlarida yer osti suvlari darajasi yuqori, tuproqlari sho'r bo'lib, paxta yetishtiruvchilar o'rtasida tomchilatib sug'orishga yetarlicha e'tibor qaratilmayapti. Chap sohil-Amudaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasidan olingan ma'lumotlarga ko'ra, ushbu hududda 2022-yilda 4 ming 482 gektar paxta maydonida tomchilatib sug'orish yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu o'tgan yilga nisbatan qariyb ikki barobar (46,1 foiz) kamdir. Umuman mintaqada 2019-2022 yillarga. 14 ming 299 gektar paxta maydonlarida tomchilatib ekish tizimi joriy etildi. Bu degani, 2022-yilga

kelib, paxta maydonlarining taxminan 17,2 foizi tomchilatib yuborish tizimlari o'rnatiladi. Shu bilan birga, viloyatda 2021 va 2022 yillarda o'rtacha paxta hosildorligi 3,08 va 3,43 ts/ga tashkil etdi. Taqqoslash uchun, Xorazmda 1980-1983 yillarda jo'yakli sug'orishda paxta hosildorligi o'rtacha 4,6, 4,3 va 4,45 ts/ga tashkil etgan. Tarixiy paxta hosildorligi bilan taqqoslash tomchilatib sug'orish va uning qishloq xo'jaligi texnologiyasini mintaqa sharoitiga yanada moslashtirish orqali qo'shimcha hosildorlikni oshirish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Qoida tariqasida, tomchilatib sug'orish, optimal suv ta'minoti va o'simliklarning ildiz zonasida tuproq tuzlarining yuvilishini nazorat qilish qobiliyati bilan ajralib turadi, bu esa paxta hosilini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Bu maqsadni amalga oshirish uchun tomchilatib sug'orishni joriy etishning sug'orish jadvaliga, tuproqda tuzlarning to'planishiga va yer osti suvlari yaqin sharoitda paxta hosiliga ta'sirini aniqlash bo'yicha tadqiqot o'tkazildi[2].

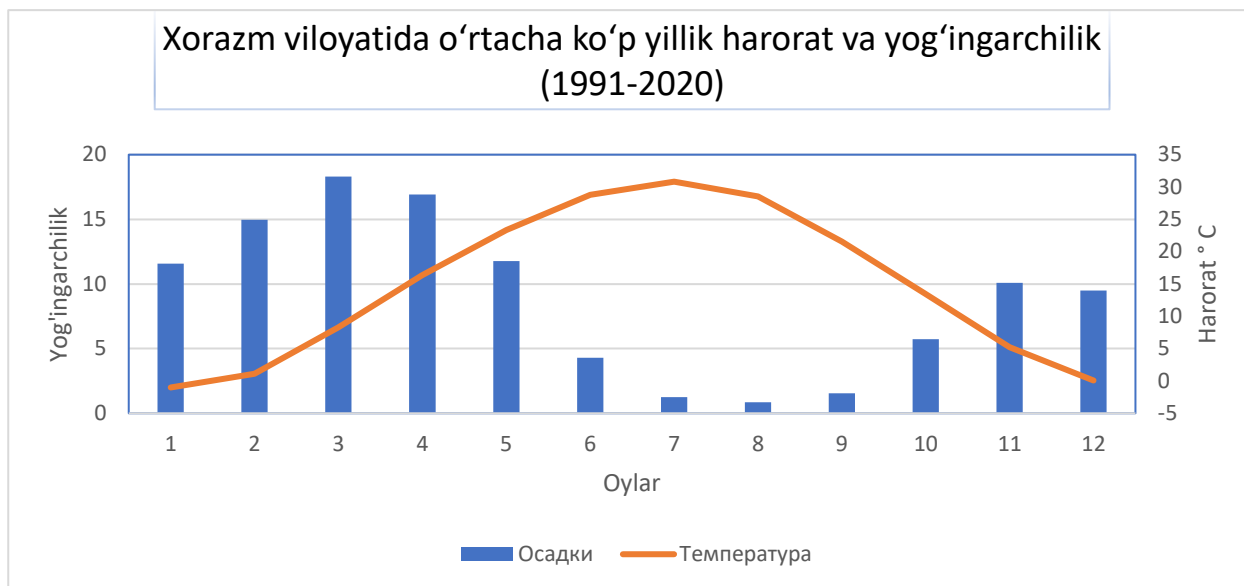
B.V.Federova (1953) vegetatsiya davrida sho'rlangan erlarda namlikning yuqori darajasini saqlab turishni tavsiya qiladi, uning dala namligining 70-80% dan kamayishiga yo'l qo'ymaydi. Ushbu maqsadga erishish uchun pasaytirilgan stavkalar bilan tez-tez sug'orishni amalga oshirish taklif etiladi. Sho'rlangan tuproqlarda paxta yetishtirishda namlik darajasini oshirishning bunday amaliyoti tuproq eritmasini suyultirish orqali tuzlarning salbiy ta'sirini kamaytiradi [3].

Shuningdek, S.N. Ryzhova (1967), yaqin er osti suvlari sharoitida tuproq namligini kamida 70% ushlab turish zarurligini ko'rsatadi. A.P.Gorelik (1962, 1964) 1,5-2 metr chuqurlikda joylashgan sho'r bo'lmagan yer osti suvlari bo'lgan o'tloqli tuproqlarda 2-3 marta sug'orish yetarli ekanligini aniqladi[4].

Tadqiqot metodologiyasi va joylashuvi

Tadqiqot maydoni O'zbekistonning g'arbiy qismidagi Turkmaniston bilan chegaradosh Gurlen tumanida, Urganch shahridan taxminan 42 km shimoli-g'arbda, Shovot shahridan shimolda va Amudaryo janubida joylashgan "To'ra Mirzo" fermer xo'jaligi maydonida tanlangan.

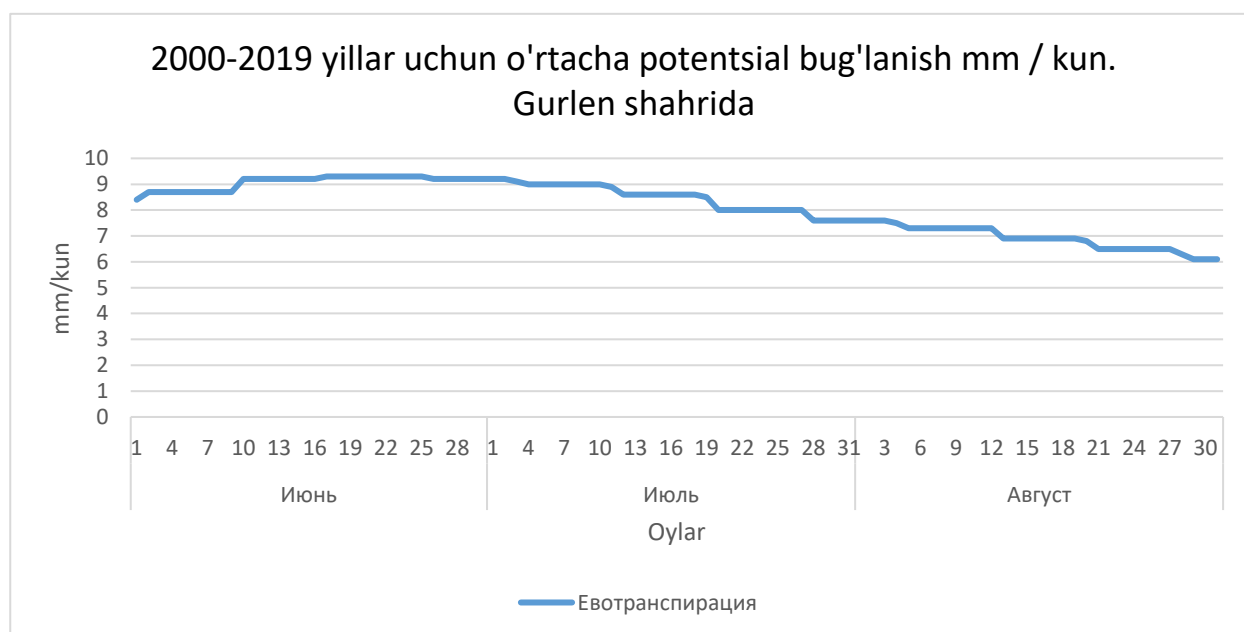
O'rganilayotgan hududning iqlimi keskin kontinental, yozi quruq, issiq va qishi nisbatan sovuq. Eng sovuq oylar yanvar va fevral oylari bo'lib, o'rtacha harorat mos ravishda $-1,01^{\circ}$ va $1,134^{\circ}$. Bu oylar 11,569 mm va 14,969 mm yog'ingarchilik bilan ajralib turadi. Eng yuqori harorat yoz oylarida (may-avgust) kuzatiladi. Iyulda eng yuqori o'rtacha harorat – $30,825^{\circ}\text{C}$. Biroq, ayniqsa, iyun va iyul oylarida yog'ingarchilik sezilarli darajada kamayadi, ya'ni ko'plab ekinlar uchun o'sishning muhim davrlarida tabiiy yog'ingarchilikdan suv mavjudligi kamayadi.

1-diagramma.

Manba: <https://sites.google.com/view/climate-portal#h.mpflbrd83rfk>

Bu hududdagi paxtakor fermer sayoz chuqurlikdagi sho'r yer osti suvlari tufayli tuproq sho'rlanishi muammosi tufayli bu maydonda paxta yetishtirishda qiynalgan. G'o'za yetishtirish davrida er osti suvlarining chuqurligi odatda 0,6 m dan kam bo'lgan. Tuproqning mexanik tarkibiga ko'ra, ular 45 sm chuqurlikdagi og'ir qumloqlar deb tasniflanadi, keyinchalik ular o'rtacha qumloqlarga aylanadi[6]. Agrotexnik tadbirlarni o'tkazish to'g'risida qaror fermer tomonidan qabul qilingan, sug'orish va tomchilatib yuborish tizimi bilan o'g'it berishdan tashqari.

2-diagramma.

Manba: <https://paydo.bo'ladi.yer.ma'lumotlari.bulut.nasa.gov/>

Yuqoridagi ma'lumotlar "MOD16A2GF_061_PET_500m" dan olingan bo'lib, 500 m fazoviy o'lchamdagi potentsial bug'lanish haqida muhim ma'lumotlarni taqdim etuvchi masofaviy zondlash mahsulotidir. Ushbu ma'lumotlarni tahlil qilib, mavjud bo'lgan ekinlarga qarab qancha suv talab qilishini taxmin qilish mumkin. iqlim sharoiti. Viloyatda birinchi sug'orish odatda g'o'za gullashdan oldin, oddiy yillarda 10-15 iyun, issiq, quruq yillarda 1-5 iyunda amalga oshiriladi. Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib, sug'orish jadvali tuzildi, jadval-1.

$$ETS = E_{To} * K_c * 10 * 3,5$$

E_{Tc} = ekinlar uchun taxminiy suv talabi,

E_{To} = mos yozuvlar evapotranspiratsiya,

K_c = ekinlar uchun suv iste'mol koeffitsienti,

10=mm/kunni m³/kunga aylantirish uchun,

3,5= sug'orish oralig'i.

1-jadval.

Tomchilatib sug'orish tizimining xususiyatlari					
Sug'orish oralig'i (belgilangan kunlarda haftada ikki marta suv)					3.5
Emitent iste'moli, l/soat					1.03
Emitentlar orasidagi masofa, m					0.4
Yon shlanglar orasidagi masofa, m					0,9
Tomchilatib sug'orish tizimida suv sarfi, m ³ /ga/soat					28.6
Reja					
		Potentsial, E_{To}			
Qo'ngandan keyin haftalar	Sug'orish sanasi/taqvimi	mm/kun	K_c	m ³ /ga	Sug'orish soatlari
8	5.6.23	8.7	0,30	26.1	0,9
	8.6.23	8.7	0,30	91.4	3.2
9	12.6.23	9.2	0,45	144.9	5.1
	15.6.23	9.2	0,45	144.9	5.1
10	19.6.23	9.3	0,60	195.3	6.8
	22.6.23	9.3	0,60	195.3	6.8
11	26.6.23	9.2	0,70	225.4	7.9
	29.6.23	9.2	0,70	225.4	7.9
12	3.7.23	9.1	0,75	238.9	8.3
	6.7.23	9	0,75	236.3	8.3
13	10.7.23	9	0,85	267,8	9.4
	13.7.23	8.6	0,90	270,9	9.5

14	17.7.23	8.6	0,90	270,9	9.5
	20.7.23	8	0,95	266,0	9.3
15	24.7.23	8	0,95	266,0	9.3
	27.7.23	8	0,95	266,0	9.3
16	31.7.23	7.6	0,90	239.4	8.4
	3.8.23	7.6	0,90	239.4	8.4
17	7.8.23	7.3	0,85	217.2	7.6
	10.8.23	7.3	0,75	191.6	6.7
18	14.8.23	6.9	0,70	169.1	5.9
	17.8.23	6.9	0,60	144.9	5.1
19	21.8.23	6.5	0,50	113.8	4.0
	24.8.23	6.5	0,30	68.3	2.4
20	28.8.23	6.3		0,0	0,0
				4714.9	

Taqdim etilgan ma'lumotlarni tahlil qilib, shuni ta'kidlash mumkinki, bu sug'orish jadvali ba'zi cheklovlarga ega. Ulardan biri g'oz o'simliklarining yer osti suvlarining kapillyar ko'tarilishi orqali suv sarfini hisobga olinmaganligidir. Tadqiqot hududida er osti suvlari sathi 1 metrdan 0,6 metrgacha. Shuning uchun biz sug'orish jadvalidagi ma'lumotlarni qo'llay olmadik.

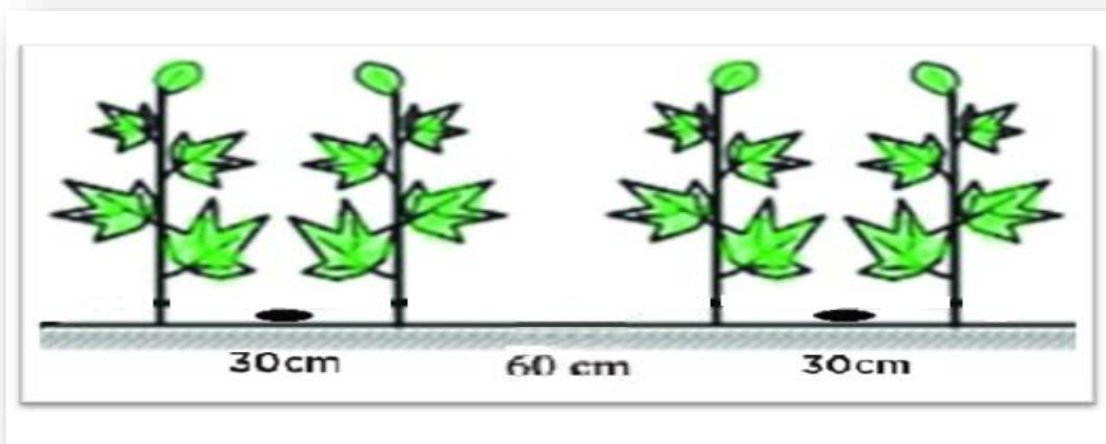
Shuni ta'kidlash kerakki, bunday tebranishlar va er osti suvlarining yaqinligi o'simliklarning, bu holda, paxtaning suv iste'moliga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun kelgusida ilmiy-tadqiqot ishlari va sug'orishni rejalashtirishda suv resurslaridan samarali foydalanish va paxta hosildorligini oshirish uchun nafaqat iqlim va tuproq omillari, balki yer osti suvlarining xususiyatlarini ham hisobga olish kerak.

Tuproqning sho'rlanish darajasini va suv qo'shganda sho'rlanishning o'zgarishini aniqlash uchun ekish mavsumining o'rtalarida sug'orishdan oldin va keyin ikki maydonda tuz konsentratsiyasini o'lchash ishlari olib borildi. O'lchovlar 0,15 m dan 0,6 m gacha bo'lgan chuqurlik oralig'ida va 0,15 m dan 0,75 m gacha kenglikda amalga oshirildi. Tuz konsentratsiyasi pin tipidagi konduktor-termometr "PROGRES C 1 T" yordamida o'lchandi. Qurilmada haroratni to'g'iraydigan o'rnatilgan qurilma yo'qligi sababli, olingan o'lchovlar 25 ° C deb qabul qilingan xona haroratida amalga oshirildi, bu esa olingan tuproq sho'rlanish darajasiga ko'ra xususiyatlarni solishtirish imkonini beradi. mualliflar turli geografik joylarda va turli harorat sharoitida. Tuproqning elektr o'tkazuvchanligi qiymatini 25 ° C ga etkazish uchun quyidagi formuladan foydalanilgan.

$$ECe_{25} = E_{Ce} \text{ o'lchangan} \times Kt$$

Bu erda ECe_{25} 25 ° C da elektr o'tkazuvchanligi, E_{Ce} o'lchovi = joriy o'lchov haroratida elektr o'tkazuvchanligi, $Kt = 1 + (25 - T \text{ o'lchov.}) \times 0,02$

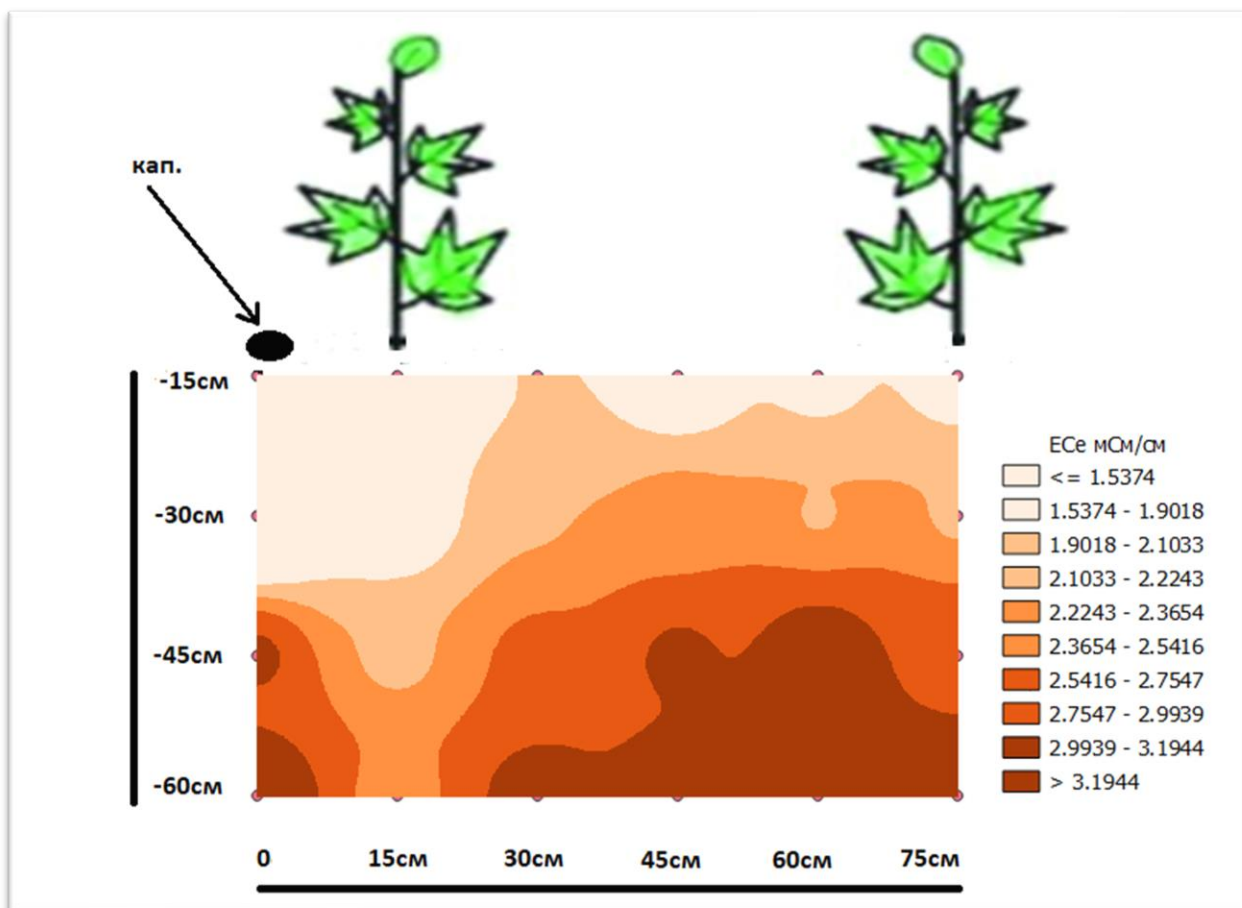
Tmeas = o'lchash vaqtidagi tuproq harorati.

1-rasm. Paxta ekish sxemasi va “To‘ra Mirzo” tomchilatib sug‘oriladigan shlanglarning joylashishi.

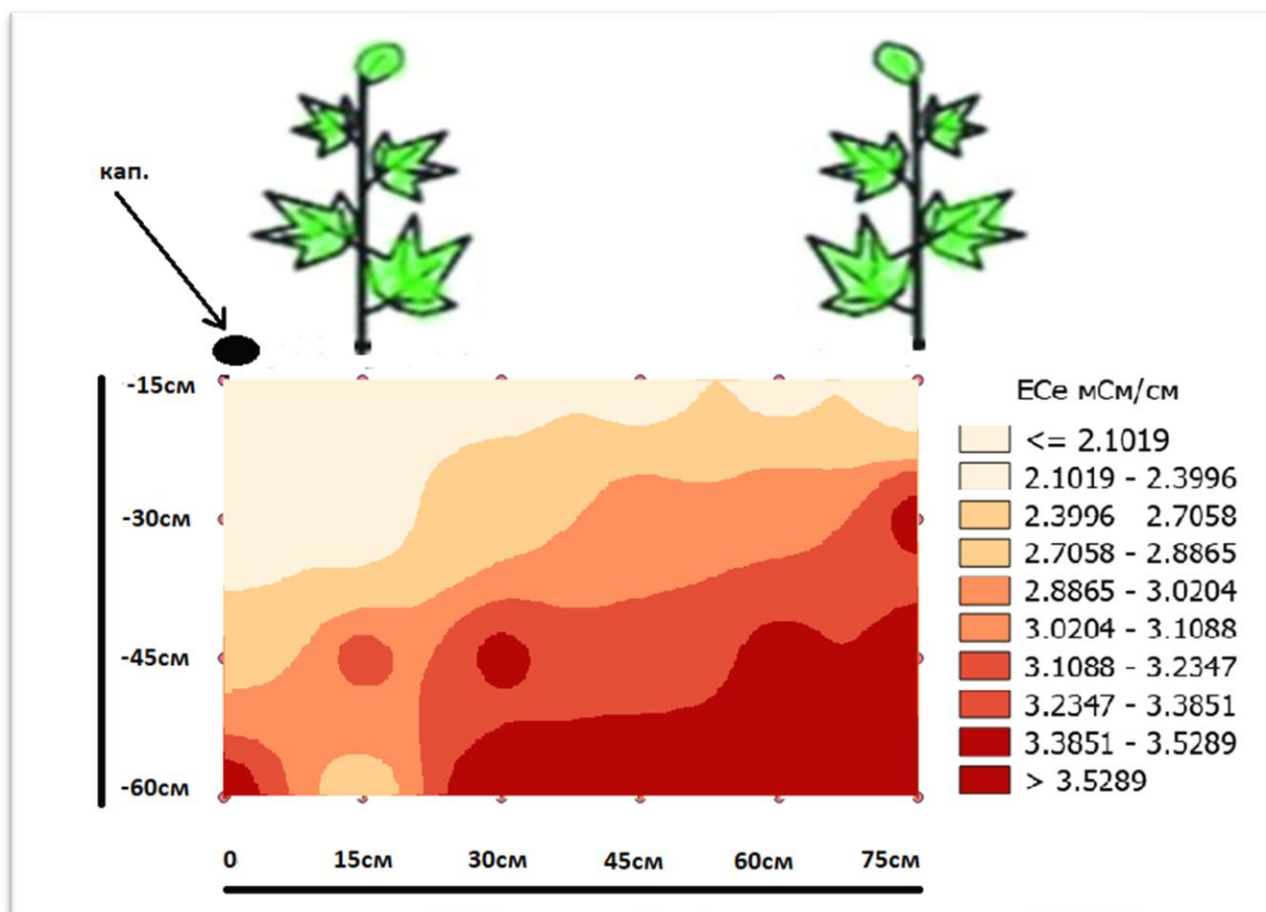

2-rasm. G‘o‘za ildiz tizimining rivojlanishi va “To‘ra Mirzo” yer osti suvlarining joylashishi.

3-rasm. 2023-yil 27-iyun g'ozani tomchilatib sug'orishda tuproqdagi tuz konsentratsiyasining taqsimlanishi (EKE).

Tomchilovchi lenta yonida tuz konsentratsiyasining past darajasi kuzatiladi (0,57-1,53 mS/sm). O'lchov chuqurligi (0,45-0,6 m) ortishi bilan sho'rlanish ortib, 3,81 mS / sm gacha etadi. Yuvish tomchilatib yuborilgan liniyalardan masofa bo'lganda kamayadi, qo'shni tomchilar orasidagi masofaning o'rtasida past yuvish darajasi kuzatiladi. Paxta nisbatan sho'rga chidamli ekin bo'lsa-da, tuz konsentratsiyasining ortishi vegetativ o'sishga salbiy ta'sir qiladi (Khan va boshq. 1995). Paxta uchun tuzga chidamlilik chegarasi 7,7 mS/sm (Iram Sharif va boshqalar, 2019). Tuz konsentratsiyasini o'lchash vaqtida g'ozga o'simligining ildizlari 0,6 m gacha chuqurlikka yetgan. Elektr o'tkazuvchanligining maksimal kuzatilgan qiymati 3,81 mS/sm bo'lganligini hisobga olsak, sho'rlanish salbiy ta'sir ko'rsatmaydi, degan xulosaga kelishimiz mumkin. paxta rivojlanishining ushbu davrida. Ammo aniqroq xulosalar chiqarish uchun viloyatimizda yetishtirilgan g'ozga navlarining tuzga chidamliligini o'rganish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar olib borish zarur.

4-rasm. G'o'zani tomchilatib sug'orishda tuproqdagi tuz konsentratsiyasining taqsimlanishi (ECE) 07.07.2023.

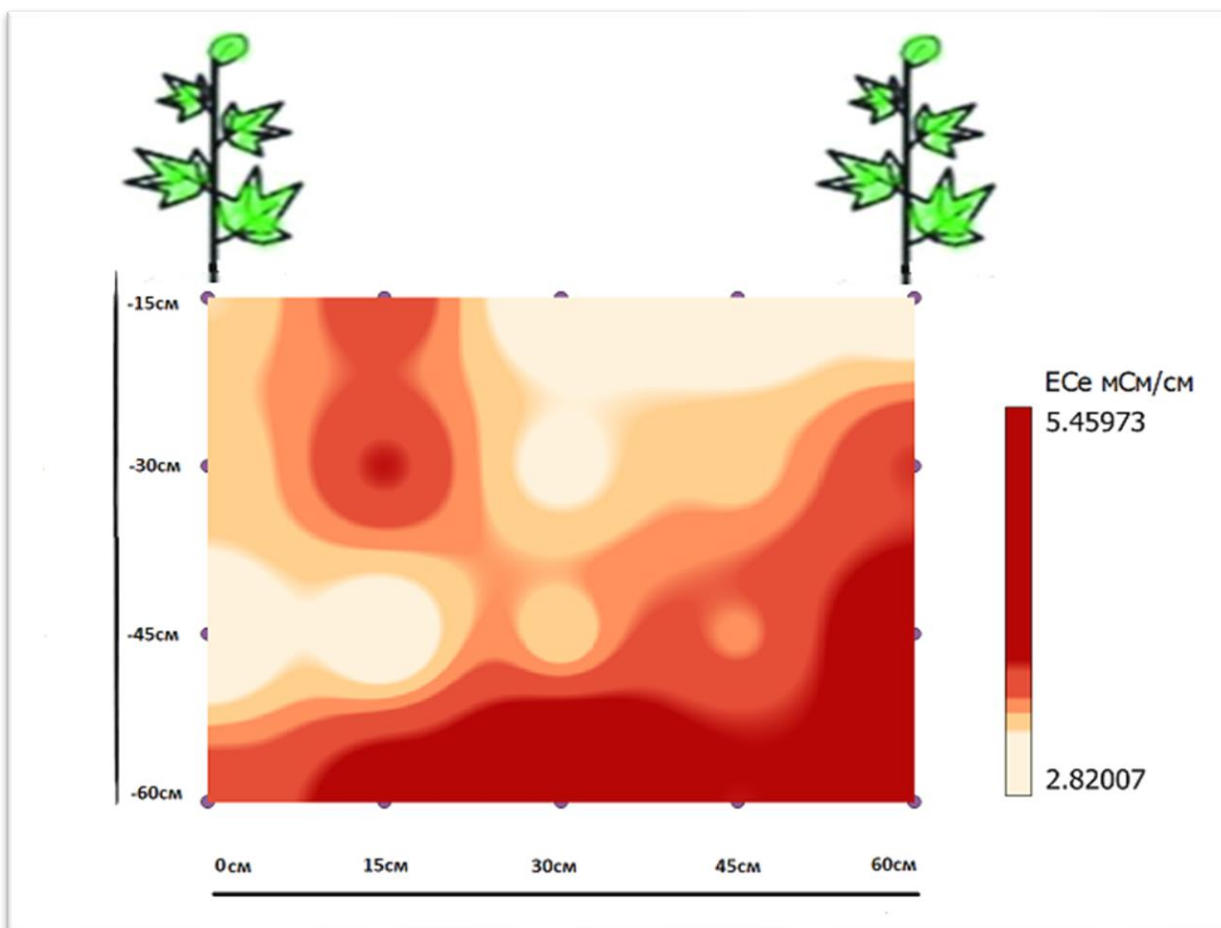
FAOning sho'rlanish darajasini baholashga ko'ra, tuproq sho'rlanmagan (0-2 mS/sm) va ozgina sho'rlangan (2-4 mS/sm) tuproqlarga bo'linadi.

Birinchi o'lchovdan o'n kun o'tgach, tuz konsentratsiyasi sezilmas darajada oshib, maksimal 4,19 mS / sm ga yetganini ko'ramiz.

Ushbu o'zgarishlarga asoslanib, quyidagi munosabatlarni aniqlash mumkin: to'shakda tomizish chizig'ining mavjudligi boshqa yotoqlarga nisbatan nisbatan pastroq sho'rlanish darajasini saqlashga yordam beradi. Tuproqning sho'rlanishi barcha o'lchov nuqtalarida tuproq chuqurligi bilan ortdi.

Sug'orish va er osti suvlari sathining o'zgarishi o'rtasidagi o'zaro ta'sir tomchilatib yuboriladigan suv sathi joylashgan sayoz chuqurliklarda sho'rlanish darajasining pasayishiga va tomchilatib yuborilgan suv sathidan uzoqlashganda va er osti suvlari sathiga yaqinlashganda sho'rlanish darajasining oshishiga olib kelishi mumkin[5]. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu tajribada o'g'itlarning tuproq sho'rlanishiga ta'siri va boshqa mumkin bo'lgan omillar hisobga olinmagan.

Shuning uchun aniqroq xulosa chiqarish uchun qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish kerak.

5-rasm. G'ozani jo'yaklar bo'ylab sug'orishda tuz konsentratsiyasining tuproqdagi taqsimoti (EKe).

FAOning sho'rlanish darajasi bo'yicha baholashiga ko'ra, bu tuproq joylarda bir oz sho'rlangan (2-4 mS/sm) va o'rtacha sho'rlangan (4-8 mS/sm) deb tasniflanadi. G'ozani qator oralig'i 60 sm qilib ekish usuli. O'lchovlar sug'orishdan bir kun o'tib amalga oshirildi. (4-rasm) dan ko'rinadiki, g'ozaning ildiz zonasida qatlam ichidagi suv bilan yuvilgan holda tuzlar to'planadi.

Xulosa va tavsiyalar

Qisqa muddatli dala tajribasi shuni ko'rsatdiki, tomchilatib sug'orish tizimi orqali ma'lum miqdorda suv tomchilatib yuborilgan liniyalar yaqinida yuviladi. Tuproqning sho'rlanishi tomchilatib yuboriladigan hududda eng past bo'lib, sug'oriladigan suvning o'z sho'rlanishini aks ettiradi. Paxta ekish mavsumining boshida yer osti suvlarining chuqurligi 0,55 dan 0,7 m gacha bo'lgan. Iyul oyining oxirlarida chuqurlik 0,4 dan 0,55 m gacha o'zgarib turdi. O'rganilayotgan dala yonida kanal bor edi, tajriba maydoni yaqinida dehqon sholi yetishtirayotgan edi. Bu ikki omil er osti suvlari darajasiga ta'sir qiladi.

Ta'kidlash joizki, o'rganilayotgan xo'jalikda tomchilatib sug'orish tizimi uch yildan buyon qo'llanilib kelinmoqda, buning natijasida quvurlarni ulash elementlari hududida sezilarli darajada suv oqishi kuzatilmoqda. Suv yo'qotilishiga yo'l qo'ymaslik

va tomchilatib sug'orish tizimining uzluksiz samarali ishlashini ta'minlash uchun ushbu muammoni hal qilish kerak. Sayyorlik va fermerlar bilan suhbat chog'ida ko'pchilik fermerlarda bunday muammo borligi ma'lum bo'ldi.

Sug'orish shlanglarini utilizatsiya qilish, ularni qayta ishlash va fermerlar uchun yangi shlanglar bilan ta'minlash tizimini yaratishga ham e'tibor qaratish lozim. Tomchilatib sug'orish tizimiga ixtisoslashgan ishlab chiqarish yoki tarqatish guruhlarini fermerlariga texnik yordamni kuchaytirish zarur.

Adabiyotlar:

1. M.P. Mednis Sug'orish rejimi va paxta o'simliklarining zichligi 12-15 p.
2. O. Eshchanov, Sh.Kenzhaboev va boshqalar. Xorazm viloyatining kuchsiz tabiiy drenalangan sug'orish massivlarida tomchilatib va er ustidan sug'orish zharayonlarida sizot suvlari modeminig o'ziga xosligini o'rganish va uni ishlab chiqarish chikarishga tatbiq qilish uchun tavsiyalar ishlab chikish. 78-80 bet.
3. Paluashova G.K., Shirokova Yu.I. Xorazm viloyati sharoitida tuproqning tuz rejimini kuzatish va boshqarish usullarini o'rganish 370-371 b.
4. Chernishev A.K. Jahon amaliyotida va O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladigan tuproq sho'rlanishini tezkor baholash uchun asboblari va jihozlar
5. Khamidov, M. Kh., Balla, D., Hamidov, A. M., Juraev, U. A. Using collector-drainage water in saline and arid irrigation areas for adaptation to climate change
6. Matyakubov B.Sh., Murodov O.U. Режим орошения хлопчатника на лугово-аллювиальных почвах Хорезмского оазиса в условиях маловодья

INTERNET TERMINOLOGIYASINING LINGVOMADANIY KOMPONENTLARI TIPOLOGIYASI

Umarxanova Nigora

Namangan davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Bugungi kunda tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri bu lingvokultralogiya. Til va madaniyatning uyg'unligi haqida chet el va vatanimiz tilshunoslari tomonidan ko'plab nazariyalar keltirilgan. Maqolaning maqsadi til va madaniyat uyg'unligini isbotlash va Internet kontekstida lingvokultralogiyaning ahamiyatini misollar bilan keltirish.

Kalit so'zlar: lingvokultralogiya, leksika, madaniyat, til, ta'rif, ijtimoiy tarmoq, lug'at.

ТИПОЛОГИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ КОМПОНЕНТОВ ИНТЕРНЕТ-ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация: Языкознание является одной из актуальных тем лингвистики сегодня. Множество теорий о гармонии языка и культуры выдвинуто лингвистами нашей страны и зарубежья. Цель статьи – доказать гармонию языка и культуры и привести примеры значимости лингвокультуры в условиях Интернета.

Ключевые слова: лингвокультурология, лексика, культура, язык, дефиниция, социальная сеть, словарь.

TIPOLOGY OF LINGUISTIC AND CULTURAL COMPONENTS OF INTERNET TERMINOLOGY

Abstract: Linguistics is one of the topical topics of linguistics today. Many theories about the harmony of language and culture have been presented by linguists of our country and abroad. The purpose of the article is to prove the harmony of language and culture and to give examples of the importance of linguistic culture in the context of the Internet.

Key words: linguocultural science, lexicon, culture, language, definition, social network, dictionary.

Lingvokulturologiya - XIX asr boshlarida yashagan nemis faylasufi-lingvisti V. fon Gumboldtning g'oyalari bilan bog'liq. Til, tafakkur va "xalq ruhi" munosabatini ta'kidlagan. V. fon Gumboldt g'oyalari XIX asrda ikki ilmiy yo'nalishda Germaniyada

neo-gumboldtchilik va AQShda Sapir-Uorf nisbiylik nazariyasida qayta tiklandi. XX asrda Gumboldt g'oyalarining rivojlanishi ikki tomonga ketdi. Bir tomondan, ona tilining dunyoqarashi (Weltansicht der Muttersprache) to'g'risidagi taklif asossiz ravishda ta'kidlandi, bu orqali olim har bir tilning voqelikni, atrofdagi dunyoni o'ziga xos tarzda bo'lish qobiliyatini tushuntirdi. Gumboldtni ona tilida so'zlashuvchi shaxsning dunyoqarashini shakllantirishda tilning roli ma'lum darajada oshirib yuborganligi uchun qoralash mumkin. Shuningdek, Gumboldtning "har bir yangi til bilan "odam" yangi fikr va tuyg'ular tizimiga qo'shiladi" degan pozitsiyasini ham so'zsiz qabul qilish qiyin.

Chet tillarni o'rganayotganda biz yangi mozaikani (ona tilining mozaikasi bilan bir oz umumiy, ba'zi jihatlari bilan farq qiladigan lingvistik ifoda texnikasining boshqa rasmini) ko'ramiz. Masalan, kuchli yomg'ir g'oyasini turli xil tasvirlar yordamida ifodalash mumkin. Masalan, ruscha: Дождь льет как из ведра (yomg'ir chelakdek yog'moqda), inglizcha: It is raining cats and dogs (mushuklar va itlar yomg'ir bo'lib yog'moqda). Gumboldtning eng samarali g'oyalari o'zining keyingi rivojlanishini birinchi navbatda kognitologiya va etnolingvistika, pragmalolingvistika, kommunikativ tilshunoslik va tarjima nazariyasida topadi. Lingvokulturologiya til va madaniyatning munosabati va o'zaro ta'siri haqidagi fan bo'lib, xalq madaniyatining milliy tilda aks etgan va mustahkamlangan ko'rinishlarini o'rganadi. Til birliklarining lingvomadaniy tahlili muayyan lingvomadaniy jamoaning psixik xususiyatlarini ochib berish, kommunikativ kategoriyalarning milliy-madaniy xususiyatlarini tavsiflash, milliy madaniyat tushunchalarining ahamiyatini tushuntirish imkonini beradi.

Til madaniyat bilan chambarchas bog'liq: u madaniyatning ajralmas qismi, madaniyat taraqqiyotining sharti⁸⁵ va nihoyat, ma'lum bir davrda va ma'lum bir joyda yashovchi xalq madaniyatining muhim qismidir. Madaniyatning barcha jihatlari ichida "tilning o'z muhiti bor". Bu tilda gapiradigan odamlar qaysidir irqga mansub (yoki bir necha irq), ya'ni insoniyatning shunday guruhi fizik xossalari bilan boshqa guruhlardan farq qiladi. Til madaniyatdan tashqarida, ya'ni ijtimoiy merosdan tashqarida mavjud emas. E.Sapir ilgari surgan taklifga ko'ra: «Madaniyat bu ma'lum bir jamiyat nima bilan bandligi va o'ylashi, til esa ular o'ylagan narsadir. O'z-o'zidan ayonki tilni bilish madaniyat bilan uzviy bog'liqdir". Til nafaqat muloqot va ifodalashning eng muhim vositasidir, balki madaniy bilimlar to'plamidir. Murakkab imo-ishora tizimi bo'lgan til axborotni uzatish, saqlash, foydalanish va o'zgartirish vositasi bo'lishi mumkin. Madaniyat, xuddi til kabi, ma'lumot uzatishga qodir bo'lgan belgi (semiotik) tizimdir, lekin tildan farqli o'laroq, o'zini o'zi tashkil eta olmaydi, chunki madaniyat, birinchi navbatda, xotira, murakkab semiotik tizim bo'lib, uning

⁸⁵ Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; Пер. с англ. под ред. и с предисл., [с. 5-22] А. Е. Кибрика. - Москва : Прогресс : Изд. группа "Универс", 1993. - 654,[1] с

vazifasi xotirada saqlash, asosiy xususiyati esa to'plashdir⁸⁶ va mutlaq universallikka intilish. Binobarin, "til-xalq – madaniyat" lingvokulturologiyaning markaziy triadasi bo'lib, ushbu fan sohasining eng muhim muammolari birlashib, hal etilishi mumkin bo'lgan yo'nalishdir. Gumanitar fanlar doirasida madaniyatni o'rganish uzoq an'anaga ega. Eng konservativ hisob-kitoblarga ko'ra, "madaniyat" tushunchasiga ta'riflar soni ikki yuz ellikdan oshadi. Madaniyatning mohiyati, uning rivojlanish istiqbollari haqidagi qarama-qarshi fikrlar bildirilgan. Ba'zi tadqiqotchilar madaniyatda ko'plab salbiy hodisalarni ko'rishadi, madaniy taraqqiyot imkoniyatiga shubha qilishadi, boshqalari esa madaniyatni inson ongining eng yuqori yutug'i, e'tiqod va ifoda vositalarini anglatadi. "Madaniyat" tushunchasining umumiy ta'rifi haqida gapirganda, ular odatda bu "moddiy va ma'naviy mehnat mahsulotlarida namoyon bo'lgan inson hayotiy faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishning o'ziga xos usuli" ekanligini ta'kidlaydilar. Biz uchun madaniyat: inson hayotini tashkil etish, ijtimoiy hodisalarning alohida sinfi; milliy shaxsga, eng avvalo, uning ichki ma'naviy dunyosiga e'tibor; shaxsning moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish sohasidagi ijodiy faoliyati yo'llari majmui; moddiy va ma'naviy qadriyatlarni taqsimlash va iste'mol qilish usullari, insoniyatning ilg'or rivojlanishiga yordam beradigan ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish sohasidagi yutuqlar. Ehtimol, bizning pozitsiyamizga eng yaqin narsa E.Sapirning madaniyat tushunchasiga bergan ta'rifi bo'lib, u "muayyan xalqning o'ziga xosligini aniqlash imkonini beradigan o'sha umumiy munosabat, hayotga qarash va sivilizatsiyaning o'ziga xos ko'rinishlarini bir atama bilan qamrab olishga qaratilgandir"⁸⁷.

Madaniyat so'zining etimologiyasidan kelib chiqqan holda (lotincha cultura - "yetishtirish, tarbiyalash, ta'lim berish, rivojlantirish, hurmat qilish") dastlab insonning tabiatga maqsadli ta'sirini bildirgan (masalan, yerga ishlov berish, keyinroq esa ta'lim va tarbiya. Shunday qilib, ellinlar tarbiyani, madaniyatni madaniyatsiz varvarlardan asosiy farq deb bilishgan: "Biz bilan umumiy madaniyat yoki biz bilan umumiy kelib chiqishi bo'lganlarni ellinlar deb atash mumkin". "Madaniyat" tushunchasi keyinchalik xalqning insonparvarlik g'oyalari, sivilizatsiya rivoji, jismoniy, axloqiy, estetik va insonning ruhiy rivojlanishi (homo cultus) bilan bog'liq bo'lgan. Rossiyada XVII asr oxiridan XIX asrning o'rtalariga qadar nashr etilgan ko'plab falsafiy va adabiy maqolalarda "madaniyat" tushunchasi deyarli uchramaydi; u o'sha davrda "odamiylik", "tarbiya", "ma'rifat", "aql" so'zlari orqali ifodalangan. N.Kirillovning "Chet el so'zlarining cho'ntak lug'ati" (1846) asarida "madaniyat" so'zi birinchi marta uchraydi va mavzudagi uxlab yotgan kuchlarni uyg'otish uchun maqsadli faoliyat sifatida va bu faoliyatning ma'lum darajada rivojlanishi sifatida ochiladi. Zamonaviy

⁸⁶ Лотман «Избранные статьи» Таллин 1993. С 227

⁸⁷ Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; Пер. с англ. под ред. и с предисл., [с. 5-22] А. Е. Кибрика. - Москва : Прогресс : Изд. группа "Универс", 1993. с 469

madaniyatshunoslikda “madaniyat” tushunchasi ma’no jihatdan "madaniy", "ijtimoiy-madaniy tizim", "jahon madaniyati" so'zlariga teng⁸⁸.

XX asrda “elektron inqilob” ro'y berdi, bu yangi axborot kanallarini yuzaga keltirdi, shu munosabat bilan tilning nafaqat yozma, balki og‘zaki shakli ham umumiy etnik, millatlararo va hatto xalqaro axborot almashish vositasiga aylandi.

Til va madaniyat hodisalarining o'zaro ta'sirini o'rganish nafaqat tilning madaniyatga ta'sir qilishi, ma'naviy qadriyatlarning to'liq tarqalishini ta'minlashi, balki tarjimon vazifasini o'taydigan til ham uning ontologik va funktsional xususiyatlarini shakllantirayotganini aniqlash imkonini beradi. Masalan, u yoki bu tarjima kanalini tanlash ishlatiladigan til vositalarining to'plamini belgilaydi, shuningdek, boshqa tarjima kanallarida ishlatilmagan til tizimining xususiyatlarini amalga oshirishni belgilaydi.

Til tizimining turli shakllari va darajalari xalq mentalitetini turli yo'llar bilan yetkazadi. Bu jarayon ikki xil xususiyatga ega: statik va dinamik. Birinchi holda, so'zlar, iboralar va grammatik shakllar ma'lum bir etnik madaniyat elementlarini o'z ma'nolarida aks ettirishga qodir ekanligini empirik tarzda aniqlash mumkin. Ikkinchi holda, bu qobiliyat nutqda til birliklarining qo'llanilishining o'ziga xos xususiyatlarida namoyon bo'ladi, nutqda til elementlarini tanlashda muayyan madaniyat vakili tomonidan amalga oshiriladi. "Tillar bir-biridan nafaqat "mavjudligi" bilan, balki ularda mavjud bo'lgan narsadan qanday foydalanishlari bilan ham farqlanadi"⁸⁹. Ushbu tadqiqotda biz birinchi navbatda madaniy qadriyatlarni tilga tarjima qilish jarayonining statik tomonini o'rganamiz, chunki biz tilni o'zining alohida tashuvchisi emas, balki butun til hamjamiyati xotirasida ma'lum bir vaqtda mavjud bo'lgan tizim sifatida ko'rib chiqamiz. Hozirgi tilshunoslikda bu ikki fakti, ayniqsa qiyosiy tilshunoslik va lingvokulturologiyani o'rganishga katta e'tibor beriladi.

Til va madaniyat tushunchalari o'rtasida tenglik belgisini qo'yish mumkin emas. Ko'pincha ona madaniyatimizning xususiyatlari chet tilida gaplashganda yoki madaniyatlararo muloqotda qatnashganda namoyon bo'ladi. Aksincha, chet tilidagi xabarlarni qabul qilganda, biz har doim ham ushbu xabarlar to'yingan barcha madaniy aloqalarni aniqlay olmaymiz. Adekvat tushunchani shakllantirish uchun chet tilida harakat qiladigan shaxs til birliklaridan madaniy foydalanishning barcha qoidalarini bilishi kerak⁹⁰. Shunday qilib, madaniy voqelikni o'zlashtirish uchun til ma'lumotlariga murojaat qilish kerak bo'lgan vaziyatlarni har doim aniqlash mumkin. Til birliklarining

⁸⁸ В. В. В О Р О Б Ь Е В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ Рекомендовано Министерством образования и науки Российской Федерации для использования в учебном процессе Москва Издательство Российского университета дружбы народов 2006

⁸⁹ Вежицкая, А. Язык, культура, познание [Текст]: Пер. с англ./ Отв.Ч ред. М.А. Кронгауз. - М.: Русские Словари, 1997. - 416 с.

⁹⁰ Милованова, М.В. Категория посессивности в русском и немецком языках в лингвокультурологическом освещении [Текст]: монография / М.В. Милованова; науч. ред. В. И. Карасик. — Волгоград: Волгоградское науч. изд-во, 2007. - 406 с.

ma'nosini yoki qo'llanish tamoyilini tushunish uchun madaniyat faktlarini jalb qilish zarur. Zamonaviy tilshunoslikda madaniy argumentatsiyaga katta e'tibor beriladi. Til kontekstini tahlil qilishda nutqdan foydalanishning adekvatligini ta'minlash uchun madaniy ma'lumotlardan foydalaniladi.

Zamonaviy madaniyatshunoslik madaniyatni obyektiv (moddiy) va sub'ektiv (ma'naviy) elementlardan iborat deb hisoblaydigan tizimli yondashuv usullariga asoslanadi. G.G. Slyshkin ushbu yondashuvni lingvokulturologiya tadqiqotlarida qo'llash qiyinligini ta'kidlaydi, chunki tilshunoslar faqat til birliklari bo'lgan madaniyatning ob'ektiv ko'rinishlari bilan shug'ullanadilar va ularni tahlil qilishda sub'ektiv madaniy shakllar va ma'nolarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashlari kerak⁹¹.

E.M. Vereshchagin, V.I. Karasikom, H.A. Krasavskiy, V.A. Maslova, Yu.S. Stepanov, S.G. Ter-Minasova, N.L. Shamne va boshqalar, til jamiyat tomonidan ishlab chiqarilgan madaniyatning tarkibiy elementlaridan biri deb hisoblaydi. Ushbu hodisa grafik va tovushli ifoda shakliga ega bo'lgan va madaniy ob'ektlarni aks ettiruvchi shartli belgilar tizimidir. Bundan tashqari, til etnik shakllantiruvchi omillardan biridir, chunki u turli etnik jamoalarni farqlay oladi. Tilning vazifasi etnik guruh ichida to'siqsiz muloqotni ta'minlashdir va shu munosabat bilan barcha tirik tillar bu vazifani bajarishga qodir.

V.I.Karasik o'zining "Ma'noning lingvistik kristallanishi" asarida til va madaniyatning o'zaro ta'siri masalasini ko'rib chiqib, kristallanish obrazini bejiz qo'llamaydi. Olimning fikricha, "fizik olamda kristalning hosil bo'lishi ma'lum bir moddaning berilgan xususiyatlarini bosqichma-bosqich to'plash jarayonidir. Belgilar olamida bu taqqoslashni til birliklari mazmunida va til shaxsi ongida dunyo haqidagi tajribali madaniy ahamiyatga ega bilimlarning to'planishi deb tushunish mumkin"⁹².

E.F.Tarasovning so'zlariga ko'ra tilning tashqi dunyo bilan o'zaro ta'siri jarayonini to'liqroq va har tomonlama o'rganish uchun so'zning nafaqat lingvistik muhitini, balki, avvalo, uning mazmuni va ma'nosini tahlil qilish zarur. Tarasova, lug'at ma'nosida ma'lum bir tovush (yoki grafik) shakl voqelik ob'ekti yoki hodisasi bilan bog'liq. Shunday qilib, semantika tilning haqiqiy dunyosini real dunyo bilan bog'laydi⁹³.

XX asrning so'nggi o'n yilliklaridan to hozirgi kungacha haqiqiy "neologik portlash" davri bo'ldi. Tildagi yangi shakllanishlarning faol jarayonlari jahon hamjamiyati hayotidagi tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnikaviy

⁹¹ Слышкин, Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: монография / Г.Г. Слышкин. - Волгоград: Перемена, 2004. - 340 с.

⁹² Карасик, В.И. Языковая кристаллизация смысла [Текст]: монография / Карасик В.И. — Волгоград: Парадигма, 2010. - 421 с.

⁹³ 115. Тарасов, Е.Ф. Язык и культура: методологические проблемы [Текст] / Е.Ф. Тарасов // Язык - культура - Этнос. - М., 2004. - С. 43-50*

voqelik, madaniyatlararo aloqalarning kengayishi!», bilan bog‘liq. Til jamiyatdagi har qanday o‘zgarishlarni o‘zida mujassamlashtirgani uchun bunday shiddatli dinamik jarayonlar unda o‘z aksini topmay qolmaydi. Tilda yangi so‘zlarning hosil bo‘lishi masalasini o‘rganish munozarali. Bir tomondan, bu muammo tilshunoslik paydo bo‘lganidan beri dolzarb bo‘lib kelgan va saqlanib qolmoqda. Boshqa tomondan, to‘g‘ri lingvistik ma’noda neologizm nima ekanligi to‘g‘risida konsensus mavjud emas.⁹⁴

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; Пер. с англ. под ред. и с предисл., [с. 5-22] А. Е. Кибрика. - Москва : Прогресс : Изд. группа "Универс", 1993. - 654,[1] с
2. Лотман «Избранные статьи» Таллин 1993. С 227
3. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; Пер. с англ. под ред. и с предисл., [с. 5-22] А. Е. Кибрика. - Москва : Прогресс : Изд. группа "Универс", 1993. с 469
4. В. В. В О Р О Б Ь Е В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ Рекомендовано Министерством образования и науки Российской Федерации для использования в учебном процессе Москва Издательство Российского университета дружбы народов 2006
5. Вежбицкая, А. Язык, культура, познание [Текст]: Пер. с англ. / Отв. Ч ред. М.А. Кронгауз. - М.: Русские Словари, 1997. - 416 с.
6. Милованова, М.В. Категория посессивности в русском и немецком языках в лингвокультурологическом освещении [Текст]: монография / М.В. Милованова; науч. ред. В. И. Карасик. — Волгоград: Волгоградское науч. изд-во, 2007. - 406 с.]:
7. Слышкин, Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: монография / Г.Г. Слышкин. - Волгоград: Перемена, 2004. - 340 с.
8. Карасик, В.И. Языковая кристаллизация смысла [Текст]: монография / Карасик В.И. — Волгоград: Парадигма, 2010.-421 с.
9. 115. Тарасов, Е.Ф. Язык и культура: методологические проблемы [Текст] / Е.Ф. Тарасов // Язык - культура - Этнос. - М., 2004. - С. 43-50*
10. Рец Ирина Владимировна Лингвокультурологические и лингвистические спекты Волгоград-2014

⁹⁴ Рец Ирина Владимировна Лингвокультурологические и лингвистические спекты Волгоград-2014

XIX ASR IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA MA'RIFATPARLIK–MAKTABCHILIK G'OYASINING SHAKLLANISHI VA TARQALISHI

Nazarov Alisher Abdusamadovich

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti doktoranti

E-mail: alishernazarov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkistonda jadidchilik harakati va g'oyalarining vujudga kelishini o'lkaning o'zida vujudga kelgan tarixiy siyosy vaziyat va sharoitlar o'rganiladi. Turkiston jadidchiligi orqali ta'limda islohotlarning rivojlanishi, ya'ni milliy taraqqiyparvar ziyolilarning o'sishi, g'arb davlatlari bilan savdo va madaniy aloqalarning kuchayishi tarixiy sharoitda vujudga keldi. Shuningdek, Turkiston an'anaviy ta'lim tizimi mustamlakachilik ta'lim tizimi bilan almashtirilishi mexanizmlari va oqibatlarini, mazkur jarayonning ko'p millatli mahalliy aholining hamda ko'chirib keltirilgan rus millatiga mansub aholining savodxonlik darajasiga ta'siri o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, Jadidchilik, ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik, maktabchilik, chorizm, matbuot.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИДЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ В ТУРКИСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Назаров Алишер Абдусаматович

докторант Узбекского государственного университета мировых языков

E-mail: alishernazarov@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается историческая политическая ситуация и условия возникновения революционного движения и идей в Туркестане. Развитие реформ в образовании, то есть рост национальной прогрессивной интеллигенции, укрепление торговых и культурных связей со странами Запада, происходило в исторических условиях через туркестанский модернизм. Также изучаются механизмы и последствия замены традиционной системы образования Туркестана колониальной системой образования, влияние этого процесса на уровень грамотности полиэтнического местного населения и переселенного русского населения.

Ключевые слова: Туркестанская страна, модернизм, просвещение, прогрессизм, школьное образование, царизм, печать.

FORMATION AND DISTRIBUTION OF EDUCATIONAL IDEAS IN TURKISTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY

Nazarov Alisher Abdusamadovich

doctoral student of Uzbekistan state university of world languages

E-mail: alishernazarov@gmail.com

Annotation. This article examines the historical political situation and conditions of the emergence of the revolutionary movement and ideas in Turkestan. The development of reforms in education, that is, the growth of national progressive intellectuals, the strengthening of trade and cultural relations with Western countries, took place in historical conditions through Turkestan modernism. Also, the mechanisms and consequences of the replacement of the traditional education system of Turkestan with the colonial education system, the impact of this process on the literacy level of the multi-ethnic local population and the resettled Russian population are studied.

Key words: Turkestan country, Modernism, enlightenment, progressivism, schooling, tsarism, press.

KIRISH. Istiqlol yillarida tarixga qiziqish, o'tmish haqiqatlarni xolisona yoritishga intilish ortib borish barobarida, o'lkamizda o'tmishda din, diniy siyosat qanday olib borilganligi borasida ham qator tadqiqotlar yaratildi. Tom ma'noda vijdon erkinligining tiklanishi kabi omillar milliy tiklanish yo'lidagi adolatli qadamlardan biri bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoev ta'kidlaganidek: "Biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi".⁹⁵

Turkiston o'lkasida XIX asr ikkinchi yarmida roy bergan tarixiy o'zgarishlar ma'rifatparvarlik g'oyasining tarqalishiga turtki berdi. Shu davrda Muqumiy, Furqat, Ahmad Donish, Sattorxon Abdug'afforov kabilarning ma'rifat g'oyasini targ'ib etuvchi asarlari maydonga keldi. Ularda ilm-fanning taraqqiyoti uchun namuna bo'lib turgan Rossiya madaniyatidan o'rganishga da'vat ustuvorlik qildi. Bunday vaziyatlarda Furqatning "Turkiston viloyatining gazetasi"ga xizmatga kirishi va unda rus madaniyati va fanini targ'ib qiluvchi asarlar yaratishda ko'rinsa, Sattorxon Abdug'afforov, Saidg'ani Saidazimboy o'g'li, Muxiddinxo'ja qozi va boshqalar rus-

⁹⁵ Xalq so'zi, 2020 yil 1 oktyabr, № 207

tuzem maktablarini ochish, bu maktablarda muallimlik qilish, ularga homiylik ko'rstash singari amaliy harakatlar bilan shug'ullandilar. Bu esa Turkiston o'lkasida ma'rifatparvarlik- maktabchilik g'oyasini amaliy tus olishiga turtki bo'ldi.

XIX asrning oxirlariga kelib, taraqqiyparvarlarning Evropa mamlakatlari, Qrim, Kavkaz orti, Turkiya, Eron, Hindiston bilan tanishuvi 1892 yilda Toshkentda ko'tarilgan "Vabo" qo'zg'oloni, 1898 yilda Andijonda sodir bo'lgan "Dukchi eshon" qo'zg'oloni kabi ijtimoiy siyosiy-siyosiy voqealar marifatchilarning dunyoqarashlarida keskin o'zgarish yasay boshladi. Ma'rifatchilikning mohiyat zahiriga xalqni savodli qilish orqali istiqloлга erishish edi. 90- yillarda boshlangan bu ijtimoiy madaniy harakat sekin asta mavjud jamiyat asoslarini qayta qurish g'oyasi bilan tutashdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. 1905 yilgi rus inqilobi, 1908-1913 yillarda Turkiya, Eron, Hindistonda bo'lib o'tgan milliy - ozodlik harakatlari va inqiloblarning ta'siri ostida Turkiston jadidlari Abdulla Avloniy, Maxmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev va boshqalar o'lkaning ijtimoiy - siyosiy va madaniy hayotiga yanada faolroq kira boshladilar. Turkistonning siyosiy, iqtisodiy va madaniy doiralarida ular islohotlar foydasiga ijtimoiy fikrni shakllantirishga urindilar, eskicha hayot va rus mustamlakachilik boshqaruvi tomonidan shart qilib qo'yilgan qoloqlik va turg'unlikka qarshi kurashdilar. Ular bu islohotlar amalga oshirilishi zarur ekanligini nafaqat nazariy jihatdan asoslab berdilar, balki yangi usulda o'qitilayotgan maktablar ochib, kutubxonalar, qiroatxonalar barpo etib, o'quv darslik, qo'llanmalar tayyorlab, o'lka yoshlarini ongini rivojlantirish yo'lida ko'p harakat qildilar.

Turkistonda jamiyatning-madaniy muamolariga batamom yangicha yondoshishga asoslangan bu harakat, jadidchilik deb nomlandi va jadidchilik g'oyasini tarqatuvchi ziyolilar esa jadidlar degan nom oldi. Jadidlarni G'arbiy Yevropa va Rossiya ma'rifatchiligidan ajratib turuvchi xususiyati shundaki, ular mustamlakachilik sharoitida faoliyat olib borishdi. Ikkinchidan, ma'rifatchilik davrlari G'arbda Yevropada o'n yillar va hatto yuz yillar mobaynida kechgan bo'lsa, Turkiston ma'rifatchilari esa shiddatli harakat qilishga majbur bo'lishdi. "Jadid" degan so'z asli arabcha bo'lib "yangi" degan ma'noni anglatadi. Ma'rifatparvalar yangilik va islohot tarafdorlari bo'lib, mustamlakachilik sharoitida ezilib kelayotgan xalqlarga yangi hayot olib kirishga, ularni ijtimoiy – madaniy taraqqiyotining yuqori bosqichlariga olib chiqishga harakat qilishgan. Shuni ta'kidlash lozimki, jadidchilik harakati (chet el oilimlari uni o'z tadqiqotlarida "Yangilanish harakati" deb ham yuritishgan) faqat Turkiston uchungina xos hodisa emas edi. Turkistonga nazar tashlashdan avval boshqa o'lkalarda vujudga kelgan harakatlar haqida ma'lumot berib o'tishni istardik.

XIX asrning ikkinchi yarmida Kavkaz va Ozorbayjonda jadidchilik harakati vujudga keladi. Bu hududda, ayniqsa, neft sanoati tez sur'atlarda bilan rivojlanib,

dunyo miqyosida mashhur “Nobel”, “Rotshild”, “Simemens” kabi shirkatlar, Kokorev, Shibayev, Benendorf kabi rus sarmoyadorlari o‘z ishlarini boshlagan edi. XIX asrning 90- yillarida boshlangan jadidchilik harakatining tan olingan markazlaridan biri, shubhasiz, Volgabuylaridir. Bu yerda paydo bo‘lgan kuchli ma’rifatparlik harakati islohchilik intilishlari bilan qo‘shilgan holda tatar jadidchilik harakatini yuzaga keltirdi. Boshqa mintaqalarda ko‘zga tashlanganidek, jadidchilik bu yerda ham dastlab maktab ta’lim tizimini isloh etishdan boshlanadi. Bu tashabbusni XIX asrning ikkinchi yarmida Xusayn Fayzxonov (“Maktab islohoti” dasturi) hamda Shaohibiddin Marjoniy (shogirdlarini o‘qitishda o‘zi tuzgan amaliy dastur) bilan boshlab berdi. Ammo ularning novatorona mohiyatiga ega bo‘lgan g‘oyalari o‘z vaqtida hayotga qisman tadbiq etildi. Sh. Marjoniy g‘oyalari muallif tomonidan madrasa ta’limining yangilanishiga yordam bergan bo‘lsa, ikkinchi g‘oya qog‘ozda qolib ketdi. [1, 15]

Shunga qaramay, ta’lim tizimining isloh etilishi XIX asr oxiri, XX asr boshlarida tatar ruhiy va ma’naviy madaniyatida ro‘y bergan uyg‘onishning bosh omilidir. Tataristonda jadidlar bilan qadimchilar o‘rtasida boshlangan hayot-mamot kurashi, bir tomondan, yosh tatar ma’rifatparvarlarining O‘rta Osiyo, xususan Turkistonga oqib kelishiga sabab bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, jadidlarga matbuot, adabiyot va teatr yordami bilan xalq ommasini o‘z tarafiga og‘dirish, ulardan madad olish va ayni paytda ular o‘rtasida o‘zlarining ilg‘or g‘oyalarini tarqatish imkonini berdi. Qozondagi “Muhammadiya”, Ufadagi “Oliya” va “Usmoniya”, Orenburgdagi “Xusayniya” madrasalari orqali ham jadidchilik g‘oyalari keng xalq ommasiga tarqala boshladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ta’lim islohotida jadidlar dastlab XIX asrning oxirlarida Qrim va Kavkazda yashovchi tatarlar orasida paydo bo‘ldi. Ismoil Gaspirinskiyning “Tarjumon” gazetasi bu yangi harakatning beshigi bo‘ldi.[2, 5] Eng e’tiborli tomoni shundaki, tatar jadidlarining aksariyati Buxoro, Samarqand yoki Xiva madrasalarida tahsil ko‘rib, Turkiston hududlarida dunyoga kelgan holga u yoki bu tariqat yo‘lini tutgan edilar. Ularga o‘rta asrlarda yashab o‘tgan mutaffakirlarimizning asarlari qanchalik ma’naviy ozuqa bergan bo‘lsa, Ismoil Gaspirinskiy va uning hamfikrlari ilgari surgan g‘oyalar ham shunchalik katta ta’sir ko‘rsatdi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, XIX asr oxirlari, XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan ma’rifatparvarlik harakatining ildizlari o‘z tuprog‘imizda nish urgan edi.

Jadidchilik harakati Turkistonda Ismoil Gaspirinskiy g‘oyalari orqali kirib kelgan bo‘lsa, ikkinchidan o‘lkada tabiiy ravishda mustamlakachilik zulmiga qarshi yangi fikrlar paydo bo‘layotgan edi. Yana shuni e’tirof etish kerakki, bu davrda marafatparvar jadidchilikning paydo bo‘lishiga taraqqiy musulmon mamlakatlarning ta’siri ham katta bo‘ldi. Turkistonda yangi o‘zgarishlar g‘oyasi asosan Bog‘chasaroy, Orenburg, Qozon, Ufa singari shaharlardan tashqari, Eron, Gruzuya kabi

mamlakatlarda nashr qilingan gazetalar Turkiston o'lkasiga kirib keldi. [3, I-47. 1-ro'yxat, 361-yig 'ma jild].

Jadidchilik harakatining yuzaga kelishi manbalariga oid yana bir omilni yoddan chiqarmaslik lozim. O'rta Osiyo chor hukumati tomonidan istilo etilishi bilan ijtimoiy va madaniy hayotda yangi shabadalar esa boshladi. Rus xalqi o'zi bilan birga o'zga madaniyatni, o'zgacha hayot tarzini olib keldi. Yangicha memoriy uslubdagi binolar qurildi. Temir yo'l parpo etildi. Sattorxon Abdug'afforov singari zuyolilar rus madaniyatini targ'ibotchilari sifatida maydonga chiqishdi. Furqat " Ilm xosiyati", "Gimnaziya", "Suvorov" singari manzumalarida yangi maktablar ochish, adabiyot va san'atga oid dolzarb masalalarni o'rta tashladi.

Turkistonda jadidchilik harakati va g'oyalarining vujudga kelishini o'lkaning o'zida vujudga kelgan tarixiy siyosy vaziyat va sharoitlar bilan bog'lash kerak. Turkiston jadidchiligi orqali ta'limda islohotlarning rivojlanishi, ya'ni milliy taraqqiyparvar zililarning o'sishi, g'arb davlatlari bilan savdo va madaniy aloqalarning kuchayishi tarixiy sharoitda vujudga keldi. Turkistondagi ma'rifatpar jadidchilik harakatining buyuk namoyandalari "maktabchilik islohoti"ni ilmiy bilimlar va ilg'or madaniyatni islohotchilar yordamida yoyishda deb bildilar hamda shu fikrdan kelib chiqqan holda o'z harakatlarining asosiy vazifalarini belgiladilar.

Jadidlar yangi usuldagi maktablar ochib, ularda dunyoviy ilmlarni o'qitish, G'arb va sharq davlatlari bilan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar o'rnatishida jonkuyarlik qildilar, chorizm m'amurlarining mutsamlaka rejimiga qarshi chiqdilar va ijtimoiy-tarixiy davrni vujudga keltirdilar. Jadidlar maktabchilik islohotini o'z harakatlari boshlangan davridayoq jamiyatning madaniy ma'rifiy sohasidagi dolzarb muammolarni o'rganib chiqib, bu sohalarni isloh qilishni hukumatdan talab qilib, o'z g'oyalarini xalqqa yetkaza boshladilar. Turkistonda jadidchilik yangi maktablar ochish, ularda diniy ilmlar bilan birgalikda dunyoviy fanlarni o'qitish, so'z va matbuot erkinligiga erishish, rivojlangan Ovro'pa mamlakatkaridan fan, texnika sohasida ibrat olish, yoshlarga chet tillarni o'rgatib, xorijiy o'quv yurtlariga yuborib o'qitish, milliy mustaqillikka islohot yo'li bilan erishish kabi musulmon dunyosiga mansub jamiyatning ilg'or vakillari qalbidagi ezgu niyatlarni ifodaladi. Shunday buyuk taraqqiyparvar ziyolilarning yetishib chiqishiga chor hukamati va reaksiyon kayfiyatdagi amaldorlar va dindorlar qarshi chiqa boshlaganlar.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Sharipov R. Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. T., O'qituvchi, 2022. -15 bet.
2. Karimov N. Jadidchilik nima?, San'at.-1991. – №1. 5 bet.
3. O'z. R. MDA I-47. 1-ro'yxat, 361-yig 'ma jild.

4. O‘zbekistonda ta’limning rivojlanish tarixi va tarixshunosligi”, “Tafakkur qanoti”, 2015 y. Mas’ul muharrir t.f.d., prof. D.A.Alimova, 328-b.
5. Xudoyqulov A.M. Prosветitelskaya deyatelnost djadidov Turkestana (kones XIX – nachalo XX vv.), avtoref. diss. kand. ist. nauk. – Tashkent, 1995. – S.15, 63.
6. Djurayev D.U. Value of New-Method Maktab in the Historical Formation Turkestan national Education (End of XIX - early XX century) // “Eastern European Scientific Journal” 4-son, Germaniya, 2016 y. avgust, B.100-104.

THE FEATURES OF CHAPTERS IN ADVENTURE LITERATURE

Xamroyeva Dilnoza Jahongir qizi

Jizzakh state pedagogical university

ilhomovadilnoza@gmail.com

Abstract: This article analyzes the title poetics, an important feature of adventure literature, on the example of Ahmad Azam's "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" and Jonathan Swift's "Gulliver's Travels".

Keywords: adventure, intrigues, movement, title, chapter, headlines.

Adventure literature primitive the team system during men and Women during the day in his life happen has been exciting events to fairy tales by turning to say as a result appear be started saying is considered. In these events dry hand with returned of the hunter from the beginning what they forgave or why less fruit dialed explanation primary was This fairy tales at the core people in his life face gave adventures each different in the people oral to his creation moved went of Don de Amassa in his opinion, " Adventure in our lives space fills up ; that time one properly pass stops and of roads Turf that showing har to diversity encourages, this in case life more interesting to be possible to understand help gives " [1 ;8] Moshenskaya own in the article " Adventure of literature genesis, evolution, art of the world to himself feature, structure, great literature with connections unexplored " [2;170] that emphasizes. That's it in place note reach probably most of them scientists the adventure literature as they don't see him entertainment direction only as they know His in literary studies sure one definition no. Literary scholar Kle also " Adventure literature strictly defined to the borders have didn't happen is a concept " [2,171] saying assessed was Then he himself in their work of adventure main structural parts as detective fiction and scientific fiction such as divides From the above It is understood that it is an adventure deep not studied a lot edged direction, in it to himself special features each different artistic tools using is also evident in it seems That's why also for Russian Literary scholar Woolis an adventure in novels each one detail important that emphasizes. In this from the title pulling until the end. " Adventure of the work departments most of the time student attention attraction who does interesting to the headlines have will be They are as if external advertisement of the work secrets to them hiding put, we them we find as needed impression leaves." [3;10] The work name this the first artistic in the situation the edge showing giver opener being service does Jonathan Swift 's Gulliver travels " novel in the name of attention if we look at it complete name " Lemuel Gulliver's far away to countries first of all surgeon, later while one how many ships the captain as did journeys". Work in the name of secrecy and danger obvious to the eye thrown away

Ship the captain as far away to countries travel to do one in view simple and natural although it looks like his bottom at the core the sea waves, ripples, that countries face coming possible has been difficulties as if lying down in our eyes. This to the word " far " on the ground accent is given Adventure dynamics start too exactly that's it word through saying we count. This parallel to the work analysis to do The novel by Ahmad Azam " Ro'yo or to G'ulistan trip" in the title secrecy and abstraction event and G'ulistan words through it seems Inadvertently the word " G'ulistan ". by mistake I didn't read it said thought out of your mind passes and checking you will see But the work at the beginning as mentioned, "Yes, then the term " G'ulistan ". our ear by learning with the rest " G'ulistan " zinhor if you are not mistaken, the reason is these meaning from each other very far away words..." [5;9] Dream Arabic from the language translation when done dream, in the dream seen thing said the meaning means Explanatory in the dictionary there is didn't happen thing, event as definition is given " The writer the first per minute starting from words to decode, to mystery wraps. Title attractive mystery an adventure of the text interesting and unexpectedness showing gives " [3 ;11] That's it in place work to the epigraph looking after if so, its characteristics we understand : " Seventh answer : this of our story the beginning is a dream, the middle is also a dream, and the end is also a dream. "Yusuf prophet's story ". Woolis " epigraph work events reflection bringing giver consistent line " [5;11] saying evaluates. The events of the novel and the epigraph mutually in comparison, the narrator happened giving events in the dream or on the right be (verse) gani determine didn't get in case lives

Both similar in the work from the features one of the reader events from the word guess to do very difficult Adventure in the works abstraction and secrecy main in the plan stands The chapter titles are also an adventure in dynamics important role plays " Dream or to G'ulistan to the work " travel ". the author by written The beginning is also the student's mind adventure, unexpected to turns prepares

Enter of travel the most the head Go on a trip Beginning

In chapter initial three naming important. In this travel and trip to his words attention is directed. Simple travel now difficulty and to hardships full to the trip is spinning In the work the G'ul with Related Chapter Headings :

- G'ulistan or of the G'ul life
- My to the G'ul I looked, their...;
- The G'ul shop
- G'ulistan dictionaries and disputes ;
- A s Asia of G'ulistan art
- G'ulistan history about stories ;
- G'ulistan genius ;
- of the chain in history come output and rules ;

- in G'ulistan serious studies.

Noteworthy is that some in the headlines G'ulistan about data leadership does and them expected happened will give to events hints there is. " My to the G'ul I see, their..." in the title opposition surface being brought to see can Writer the reader next step for prepares of the plot interesting findings showing will give. Narrator thoughts too to the chapter title as given that this I person of the adventure from the language story done in the case to himself special aspects to i accent will give. For example :

- My mind too of these less it's not ;
- Love the corner
- My childhood birds ;
- Nature anyway to the heart recently ;
- who was they are and who am I ?
- Still too who i am I think
- Unexpectedly I am happy ;
- Oh to myself one thing did it happen as ;
- It's all one up and down I met

I person spiritual state, thoughts through described an adventure works expression ceremony interesting with is important.

Gulliver 's travels " in the work mystery in 4 parts to the eye thrown away Same G'ulistan like we don't know, haven't heard countries : Lilliputia, Brobdingneg, Laputa, Balnibarbi, Laggnegg, Glabdobribb, Guignnm such as. They are between Japan only recognize we will stay But very most of them on the map no mysterious are regions. That 's it secrecy own after risk element leads, that is hero different different difficulties, unexpected, mind can't fit events from the beginning forgives This in the work internal chapters is numbered. Har one from chapter then in the form of 2 or 3 sentences the student what events waiting about information is given For example, " Strong hurricane detail, drink water to bring for big of the boat sending, author mother that's it on a boat the country check for leaves, him on the beach leaving they leave him that's it earthy one man take goes and to the farmer reached gives, author's on the farm acceptance to be done and there face gave different events, local of the population definition " [4;69]

Summary by doing so to speak, headlines of adventure important is an element. They are through an adventure artistry rises.

References:

1. D'Amassa, Don. Encyclopedia of Adventure Fiction. Facts on File Library of World Literature, Infobase Publishing, 2009 (pp. vii–viii).
2. Moshenskaya, L. Mir priklyucheniye i literatury // Voprosy literatury.- 1982 - №9.- C. 170-202

3. Abram Woolis. V mire priklyucheny: Poetics genre (monograph) / Sovetsky pisatel (Moscow), 1986 g./ c 384
4. Jonathan S. Gulliver travels : novel/ Jahan an adventure literature. — T.: East, 2009. 291p.
5. Azam A. Ro'yo or to G'ulistan trip new century generation 2010.

O‘ZBEKISTON ZAMONAVIY HAYKALTAROSHLIK SAN’ATIDA YANGI SHAKL VA OBRAZLAR

Qodirova Zilola Ro’zibayevna

Kamoliddin behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti
1-kurs tayanch doktoranti (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada haykaltaroshlik asarlari va haykaltaroshlik xususiyatlariga ega bo'lgan bir nechta san'at turlarining kesishmasida joylashgan asarlarning yaratilishidagi zamonaviy yondashuvlar haqida fikr yuritilib, zamonaviy ijodiy asarlarning badiiy tahlili haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: haykaltaroshlik, san'at shakli, Postmodernizm, montaj, ommaviy san'at, qiyofa, obraz, shakl, ikki o'lchovli, uch o'lchovli, Raqamli haykaltaroshlik, Kinetik haykaltaroshlik.

Hayotimizda haykaltaroshlik olami yorqin va rang-barang tarzda namoyon bo'ladi. Haykaltarosh o'z haykaltaroshlik asarlarida ma'naviy olamini, atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini ifodalaydi, estetik ideallarini, fantaziyalarini mujassamlashtiradi. Haykal hayotimizda qanday rol o'ynashi mumkin? San'atshunos V.V. Yermanskaya "Haykaltaroshlikni tushunish asoslari" kitobida shunday deb yozadi Agar biron bir odamdan haykal nima ekanligini biladimi yoki yo'qmi deb so'rasangiz, "albatta ha" deb javob beradi. Lekin undan "haykaltaroshlik" so'zidan nimani tushunadi, qaysi buyuk haykaltaroshlarning nomlarini biladi, haykaltarosh o'z fikrini qaysi vositalar bilan ifodalaydi, haykaltaroshlik san'atining imkoniyatlari va xususiyatlari qanday, deb so'rasangiz, hamma ham javob bermaydi.⁹⁶

Zamonaviy haykaltaroshlik va zamonaviy san'at yo'nalishlari aks ettiruvchi yo'nalish. Haykaltaroshlikning ushbu yo'nalishi vakillari klassik haykaltaroshlikdan, ushbu san'at turining taniqli ustalari va ularning asarlaridan ilhomlanib, klassik "sxemalar" va eng aniq motivlar bo'yicha badiiy buyumlarni yaratadilar. Biroq, bu yondashuvni oddiy deb atash mutlaqo mumkin emas va haqiqatan ham kerak emas: haykaltaroshlik nihoyatda murakkab san'at yo'nalishi bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Masalan, rangtasvirda rassom ikki o'lchovli, yassi tasvirni yaratadi, haykaltarosh esa ko'p nisbatlarni, tom ma'noda, tabiiy formatda saqlashi kerak.

Ko'pchilik uchun zamonaviy san'at - bu mutlaqo o'rganilmagan soha, tushunarsiz va sirli, haqiqiy terra inkognita. Zamonaviy haykaltaroshlikning asosiy uslublari va tendentsiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin, buni faqat bir muncha vaqt o'tgach, aks ettirish to'lqinlarida his qilish mumkin.

⁹⁶ Senyagina A.I. Haykaltaroshlik san'atining HAYOTIMIZDAGI AHAMIYATI // Zamonaviy haykaltaroshlik yutuqlari. - 2013. - No 8. - B. 86-87;

San'at bilan shug'ullana boshlaganlar, ertami-kechmi, natijada hozirgi kunga kelishadi. chunki zamonaviy san'at 19-asrning 60-yillarida impressionizmdan boshlanadi. Bu klassik an'analardan, klassik me'yorlardan chekinishdir. Ammo hozir sodir bo'layotgan narsa zamonaviy san'atdir. Zamonaviy san'at (inglizcha modern art; 90-yillarda "zamonaviy san'at" tarjimai ishlatilgan) - 20-asrning ikkinchi yarmida rivojlangan badiiy amaliyotlar to'plami.⁹⁷ Odatda, zamonaviy san'at modernizmga qaytgan yoki bu hodisaga zid bo'lgan san'at sifatida tushuniladi.⁹⁸

Zamonaviy san'at hozirgi ko'rinishida 1960-70-yillar oxirida shakllangan. O'sha davrdagi badiiy izlanishlar modernizmga muqobil izlanishlar sifatida tavsiflanishi mumkin (ko'pincha bu modernizmga to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi tamoyillarni kiritish orqali inkor etishga olib keldi). Bu yangi tasvirlar, yangi ifoda vositalari va materiallarini izlashda, ob'ektni dematerializatsiya qilishda namoyon bo'ldi. "Postmodernizm" atamasini kiritgan frantsuz faylasuflariga ko'plab rassomlar ergashdilar⁹⁹. Aytishimiz mumkinki, ob'ektdan jarayonga o'tish sodir bo'ldi. San'at jarayoniga texnologiyaning rivojlanishi katta ta'sir ko'rsatdi: 60-yillarda - video va audio art, keyin kompyuterlar, 90-yillarda - Internetning jadal rivojlanishi natijasida **Raqamli haykaltaroshlik** va **Kinetik haykaltaroshlik** kabi yangi san'at texnologiyalarining rivojlanayotganligini kuzatishimiz mumkin. Raqamli haykaltaroshlik (haykallarni modellashtirish yoki 3D haykaltaroshlik) - tasviriy san'at turi bo'lib, uning asarlari hajmga ega va maxsus dasturiy ta'minot yordamida bajariladi, bu orqali 3D modellarda turli xil manipulyatsiyalarni bajarish mumkin, go'yo haykaltarosh oddiy tasvir orqali loy yoki tosh ustida ishlayotgandek..¹⁰⁰ Kinetik haykal ob'ektlarning yoki uning atrofidagi fonning haqiqiy harakatini o'z ichiga oladi. So'nggi yillarda esa haqiqiy harakat – kinetizmdan foydalanish haykaltaroshlikning muhim jihatiga aylanmoqda¹⁰¹

Zamonaviy san'at ijodkorga o'zini turli shakllar orqali ifodalash imkonini beradi; odamlar bilan muloqot qilish uchun kundalik badiiy materiallardan foydalanish, sizni o'ylashga va odamlarni san'at va hayot haqida o'ylashga majbur qilish. Bizni zamonaviy san'atning aql bovar qilmaydigan olami bo'ylab sayohat qilishga va shu tariqa inson ongiga chuqur kirib borishga, hayot va qanday yashayotganimiz haqidagi ko'plab savollarni izlashga undaydi¹⁰²

Bugungi kunda haykaltaroshlik ustahonalaridagi ta'lim jarayonlarida 20-21-asrlarda rassomlar tomonidan ixtiro qilingan eng qiziqarli texnikalarni ko'rib chiqamiz. inson qiyofasini uch o'lchovli shaklda o'zgartirish haqida gapiramiz, kubizm,

⁹⁸ Art Since 1900: Modernism, Antimodernism, Postmodernism, by Hal Foster, Rosalind Krauss, Yve-Alain Bois and Benjamin HWD. Buchloh, New York, Thames and Hudson, 2005;

⁹⁹ Арчер, Майкл. Современное искусство: краткой истории. Сан-Паулу: Martins Fontes, 2001

¹⁰⁰ 3D haykaltaroshlik RenderArt. URL: <http://renderart.ru/terms/3d-sculpting>

¹⁰¹ erde.ru/catalog/kineticheskie-skulptury/

¹⁰² BOSI, Альфредо. Размышления об искусстве. 4. ed. Лондон: Routledge, 1991.

impressionizm, syurrealizm, minimalizm va boshqa yo'nalishlarning stilistik xususiyatlarini tahlil qilamiz shuningdek, rus va Evropa ijodkorlarinig zamonaviy haykaltaroshlik asarlarini kuzatamiz. Biz ko'proq narsani ko'rganimizda, ko'proq narsani o'rganamiz, Zamonaviy san'atni o'rganish bizga dunyoga boshqacha qarash imkonini beradi, shakllar va obrazlarning yangi va g'ayrioddiy tuyg'usiga erishishda. atrofimizdagi narsalarni tanlagan sabablarimiz bilan ko'rishga imkon beradi va bu **ranglar va shakllar** orqali shunday taqdim etadiki, tomoshabin o'sha davrning ijtimoiy kontekstini aks ettiruvchi shaxs va uning voqealar hikoyasi bilan birga eng xilma-xil shakllarni talqin qiladi. Zamonaviy rassomlar o'zlarining hohish va zaruriyatiga ko'ra ishlaydilar, chunki bugungi kunda hamma narsani san'at deb hisoblash mumkin, bizda ishlash uchun ko'plab shakllar va materiallar mavjud. Yaratish va innovatsiya qilish uchun shunchaki badiiy ko'z va katta ishtiyoq bilan qarash lozim. Shuni yodda tutishimiz kerakki, ko'langan maqsadga borishning yo'llari bor va bu har bir ijrochiga bog'liq; eng muhimi, texnika emas, **balki fikrlar**.¹⁰³

104

San'at asari aks ettirish g'oyasidan o'tishi kerak, bu tomoshabinni siz ko'rayotgan va tahlil qilayotgan narsangizni o'ylashga va savol berishga undaydi, **ya'ni odamlarni o'ylashga majbur qiladigan insoniy tuyg'ular va fikrni uyg'otadi**.

Inson qiyofasi tasviriy bo'lmagan san'atning yuksalishiga qaramay, zamonaviy haykaltaroshlikda markaziy rol o'ynashda davom etmoqda. Kompozitsiyada salbiy va ijobiy fikrlar markazida inson obrazi shakllar orqali tasvirlangan. Bosh atrofida inson qo'llari shakida ifodalangan fikrlar, g'oya yoki bilimlar inson ongiga kirayotgani va

¹⁰³ Браво журнал. **Artes Plasticas**, Сентябрь 2004 года 7.

ВЕБ КЛЕЙ. Современное искусство. Доступно www.coladaweb.com/artes/arte-contemporanea-parte-1 Доступ на 20 июня. 2014

¹⁰⁴ «Искусство восприяе искусство» ko'rgazmasida namoyish etilgan “калама-каршилик” nomli asar

chiqayotgani kabi tasvirlanadi. Foydalanilgan oq va qora ranglar ilgari surilayotgan g'oyani teran anglanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ko'rgazmalarda haykaltaroshlik buyumlari tobora ko'payib bormoqda. Joriy yilda Respublikamiz miqiyosida o'tkazilgan qator ko'rgazmalarga e'tbor qaratsak, zamonaviy san'at namunalari va bu san'atning ihlosmandlari ham ko'pchilikni tashkil etayotganini ko'rshimiz mumkin. X-Toshkent halqaro Biennialisi doirasida namoyish etilgan ijodiy instolyatsiyalar fikrimizni isboti.

Frantsuz rassomi Niki de Sent-Phalle o'z faoliyatini spektakllar (san'at tarixidagi birinchilardan biri!) va "U sobor" ko'rgazmasidagi ulug'vor installyatsiya bilan boshlagan va rang-barang haykallari tufayli butun dunyoga mashhur bo'lgan.¹⁰⁵ Bunday holda, eng noodatiy materiallar ishlatiladi. qiziqarli shakllar va syujetlardan foydalanish fonida qiziqarli materiallar ham qo'llaniladi, ba'zida hatto birinchi qarashda, bu sohada mutlaqo yaroqsiz. **Haykallar emas, balki montajlar** juda mashhur.¹⁰⁶ Asosiy e'tibor kollajga qaratilgan. Syurrealistlar tomonidan ixtiro qilingan bu usul bir necha bor o'zgartirildi va zamonaviy san'atning barcha vositalariga katta ta'sir ko'rsatdi. Shu jumladan haykaltaroshlikda ham o'z aksini topdi. Kollaj frantsuz tilidan "yopishtirish" deb tarjima qilingan, ammo san'at sohasida u juda ko'p imkoniyatlarga ega. Ushbu kompozitsiya tomoshsbinga ob'ektlarni turli kontekstlardan ko'chirilib, yangi asar yaratilgan hissini beradi.

Shuningdek, zamonaviy haykaltaroshlik asta-sekin yangi xususiyatga ega bo'ldi va zamonaviy texnologiyalar va yangi materiallarning paydo bo'lishi bilan u haykaltaroshning har qanday maxsus texnik mahorati bilan bog'liq bo'lishni to'xtatdi. Va asarlarni yaratilishda g'oya muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Senyagina A.I. Haykaltaroshlik san'atining HAYOTIMIZDAGI AHAMIYATI Zamonaviy haykaltaroshlik yutuqlari. - 2013. - No 8. - B. 86-87;
2. Art Since 1900: Modernism, Antimodernism, Postmodernism, by Hal Foster, Rosalind Kranss, Yve-
3. Alain Bois and Benjamin HWD. Buchloh, New York, Thames and Hudson, 200
4. BOSI, Альфредо. Размышления об искусстве. 4. ed. Лондон: Routledge, 1991.
5. Арчер, Майкл. Современное искусство: краткой истории. Сан-Паулу: Martins Fontes, 2001
6. Bravo журнал. **Artes Plasticas**, Сентябрь 2004 года 7.

¹⁰⁵ Современная скульптура: теория и практика

¹⁰⁶ BOSI, Альфредо. Размышления об искусстве. 4. ed. Лондон: Routledge, 1991.

7. ВЕБ КЛЕЙ. Современное искусство. Доступно
www.coladaweb.com/artes/arte-contemporanea-parte-1/ Доступ на 20 июня. 2014
8. Современная скульптура: теория и практика
9. Golubkina A. S., Neskolko slov o remesle skulptora, M., 1963
10. 3D haykaltaroshlik RenderArt. URL: <http://renderart.ru/terms/3d-sculpting>
11. erde.ru/catalog/kineticheskie-skulptury/

MAHALLIY MANBALARDA BUXORO AMIRLIGIDA TA'LIM TIZIMI VA MADANIY HAYOT MASALALARI

Tilavova Shahnoza Salohitdinovna

Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Email:tilavovashahnoza249@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada, Buxoro amirligidagi ilm-fan, maorif tizimining ahvoli, Buxoro amirlarining ta'lim tizimida amalga oshirgan islohotlari mahalliy va xorijiy tarixchilarning asarlari asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, maorif, masjid-madrasa, mudarris, nafaqa, ta'til, hujjatlar, diniy fanlar, jadid maktablari.

Аннотация: В данной статье анализируются наука Бухарского эмирата, состояние системы образования, реформы бухарских эмиров в системе образования на основе работ местных и зарубежных историков.

Ключевые слова: образование, образование, мечеть-медресе, мудarris, пенсии, праздники, документы, религиозные науки, джадидские школы.

Annotation: In this article, the science of the Bukhara emirate, the state of the education system, the reforms of the Bukhara emirs in the education system are analyzed on the basis of works by local and foreign historians.

Keywords: education, education, mosque-madrassa, mudarris, pensions, holidays, documents, religious sciences, jadid schools.

Ta'lim – davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotining muhim tarmog'i bo'lib, ularning taraqqiy etishi, jahon hamjamiyatida munosib o'rin egallashiga sezilarli ta'sirini ko'rsatadi. Har qaysi davlatning rivojlanishi, ushbu davlat rahbarlarining ilm-fan, ta'lim tizimiga bo'lgan e'tibori, uni takomillashtirish uchun amalga oshirgan sa'y – harakatlariga bog'liq bo'lib hisoblanadi. O'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rinni egallagan 1756-1920 yillarda mavjud bo'lgan Buxoro amirligida ham mang'it hukmdorlari ilm-fan va maorif sohasiga yetarlicha e'tibor qaratib, bu sohada muhim tadbirlarni amalga oshirganlar. Mang'it amirlarining maorif sohasiga munosabatlari, ta'lim tizimida amalga oshirgan ishlari xususidagi ma'lumotlar mahalliy va xorij tarixchilarining asarlarida keltirilgan. Mirza Abdulazim Somiy, Ahmad Donish, Mirzo Salimbek, Muhammad Nosuriddin To'ra, Muhammad Ali Baljuvoni, Sadridin Ayniy kabi mahalliy tarixchilar o'z asarlarida Buxoro amirlarining ta'lim va madaniyatga qo'shgan hissalari, maorif masalalari haqida yetarlicha ma'lumotlarni yoritganlar.

Tarixiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadi-ki, Buxoro amirligini boshqargan mang'it hukmdorlari ta'lim jarayoniga jiddiy e'tibor qaratib, uning taraqqiy etishiga

munosib hissasini qo'shgan. Jumladan, shunday hukmdorlardan biri Amir Shohmurod (1785- 1800) bo'lib, uning masjid- madrasalarni qayta ta'mirlab [1.31] ularga vaqf tayinlab, ilm ahlini e'zoz- ikrom qilgani, Buxoroning Gulobod deb atalgan ko'chasida o'zining nomi bilan ataluvchi kichikroq madrasa qurdirganini [6.173] tarixiy manbalardagi ma'lumotlar tasdiqlaydi. Xorij tarixchisi L.Sobolevning ma'lumotiga ko'ra, Amir Shohmurod amirlik shaharlarini, xususan, Samarqandni obodonlashtirishga yetarlicha e'tibor qaratgan. Uning hukmronligi davrida 75 ta masjiddan 50 tasi ta'mirlangan, 3 ta madrasa qayta tiklangan hamda va o'zi ham madrasalar qurdirgan [9.6]. Amir Shohmurodning amirlikdagi madrasa hujralarini ta'mirlash ishlari haqidagi ma'lumotlar mahalliy tarixchi olim Sadriddin Ayniy (1878-1954)ning asarida ham uchraydi. Jumladan, u o'z "Esdaliklari"da quyidagilarni qayd etib o'tgan: "Amir Shohmurod madrasa hujralarini turar- joyga yaroqli qilish maqsadida quyidagi mazmunda farmon chiqargan. "Har bir talaba madrasa hujralarining birini o'z xarji va mehnati bilan obod qilib, unga kirib o'tirsa, hujra u talabaniki bo'ladi va qachonki talaba hujrani tark etmoqchi bo'lsa, hujrani tuzatishga sarf qilgan mablag'ini boshqa bir talabadan olib, hujrani uning nomiga o'tkazishi mumkin". Bu tadbir yaxshi natija berib, Buxoro va Samarqand madrasalarining hujralari obod bo'ldi va bir qancha yillar madrasa hujralarining talabadan- talabaga o'tishi- tuzatishga sarf bo'lgan haqiqiy mablag'ning "oldi- sotdi"si bo'lar va talaba bo'lmagan kishi, bunday turar joyga yaqinlashmas edi"[7.167]. Mahalliy tarixchilardan Ahmad Donishning yozishicha, Amir Shohmurod masjidlarga imom va muazzin (azon aytuvchi)larni, xonaqohlarga shayx, madrasalarga mudarrislarini ham tayinlaydi [2.25]. Xorij tadqiqotchisi Anke fon Kyugelgen tarixiy manbalarga tayanib, Amir Shohmurod madrasada tahsil oluvchi talabalarga soliqlardan tushgan daromad hisobidan nafaqa (stipendiya) to'lashni joriy etganligi xususida ma'lumot beradi [10.331].

Shuningdek, tarixda ayrim hukmdorlarning o'zi ham madrasada mudarrislik qilgani haqida ma'lumotlar uchraydi. Mirza Abdulazim Somiyning yozishicha, Amir Shohmurodning o'g'li Amir Haydar (1800- 1826) o'z hukmronligi davrida ilm bilan shug'ullangan paytlarida, davlat ishlari bilan bandligiga qaramay, mudarrislik ham qilgan va talabalarining soni 1000 kishidan kam bo'lmagan [1.131]. Mirzo Salimbek esa, o'z asarida Amir Haydarning raiyatparvar, saxiy olim ekanligini ta'kidlab, 400 ta talabaga dars berganligi [3.296] xususida ma'lumot keltiradi. Buxoro amirlaridan biri Amir Muzaffarning farzandlaridan biri Nosuriddin To'ra o'zining XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tariqat ulamolari, shayxlarga bag'ishlangan "Tuhfat az- zoirin" nomli asarida ma'lumot berishicha, Amir Haydar ko'plab shogirdlarni tarbiyalagan. U "Sharhi qofiya", "Sharhi Mishkot", "Shamoyili nabaviy" va "Tafsiri qozi Bayzoviy" kabi diniy fanlardan dars bergan. Talabalardan yettitasi amirdan ijozat olib mudarrislik bilan shug'ullangan [4.94-95].

Buxoro amirligida yashab faoliyat korsatgan mahalliy tarixchilardan biri Ahmad Donish Amir Haydarning ilmiy faoliyatini asarida quyidagicha yoritadi: “Tinchlik hukm surgan vaqtlarda amir (Izoh: bu yerda Amir Haydar nazarda tutilmoqda) poytaxtda bo‘lsa, ulamolarning ko‘pchiligi uning oldiga borar, suhbatida bo‘lardi. Buxoro akobirlarining farzandlari, maxdumzodalar g‘uj-g‘uj bo‘lib, Buxoro arkiga chiqib, amir huzurida mashg‘ulotlar va ilmiy munozaralar o‘tkazar edilar. Tarixda bunday boshqaruv shakllari bo‘lganligi hech kimning yodida yo‘q. Buning ovozi butun islom diyoriga tarqalib, turli maskanlardan odamlar ilm olish uchun kela boshladilar.

Buxoroda diniy ilmlar, shariat qoidalari shunchalik rivojlandiki, islomiyat davrida hech bir podsholikda olimlar bunchalik rivojlanmagan edilar...”[2.25]. Mirza Olim Maxdum hojining yozishicha, Amir Haydar hayotlik chog‘idayoq, kichikroq madrasa qurdiradi va u Madrasayi Amir va Oliycha nomi bilan mashhur bo‘ladi. Savdogarlardan Tursunjon ismli kishi ham 1805-yilda Buxoroda katta madrasa qurdirishni boshlaydi. Ammo qurilish tugallamay turib, to‘satdan vafot etgach, Amir Haydar qurilishni yakunlaydi [6.178]. Tadqiqotlarda keltirilishicha, 1815- yilda devonbegi Eshmuhammad va Mirza Muhammad Yusuf qo‘rchiboshini maktub bilan Istanbulga yuborib, Sulton Mahmud II dan shariatga doir kitoblarni so‘ratganda, Mahmud II o‘z elchisi Hasan Chalabiy orqali Buxoroga 32 jildli kitob yuborgan [11.38].

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining boy qo‘lyozma xazinasida saqlanayotgan “Sayyid Amir Haydar Bahodirxon maktuboti” nomli nodir qo‘lyozma ham Amir Haydarning o‘z davrining ma’rifatparvar hukmdorlaridan biri bo‘lganligini tasdiqlaydi. Ushbu qo‘lyozma Amir Haydarning turli xil rasmiy maktub va hujjatlarining nusxalarini (963 ta) o‘z ichiga olib, ular amir hukmronligi yillarida bitilgan. Maktublar fors- tojik tilida bo‘lib, ularning asosiy qismi Buxoroning mashhur zodagonlaridan biri bo‘lmish Sayid Ahmad xoja naqib nomiga yo‘llangan (Sayid Ahmad xoja Amir Haydarning suyukli jiyani, Jo‘ybor xojalaridan birining rafiqasi bo‘lgan singlisining o‘g‘li) [12.154]. Hujjatlardan birida Buxoro amiri Amir Haydarning aholi o‘rtasida umumiy zarur ta’limni joriy etish haqidagi qonunni amalga oshirish borasidagi tadbir va ko‘rsatmalariga bag‘ishlangan. Hujjat Qarshi viloyatining hokimi Amir Haydarning jiyani Sayyid Ahmad xoja Fayziy nomiga 1803-1804 yillarda yozilgan [12.157]”. Bu hujjatdagi ma’lumotlar XIX asr boshlaridayoq Buxoro amirligida aholi o‘rtasida umumiy majburiy ta’limni to‘la yovlga qo‘yish uchun davlat g‘amxo‘rlikni o‘z zimmasiga olganligini va hukumat tomonidan nazorat ostiga olinganligini isbotlaydi.

Amir Haydarning o‘g‘illaridan biri Amir Nasrullo (1826- 1860) ham otasi kabi shariat qonunlariga qattiq bo‘ysunardi [1.132]. Ammo, aynan shu amirning boshqaruv davriga kelib, ilm-fan, xususan, ta’lim tizimiga e’tibor ancha susaydi. Bu fikrni Mirzo

Olim Maxdum hoji o'z asarida tasdiqlaydi: "Buxorodagi madrasalarining aksarida avqofi mutafovut bo'lib, hujrada iste'qomat qilguvchi talabalarning darsi "Sharhi Mullo" ("Jomiy") din "Adno" va "Aqoid" din "Mullo Jalol" gacha avsat va andin yuqorisi a'lo e'tibor ila uch qismga taqsim qilinur edi. Bu amirning asrida hammasi barobar qilindi. Ilgari vaqtlarda shanba, yakshanba, dushanba, seshanba to'rt kun tahsil va uch kun ta'til bo'lur edi. Ammo choharshanba kuni ham tahsil qildi. Ammo mudarris mazkur kunni yo yarim soat darsxonada o'ltursalar ham talabalar dars o'qimoqqa kelmas edilar va ko'p zamondin buyon Buxoro kitobxonlarida mahfuz muntafi' kutubi avqofning aksarini har xil majhul va no'malum odamlarga besanad va behujjat berib, kitoblar atrof javonibga tarqalib tamom zoye bo'ldi [6.188] ".

Buxoro amirlaridan Amir Abdulahad (1885-1910) davriga kelib, ta'lim jarayonida o'zgarishlar yuz berib, jamiyatni yangilash va isloh qilishga qaratilgan g'oyalar bilan jadidlar maydonga chiqdilar. Jadidchilik harakati tashabbuskorlari jamiyatni qoloqlikdan taraqqiyotga olib chiqishda ta'lim tizimining roli beqiyos ekanligini anglagan holda, dastlabki faoliyatni ta'lim tizimini isloh qilishdan boshlaydilar. Jadid ma'rifatparvarlari murakkab, ziddiyatli davrlarda ham o'zlarining islohotchilik faoliyatlarini davom ettirdilar. Taraqqiyparvarlar tomonidan amalga oshirilgan eski usuldagi maktablarni isloh etish, iqtidorli yoshlarni chet elga yuborish, teatr sahnalarini ibratxonaga aylantirish, milliy matbuotni yaratish kabi ishlari kundalik hayotga, odamlarga, jamiyatga ta'siri kuchli bo'ldi. Matbuotning vujudga kelishi odamlarning ijtimoiy hayotiga faol aralashishi va dunyodan xabardor bo'lishi uchun muhim ahamiyat kasb etdi va ma'naviy ehtiyojga aylandi.

Shuningdek, Amir Said Olimxon (1910-1920) o'z davrida konservativ qarashlarga ega, eskicha fikrlovchi ulamolarning tazyiqi ostida jadidlar tomonidan barpo etilgan yangi usul maktablarini yopgan bo'lsada, o'zi ham madaniy qurilishlarni amalga oshirgan edi. Jumladan,,Buxoro minorasinining past tomonida deb yozadi Amir Said Olimxonning o'zi, -o'z nomimdan Dorul-ulum bo'lgan bir madrasa qurdirdim; turli ilmlardan dars beruvchi muallimlar tayin etdim. Mazkur madrasada istiqomat qiladigan talabalar sarf xarajati, maosh va kiyim –kechagi ham o'z tarafimdan belgilanib, unga bir nafar nozir ham tayin etdim; ularning yemak –ichmak, maosh va kiyim –kechaklarini muayyan bir vaqtda yetkazdirardim [8.8]. Amir qurdirgan bu madrasani hozirgi kundagi o'quv muassasasiga to'g'ri keladigan bir bilimgoz desa ham bo'ladi. Bu esa o'sha davr nuqtayi nazaridan olib qaralganda, albatta juda katta voqea bo'lgan.

Xulosa shuki, mahalliy va xorij manbalarida Buxoro amirlarining ilm-ma'rifatni rivojlantirish maqsadida qurdirgan madrasalari, kutubxonalarning mavjudligi, talaba va mudarrislariga maosh tayinlanganligi, ta'lim tizimida ta'tillarning joriy qilingani haqida ma'lumotlar berilgan va bu jarayonlar o'sha davr nuqtayi nazaridan olib qaraganda katta bir yangilik bo'lib hisoblanadi. Shu bilan birga, ta'lim tizimidagi

kamchiliklar ham asarlarda ko'rsatib berilgan. Amirlikdagi ilm-fan, o'quv tizimi isloh qilishga muhtoj edi. Ilm-fan, ta'lim tizimini isloh qilishni jadidlar boshlab bergan bo'lsalar, to'laqonli isloh qilish O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'nggina amalga oshirila boshlandi va bugungi kunga qadar davom etib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирза Абдулазиз Сомий. Манғит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқироzi. Форс – тожик тилидан И. Султонов таржимаси // «Шарк юлдузи», 1993. № 3- 4. 129- 143 бетлар;
 2. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд Манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қ. Йўлдошев. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014;
 3. Мирзо Салимбек. Кашкули Салимий. Таворихи муттақадимин ва мутаахирин. Форс – тожик тилидан Н. Йўлдошев таржимаси. –Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2003;
 4. Мухаммад Насриддин Ал- Хасани Ал- Бухари. Тухфат аз- заирин. Перевод, предисловие, комментарии Х. Тураев. –Ташкент- 2003;
 5. Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий (Фойдали тарих). Тожик тилидан таржима, сўзбоши ва айрим изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов ва З. Чориев. –Тошкент: Академия, 2001;
 6. Мирза Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон. Араб ёзувидан Ш. Воҳидов ва Р. Холиқова табдил этган. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2008;
 7. Айний С. Асарлар. 8 томлик. Т. 5.. Эсталиклар 1- 2 қисм (Мухаррир Р. Комилов) – Тошкент: «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1965;
 8. Sayyid Amir Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi Forschadan tarjima muqaddima va izohlar bilan Abdusodiq Irisov. –Toshkent: O'zbekiston SSJ, „Fan“ nashriyoti, 1991 8-bet;
 9. Sobolev L. Latest history of the Khanates of Bokhara and Kokand. Tanslated from the Russian of the “Turkesten gazette” for 1876 by P. Mosa. –Calcutta: Foreign department press. 1876;
 10. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII- XIX вв.). –Алматы «Дайк- Пресс» 2004;
 11. Асророва Л. Бухоро мадрасалари тарихидан. –Тошкент: Ҳилол -нашр, 2018;
 12. Мухаммедов Т. Савол тарихига оид ҳужжат // Жаҳон адабиёти, №1, 2019;
- Bobojonova Feruza. Buxoro amirligida ta'lim tizimi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) /F. Bobojonova; -Toshkent: „Adib“ nashriyoti, 2014.

13. Sh, Murtazoyev. "Oh the Manuscript of "Avariful-maarif"(Those People Recognizing Enlightenment) of Shakhabuddin Umar Sukhravardi." *International Journal on Integrated Education* 2.5.

14. Kilichev, Rajab Ergashovich. "BUKHARA IS THE ANCIENT CITY OF THE EAST." *Theoretical & Applied Science* 7 (2020).

15. Rajabov, Alisher, and Shoxijahon Urunov. "XVII ASRNING 1-HALF BUXORO XONLIGINING SIYOSIY INQIROZI VA UNING ASOSIY XUSUSIYATLARI." *Development of pedagogical technologies in modern sciences* 2.5 (2023).

16. ERKINOVICH, TUYEV FAZLIDDIN. "FACTORS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN BUKHARA REGION IN 1991-1995 AND THE ISSUE OF PARTICIPATION IN FOREIGN RELATIONS." *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH* ISSN: 2277-3630 *Impact factor: 7.429 11.05* (2022).

17. Shokirov Mubin. "Tarixiy jarayonni bilish methodlari asosida analiz qilish." *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz)* 5.5 (2021).

LEXICAL AND STYLISTIC MEANINGS AND PECULIARITIES OF LINGUISTIC UNITS WITH 'HEART' COMPONENT IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Mo'soyeva Hayitgul O'roqovna
PHD student of SamSIFL

Annotation: In this article, the stylistic meanings and peculiarities of the linguistic units with the word 'heart' in English and Uzbek have been described. The word 'heart' has been analyzed in different meanings according to the contextual usage in the authentic materials - as a metonymy for the person, a movable object, a changeable object in size, a solid thing, an anthropomorphized entity, a living organism, an autonomous entity, an object of value, a coveted entity, a prize, a booty, a manipulable object, a container for emotions, a lid container, a manipulable container, an open container for liquids, as a container with great depth, a container with an internal container, a storehouse container, the heart as a compartmentalized container. To clarify the meanings in both English and Uzbek languages, the exact translation samples have also been written.

Key words: metonymy, a movable object, a changeable object, a solid thing, an anthropomorphized entity, a living organism, an autonomous entity, an object of value, a coveted entity, a prize, a booty, a manipulable object, a container.

In many cultures, the word 'heart' plays an important part as a conceived source of emotions and feelings. From a cognitive semantic perspective, the heart in English has received some attention from scholars, notable among whom is Niemeier (2003; 2008) who argues that in English, a folk model exists that places the heart as the site of emotions. Swan (2009) also discusses the role of the heart in the history of English and its function as a key term in English speaking cultures. He shows that the metaphorical meanings related to the heart are not only largely subsequent to and developed from concrete meanings, but also that new meanings develop over time, often constituting complex networks of interrelated conceptualizations. Other studies have been contrastive in nature. Of all these studies, the two works by Niemeier appear to offer the most comprehensive description of the conceptualizations of the heart in English. I, therefore, present an overview of the cognitive representations of the heart in English as discussed in Niemeier (2003; 2008). The main aim of Niemeier (2003) is to show that the heart metaphors in English rely on a metonymic perspectivisation of the heart as a source domain for the metaphorical mapping. She groups the metaphorical expressions found in her corpus into four categories: the heart as a metonymy for the person, the heart as a living organism, the heart as an object of value

and the heart as a container. (Niemeier 2003, p. 199). Niemeier (2003, pp. 200-208), then, discusses the four categories and the conglomerate of different sub-folk models related to them. What follows is a summary of the main categories as well as the sub-folk models that fall under them.

1. The heart as a metonymy for the person

- a. The heart is a movable object ('set one's heart on somebody')
- b. The heart is changeable in size ('heart-swelling', 'have a big-heart')
- c. The heart as a solid ('hardness of heart', 'heavy-hearted', 'heart of iron', 'heart of stone')
- d. The heart as an anthropomorphized entity ('somebody being one's heart's desire')

1. The heart as a living organism The heart as an autonomous entity ('All hearts throb for her')

3. The heart as an object of value

- a. The heart as a coveted entity
- b. The heart as a prize ('to win someone's heart', 'to offer one's heart')
- c. The heart as a booty ('to lose one's heart to somebody', 'to steal every heart')
- d. The heart as a manipulable object ('broken heart', 'heart-broken', 'broken-hearted')

4. The heart as a container

- a. The heart as a container for emotions ('to have a soft heart', 'to have a tender heart')
- b. The heart is a lid container ('to open one's heart', 'to close one's heart to something')
- c. The heart as a manipulable container ('to open one's heart', 'to close one's heart to something', 'to pour out one's heart to something')
- d. The heart is an open container for liquids ('a heart overflowing (with gratitude)')
- e. The heart as a container with great depth ('from the bottom of one's heart')
- f. The heart is a container with an internal container ('in one's heart of hearts')
- g. The heart is a storehouse container ('I could not find it in my heart')
- h. the heart as a compartmentalized container ('have a place in every heart')

Conceptualizations of the Heart in Uzbek. All the four major metonymic and metaphorical mappings identified in English the heart stands for the person, the heart is a living organism, the heart is an object and the heart is a container exist in Uzbek. In the sections that follow, I present a detailed discussion of them. The heart stands for the person This metonymy belongs to the model the part for the whole or the body part for the person. In Uzbek, the heart is considered the seat of emotions.

'I have given you all my heart.'-Men senga butun qalbimni berdim.

‘Give me your heart so we can stay in love.’-Menga yuragingni ber biz muhabbat ila qolaylik. ‘He/She takes his/her heart all love him/her’-U uni butun qalbi bilan sevadi. (i.e. ‘He/she loves him/her with his/her whole heart’) In all the examples, the heart is used to stand for a person.

In Uzbek, as it is in English, the heart is conceptualized as changeable in size. Here, it is often described as big or small. These descriptions of the heart are used for behaviour types that belong to the antonym of courage or cowardice. Someone who is not courageous may be said to have ‘a small heart’, whereas someone who is courageous may be said to have ‘a big heart’. It is worthy of note that in Uzbek, the expression may also be used to describe someone who is kind.

a.Yuraging kichkina ‘Your heart is small.’ (i.e., ‘You are not bold’/ ‘You are not courageous’.) **b.Yuraging katta** ‘Your heart is big’. (i.e., ‘You are kind’.) Speakers of Uzbek use the heart for the articulation of negative emotions. Here, the heart is conceptualised as hard or solid as a stone or metal - the heart is solid. In Uzbek, expressions such as those in are used to describe someone with an unyielding attitude or a difficult person. The hard materials can be said to be metaphorically connected with the unyielding attitude or ‘hard’ feelings of the people involved.

His/Her heart is hard-Yuragi qattiq.

(‘S/he is a difficult person’.)

‘His/her heart is as hard as stone or as metal.’ Uning yuragi tosh kabi, metaldek qattiq. (i.e., ‘S/he is very wicked/unkind/difficult’). The metaphor the heart is a solid is used metonymically in so far as it picks out one detail of a person’s disposition to stand for the whole moral frame of the person. The metaphor, then, has a metonymic basis. The heart, for Uzbek speakers, is sometimes perceived as full entities which may be present, or even totally absent; it is not visualized as half-present as it is in English. Whereas in English the notions of presence or absence of the heart are used to describe people who are considered heartless or wicked, in Uzbek the notions are deployed to describe people who are regarded as impatient or quick-tempered. In Uzbek, the expression could also mean that the person is patient or kind. That meaning contrasts with that of. It is in this sense that people who get irritated or angry are sometimes advised to calm down with the expression which literally means that ‘they should get a heart’:

‘The man really has a heart.’ Bu erkak chindan ham sabrli. (i.e., ‘The man is patient’)

‘The man does not have a heart at all’. Bu erkak sabrsiz. (i.e. ‘The man is impatient/quick-tempered’)

Get heart. –Umidsiz bo‘lmang. ‘Get a heart’ (i.e., ‘Take heart’/ ‘Take it easy’) In Uzbek, the heart is also configured as a movable entity. Here, it is the direction of

movement that is highlighted. In those expressions, the heart is visualized as an entity that can move in an upward direction or in a downward direction.

When the heart is viewed as having moved upwards, the people so described are considered to have been agitated. Consequently, the expression which literally means 'let your heart move downwards' - in Uzbek "Tinchlan, sabrli bo'l" is sometimes used to advise such people to calm down or be patient. At other times, such people are advised 'to move their hearts into their stomachs' (9), which also involves movement from an upward direction to a lower direction. This conceptualization is based on a folk model in Uzbek which gives priority to up-down orientation, where up denotes a positive value and down denotes a negative value. This view, as held in the Uzbek culture, is consistent with the position of Clark (1973): Facts of perception also suggest how we could assign positive and negative values to directions away from the... plane... of asymmetry... where positive is taken in its natural sense to mean the presence of something, and negative the absence... since everything above ground level is perceptible and nothing below it is, upward is naturally positive and downward naturally negative. (p. 33 quoted in Tyler and Evans 2003, p. 137).

However, in this context, there is an added specific cultural value in the linguistic expressions: an attitude that is high or up is not regarded as positive but negative, whereas an attitude that is low or down is regarded as positive. In this particular case, high is understood as negative and low is understood as positive in terms of human qualities:

'Your heart has gone up too much.' - Sening achchig'ing chiqqan (i.e., 'You are too angry') 'Let your heart come down. - "Tinchlan, sabrli bo'l"

(i.e., 'Take heart' / 'Be patient') 'Move your heart into your stomach.' - Yuragingni bosib ol. "Tinchlan, sabrli bo'l" (i.e., 'Take heart' / 'Be patient') The Heart as a Living Organism In Uzbek, sometimes the heart may be conceptualised as a living organism or an autonomous entity. Here, the heart is understood as acting in its own right. **As the example illustrates, the heart is viewed as a living organism and an autonomous entity that is capable of 'flying'.** The heart is used to express fear. Some other expressions in Uzbek conceptualise the heart as what (Niemeier 2003, p. 203) describes as 'an anthropomorphised entity', where the heart itself, not the human being with which it is connected, may be regarded either as desiring someone or something, may become proud or may grumble: 'My heart flew (away).' Yuragim hapqirib ketdi. Sarosimaga tushib qoldim. (i.e., 'I panicked'.)

My-heart top entity 'My heart's desire' - "Yuragim istagi"

... then your heart will become proud-... shunda qalbing mag'rur bo'ladi Give generously to him and do so without a grudging heart. - Unga saxiylik bilan bering va buni g'azablanmasdan qiling. The Heart as an object of value. It is worthy of note that Uzbek people sometimes perceive the heart as an object or an entity. Consequently,

they attribute characteristic properties of objects to the heart. In this regard, in Uzbek the heart as a whole is considered to be a kind of treasure or something of great value to its owner and to the other person as a coveted entity. Whereas in English the heart as an object of value can be conquered or won in a contest or in a war, in Uzbek it can be a coveted entity as indicated and repeated here or an object that may be offered generously as indicated, also repeated here as:

‘Give me your heart.’ ‘I have given all my heart to you’

Menga yuragingni ber. Men butun yuragimni senga berganman.

The heart is sometimes conceptualised as delicate or fragile and can even be destroyed. Common expressions that illustrate this include those in (13a) and

Yuragimni parchala-destroy my heart ‘You have destroyed my heart.’ Sen qalbimni pora etding. (i.e., ‘You have made me angry’/ ‘You have disappointed me’).- (Sen meni ranjitding/ Sen ko‘nglimni o‘ksitding) ‘Be careful you do not destroy my heart.’ Ehtiyot bo‘l. Qalbinga ozor berma. (i.e., ‘Do not disappoint me’/ ‘Do not break my heart’). In all these cases, emotions are involved. Whereas the expression may be used by someone who has been agitated or one whose love is unrequited, the one may be used by someone who is madly in love and does not want to have his or her heart broken.

The heart is also visualized as a container that can be filled with emotions (often positive emotions). The linguistic expressions illustrate this. This metaphor may be said to be based on the generic-level metaphor the body is a container for the emotions. In this connection, the heart stands metonymically for the emotions involved. If there are too many emotions involved, the container might be too small to absorb them, in which case it might overflow. ‘My heart is full (of joy) –Mening yuragim quvonchga limmo-lim.

‘My heart is overflowing (with joy).’-Mening yuragim quvonchdan hapqirib ketmoqda.

As Niemeier (2003, p. 207) has noted for English, this representation of the heart is illustrated by a dynamic view of an open container for liquids, where the path of the movement of the liquid from the container is visualized. Sometimes, the opposite kind of movement, namely movement towards the container is highlighted as illustrated in Uzbek expressions below. This is a clear indication that the way from our feelings or emotions to the heart is not a one-way street, but works both ways, as feelings may enter or leave it. Happiness/Joy/Sadness -fill my heart full ‘Joy/Sadness has filled my heart’. –“Xursandchilik/g‘am mening yuragimni to‘ldirdi”. (i.e. ‘My heart is overflowing with happiness /joy/ sadness’)

“Mening yuragim baxtdan/ xursandchilikdan/ g‘amdan toshib bormoqda” Niemeier (2003) has observed that in English, the heart is sometimes seen as ‘a container with great depth’ and as filled with positive emotions. This type of container,

she notes, is conceptualized as having a bottom representing the location where one's innermost feelings which are often thought to be very intense and sincere are stored. This is illustrated in the expression in below: from (the bottom of) one's heart-...ning qalbining tubidan In Uzbek, it is the inner part of the heart that is conceptualized, and not as one with great depth. Come from my heart inside 'It comes from my heart.' (i.e., 'It is from my heart'.) Bu yuragimning tubidan chiqadi.

In Uzbek, the container metaphor is also used to describe another type of attitude, that is, honesty or purity. Here, the heart is visualized as a container whose inner part is clean or white in colour. This gives us the metaphor the heart is a container with a white/clean interior. Here, there is an added specific cultural value in the linguistic expressions: the colour white in Uzbek symbolizes purity or cleanliness. Therefore, honest people or people who are believed not to harbour any ill-feelings against others are described with expressions such as those in 'The inner part of my heart is good.' (i.e., 'I am honest' / 'I have a pure heart'). Mening qalbim sof, toza. "The inner part of my heart is good white." (i.e., I am honest / I have a pure heart). Again in Uzbek, the heart is conceptualized as a container or a storehouse where items dear to one's heart are kept or where matters or issues dear to the heart are kept or hidden. 'My sweetheart' Mening suyakligim.

'I have hidden the matter in my heart.' (i.e., 'I have kept the matter in my heart'.) Bu masalani men o'z qalbimda berk saqlayman. My examination of the conceptualizations of the heart in English and Uzbek was based on the methodology proposed by Kövecses (2010). In both languages, the heart is talked about in terms of both conceptual metonymies and conceptual metaphors. With regard to the source domains in the metonymic conceptualization, the linguistic evidence suggests a similarity. Both languages make references to the human person, where the heart is made to represent the person. Moreover, in both languages, the metonymy, the heart stands for the person, forms the basis of metaphorical mappings. The metaphors the heart is changeable in size, the heart is a solid, the heart is an anthropomorphized entity and the heart is a movable entity are all based on the metonymy the heart stands for the person. It is interesting to note that the same conceptual sources and the targets are metaphorically associated in both languages. However, there are differences in the elaboration in the two languages of the metaphor the heart is a movable entity. In English, the metaphor is derived from the expression 'to set one's heart on somebody' (Niemeier, 2003, p. 200). As she explains, the heart or the person 'only knows one goal that s/he tries to pursue with perseverance' (Niemeier 2003, p. 200). In English, the elaboration is associated with love. Moreover, the movement is not clearly defined and may be described as traversing a path. In Uzbek, this metaphor is associated with the human attitudes of patience and impatience, and the movement is expressed in terms of an upward or a down movement. Interestingly, the idea of movement in both cases

implies a sudden change and is based on the conceptual metaphor change is motion (Lakoff and Johnson 1999, p. 52), which is an entailment of the more general metaphor change of state is change of location (Lakoff & Johnson, 1999, p. 179).

In terms of the conceptual metaphors, the two languages share the following source domains: a living organism, an object and a container. However, the source domains a prize, and a booty are exclusive to English, whereas an abode and a container with a white interior or a container with a clean interior are the Uzbek-specific source domains of the heart identified. There are also language specific construal of some of the source domains identified. For instance, in both languages the heart is sometimes perceived as a full entity which may be present, or even totally absent. However, in English it is also visualized as half-present. Moreover, whereas in English the notions of presence or absence of the heart is used to describe people who are considered heartless or wicked, in Uzbek the notions are used to describe people who are considered impatient or quick tempered.

In conclusion, in Uzbek, both the head and the heart are words that denote concrete body parts. However, it has now become common to conceive of the heart as the seat of feelings, while the head is seen as the location of the intellect. Thus, the head 'contains' our reason and intellect and the heart on the other hand 'contains' various feelings and emotions. In spite of the dichotomy between heart and head expressions in Uzbek, some exceptions were detected in the corpus of heart expressions. These are cases where the heart is connected to mental faculties. In this research paper, I have compared and contrasted the general metonymic and metaphoric conceptualizations of the heart in Uzbek and English. The similarities and differences in the conceptualizations have been attributed to the commonality in human experience or to the thesis of embodied cognition, and also to our cultural models. The article focused on conceptualizations of one internal body organ in Uzbek and English. It is hoped that the article will contribute to the understanding of the intricate relationship between culture, body and language. It would be interesting to know the kind of results studies of other internal body organs in Uzbek would yield.

References:

1. Esther S. Afreh. (2015). The Metonymic and Metaphoric Conceptualisations of the Heart in Akan and English.
2. Niemeier, S. (2008). To be in control: Kind-hearted and cool-headed. The head-heart dichotomy in English. In F. Sharifian, R. Dirven, N. Yu & S. Niemeier.(Eds.), Culture, body and language: Conceptualisations of internal body organs across cultures and languages (pp.349-372). Berlin, Germany: Mouton de Gruyter.

3. Niemeier, S. (2003). Straight from the heart: Metonymic and metaphorical explorations. In A. Barcelona (Ed.), *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective* (pp. 195-213). Berlin, Germany: Mouton de Gruyter.
4. Kövecses, Z. (2010) Metaphor and culture. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 2 (2), 197-220.
5. Lakoff, G. & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York, NY: Basic Books.
6. Swan, T. (2009). Metaphors of body and mind in the history of English. *English Studies*, 90, (4), 460–475.

G'O'ZANI TURLI MATERIALLAR YORDAMIDA MULCHALAB (PLYONKA OSTIDA) TOMCHILATIB SUG'ORISH TARTIBINI ISHLAB CHIQISH

Olloniyo'zov Sardor Po'lat o'g'li

Irrigatsiya va suv muammolari ilmiy tadqiqot instituti
I bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion texnologiyalar asosida g'o'za yetishtirish texnologiyalarni ishlab chiqish tartibi ko'rib chiqilgan hamda tomchilatib sug'orish hosildorlikni oshirish uchun qanchalar ahamiyatli ekanligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tomchilatib sug'orish, sug'orish texnologiyalari, plyonka, mineral o'g'itlar, hosildorlik.

Абстрактный. В данной статье рассмотрен порядок разработки технологий выращивания хлопка на основе инновационных технологий и проанализировано, насколько важно капельное орошение для повышения урожайности.

Ключевые слова: капельное орошение, технологии орошения, пленка, минеральные удобрения, урожайность.

Abstract. This article examines the procedure for developing cotton cultivation technologies based on innovative technologies and analyzes how important drip irrigation is for increasing productivity.

Key words: drip irrigation, irrigation technologies, film, mineral fertilizers, productivity.

Avvallari dehqonchilik-bog'dorchilik bilan shug'ullanmoqchi bo'lgan kishi kanal yoki ariqdan ekinlarga suv tortib kelishi kerak bo'lgan. Mashaqqati, xarajati katta bo'lsa ham, shu uslubda ishlab kelayotgan fermerlar hamon topiladi. Lekin hozir innovatsiya davri. Tomchilab sug'orish orqali tonnalab mo'l hosil olish mumkin. AQSh, Germaniya, Xitoy, Turkiya, Isroil, Misr va boshqa davlatlar qishloq xo'jaligida tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish usulidan keng foydalanmoqda.

Dunyo qishloq xo'jaligida chuchuk suv taqchilligi sharoitida ekinlarni ilmiy asoslangan sug'orish texnologiyalari va tartiblarini qo'llash, qo'shimcha suv manbasi sifatida kollektor-zovur suvlaridan hamda chiqindi suvlardan foydalanish orqali daryo suvlarini tejash imkoniyati yaratilmoqda. Suv resurslari taqchilligi ekinlar hosildorligi va uning sifatiga o'z ta'sirini sezilarli darajada ko'rsatmoqda. Shu jihatdan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida intensiv usullarni, eng avvalo, suv tanqisligida g'o'zaning suv tejovchi texnologiyasini yanada takomillashtirish orqali suv va resurslarni tejaydigan zamonaviy texnologiyalarni takomillashtirishda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha izlanishlar dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizda bugungi kunda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda tomchilatib, egatga plyonka to'shab va o'qariqlar o'rniga ko'chma egiluvchan quvurlar yordamida sug'orish texnologiyalari keng joriy etilmoqda. Buning natijasida sug'orish suvlari tejalishi, yerlarning meliorativ holati yaxshilanishi, sizot suvlarining sathi yaqin joylashgan maydonlar kamayishi va provardida hosildorlikning oshishiga erishilmoqda.

Tomchilatib sug'orish qurg'oqchil hududlarda sabzavot etishtirish imkonini berdi. Katta va kichik maydonlarga zamonaviy tizimlarning kiritilishi hosildorlikni oshiradi, o'simliklar o'zini qulay his qiladi, qurg'oqchilik paytida o'lim xavfi kamayadi.

Suv to'g'ridan -to'g'ri o'simliklarning ildiz zonasiga etkazib beriladi. Ta'minot miqdori, davri ekinlar ehtiyojiga qarab tuziladi. Suv qismlari bir xil, kichik hajmlarda. An'anaviy sug'orish usuliga qaraganda iste'mol 5 barobar kamayadi.

Tomchilatib sug'orish tizimi qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan yuqori texnologiyalarning asosiy komponentlaridan biridir. Usulni qo'llash bir qator afzalliklarga ega:

- hosildorlikni 2 barobar oshiradi;
- tuproqdagi havo almashinuvini yaxshilaydi;
- botqoqlik yo'q, tuproqning siqilishi
- ildiz tizimi faol nafas oladi, yaxshi rivojlanadi;
- mineral o'g'itlar sug'orish bilan birgalikda to'g'ridan -to'g'ri ildiz zonasiga qo'llaniladi;
- ozuqa moddalarining bug'lanishidan yo'qotishlar kamayadi, ularni o'simliklar tez iste'mol qiladi;
- barglar quruq qoladi, bu kasalliklarga chalinish xavfini kamaytiradi;
- zararkunandalarga, kasalliklarga qarshi ishlatiladigan vositalar sug'orish paytida barg plastinkasidan yuvilmaydi;
- ekinlarni qayta ishlash, yig'ish har qanday qulay vaqtda amalga oshiriladi;
- qatorlar orasidagi tuproq har doim quruq bo'ladi;
- suv, o'g'itlar, energiya, mehnat xarajatlarini sezilarli darajada tejaydi;
- mahsulot tannarxi sezilarli darajada kamayadi, sug'orish tizimlari tezroq to'lanadi;
- bog'dorchilik, uzumchilikda o'simliklar sotiladigan meva berish davriga 2-3 yil oldin kiradi;
- ko'chatlar yaxshiroq ildiz otadi;
- suv eroziyasi yo'q.

G'o'za ekinini tomchilatib sug'orish tizimi, sug'orish tartibi, sug'orish davriyligi, sug'orish elementlari, texnika va texnologiyasiga ta'sir etuvchi omillari quyidagilardan iborat: Fermer xo'jalik maydonlarining iqlim sharoiti; tuproq va meliorativ sharoiti;

geologik va gidrogeologik sharoiti; gidrologik sharoiti; iqtisodiy xo'jalik sharoiti; g'o'za ekinlari navlarining turlari va geografik joylashishi; g'o'za ekinlarining biologik xususiyatlari; g'o'zaning sug'orish usuli va texnika -texnologiyasi; g'o'zani yetishtirishda ilg'or agrotexnik tadbirlarini tadbiq qilish darajasi. O'zbekiston Respublikasi va rivojlangan davlatlar AQSh, Isroil, Kanada, Xitoy, Janubiy Koreya, Rossiya va boshqa davlatlarda qishloq xo'jalik ekinlarini tomchilatib sug'orish texnikasi va texnologiyalari joriy qilinmoqda.

Yer-suv resurslaridan oqilona foydalanishda tomchilatib sug'orish tizimlarining turlariga qarab quyidagilarga bo'linadi:

- past bosimli;
- o'rta bosimli;
- yuqori bosimli;

Ushbu tizimlarning elementlari, qismlari, kerakli bosimli tizimlar, geomorfologik, tuproq, geologik, gidrogeologik, gidrologik sharoitlar va xo'jalik sharoitlariga qarab qabul qilinadi. O'zbekiston Respublikasi sharoitida bog', uzumzorlar, paxta, sabzavot, g'alla ekinlarini tomchilatib sug'orish rivojlanmoqda. Vegetatsiya ishlarida parvarishlangan g'o'za uchun maqbul namlikning eng past chegarasi, chegaraviy dala nam sig'imiga (ChDNS) nisbati 60 foizni tashkil etgan, bu namlikni yengil qumoq tuproq uchun 70 va og'ir qumoq tuproq uchun 60 foiz deb tabaqalashtirgan. Shu kabi tajribalarni xam o'tkazishgan. Binobarin, bunday tadqiqotlar bir qator olimlar tomonidan xam o'tkazilgan. Tuproqning sug'orish oldi tartibini bir maromda saqlash uchun sug'orishlar soni xar xil belgilanishi va suv turli me'yorda berilishi talab etiladi. Bu sug'orish me'yoring turlicha bo'lishiga olib keladi. Sug'orishlar tarafdorlari bo'lib, ularning fikricha sug'orish me'yori oshirilishi bilan xosil miqdori ko'paymaydi, lekin pishishi kechikadi. Amaldagi sug'orish me'yori va tavsiya etilganidan O'zbekistonning qadimdan sug'oriladigan yerlarida 25-30%, yaqinda o'zlashtirilgan yerlarda 75-100 % ko'proqdir. Tomchilatib sug'orishda dalaga suvni bir tekis taqsimlash va sug'orishni sifatli olib borishda sug'orish texnikasi va texnologiyasini ishlab-chiqishning ilmiy -amaliy ahamiyati katta. Shu sababli sug'orish texnikasi elementlarining parametrlarini aniqlashda asosiy bo'lib, uni keng miqyosda qo'llash uchun ayrim xolatlariga o'zgartirishlar kiritish kerak bo'ladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, sug'orishda egatning bosh qismi ortiqcha namlanishi, etak qismida nam yetishmasligi tuproqda degradatsiya xolatini keskinlashuviga olib keladi. Shuning uchun geomorfologik, relef, tuproq turiga qarab sug'orish usuli tanlanganda bu nazariyaga tuzatish kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. Sug'orish rejimini belgilashda dala uzunligi bo'yicha namlanish nazariyasi tuproq turi, geologik va gidrogeologik hamda iqlim sharoitlariga bog'liq ravishda o'zgartirishni ta'kidladi. Suvdan samarali foydalanishga, asosan yer ustidan sug'orish usullarini

takomillashtirish va yangi texnologiyalarni qo'llashni tashkil etish bilan erishiladi. Bunda suvni filtratsiyaga va paynovga isrofi kamayadi.

Tuproqni mulchalash - unumdorlikni oshirish uchun yerni ishlov berish texnologiyasi. Ushbu protsedura yordamida siz o'simliklarni ob-havo sharoitining salbiy ta'siridan himoya qilishingiz mumkin. Mulchalash tizimini o'rganib chiqib, uni o'zingiz qilishingiz mumkin.

Mulchalash - muvaffaqiyatli ekinlarni etishtirish uchun tuproqni himoya qilish texnologiyasi. Yer uchastkasini qayta ishlashning ushbu tartibi 17 asrdan beri ma'lum bo'lgan. Ilgari u "tuproq boshpana" deb nomlangan. Keyinchalik u tuproqni mulchalash deb nomlandi. Mulchalash, yerning yuqori qismida mulchdan tayyorlangan maxsus himoya qatlamini yotqizishni o'z ichiga oladi. Ushbu material quyidagi tarkibiy qismlarning aralashmasi: begona o'tlarning o'sishi; quritish; tuproqning yuqori qatlamida suv va havoning muvozanati buzilishi.

Tuproqni mulchalash bahorda eng samarali hisoblanadi. Beqaror ob-havo sharoitida ko'pincha ko'chatlarga zarar etkazadigan haroratning pasayishi kuzatiladi. Kechasi sovuqni kunduzi quruq ob-havo bilan almashtirishni minimallashtirish uchun yerga mulch sepiladi. Mulchalash tuproqqa murakkab ta'sir ko'rsatadi. Zaminning himoya qatlamini yer yuzasiga qo'llaganingizdan so'ng:

bug'lanish jarayoni sekinlashadi, buning natijasida namlik uzoqroq turadi va ildiz tizimini oziqlantiradi;

tuproqning kislotaligi normallashtadi, buning natijasida u ozuqa moddalarini yaxshiroq singdiradi;

ildiz tizimi haroratning haddan tashqari ta'siriga chidamli bo'ladi;

tuproqning tuzilishi yaxshilanadi, konditsionerlikning ta'siri ta'minlanadi;

foydali moddalar tuproqda uzoqroq saqlanadi;

sug'orish paytida tuproqqa o'simliklar sepilishi kamayadi;

o'simliklarning ko'rinishi yaxshilanadi;

tuproqdagi foydali mikroorganizmlar soni ko'payadi;

zararkunandalardan himoya qilishni kuchaytirish;

sathdagi begona o'tlar soni kamayadi.

G'o'za o'stirishda mulchalashdan foydalanish hosildorlikni oshiradi va kam harajat evaziga ko'proq daromad topishni kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jurayev, U. A., Atamurodov, B. N., & Najmiddinov, M. M. (2021). Scientific Benefits and Efficiency of Drip Irrigation. Journal of Ethics and Diversity in International Communication, 1(6), 62-64.

2. Jurayev, A. Q., Jurayev, U. A., Atamurodov, B. N., & Najmiddinov, M. M. (2021). Aphorisms of Farming in the Method of Kidroponics. *International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences*, 1(6), 133-135.
3. Jo'rayev, U. A., Jo'rayev, A. Q., & Atamurodov, B. N. (2021). Application of Provided Irrigation Technologies in Irrigated Agriculture. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(6), 164-166.
4. Atamurodov, B. N., Ibodov, I. N., Najmiddinov, M. M., & Najimov, D. Q. The Effectiveness of Farming in the Method of Hydroponics. *International Journal of Human Computing Studies*, 3(4), 33-36.
5. Jurayev, A. Q., Jurayev, U. A., Atamurodov, B. N., & Najmiddinov, M. M. (2021). The Main Purpose of Drip Irrigation in Irrigation Farming and Its M Propagation. *European Journal of Life Safety and Stability* (2660-9630), 10, 46-48.
6. Fazliev, J., Khaitova, I., Atamurodov, B., Rustamova, K., Ravshanov, U., & Sharipova, M. (2019). EFFICIENCY OF APPLYING THE WATER-SAVING IRRIGATION TECHNOLOGIES IN IRRIGATED FARMING. *Интернаука*, 21 (103 часть 3), 35.
7. Xamidova, S. M., Juraev, U. A., & Murodov, O. U. (2022). EFFECTS OF PHYTOMELIORANT PLANTS ON LAND RECLAMATION CONDITION AND SALT WASHING NORMS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 803-809.
8. Ulugbekovich, M. O., Komiljonovna, S. M., Sobirovich, K. B., & Murodovich, M.M. (2021, March). DETERMINATION OF EFFICIENCY OF GROUNDWATER USE IN IRRIGATION OF MILLET PLANTING. In *Euro-Asia Conferences* (Vol. 3, No. 1, pp. 131-134).
9. Murodov, O. U., Teshayev, U. O., Amrulloev, O. I., & Islomov, S. U. (2021). DETERMINING THE EFFICIENCY OF THE USE OF UNDERGROUND WATER IN IRRIGATION OF TARIK. *Экономика и социум*, (3-1), 187-191.

THE IMPORTANCE OF CORPUS TO CONDUCT RESEARCHES IN VARIOUS FIELDS

Vasliddinova Kamola Qodirjon qizi

Phd student Uzbekistan State World Languages University

Annotation: This article provides detailed information about the importance of corpus in the various fields besides linguistics and show how the corpus helps to improve using of the corpus in the language learning process in education system and its fairly effectiveness aspects in other fields are highlighted.

Keywords: Corpus, computational linguistics, corpus theory, corpus and discourse, corpus-based methods, research, assessments.

We know that although corpus-based studies of language structure has a long term history and period to investigate and carry out researches, there has not had the general agreement in order to what exactly constitutes corpus linguistics.

The interest to a corpus in the field of linguistics has been growing rapidly over the ten year periods. Corpus in the simple term is defined as the compilation of texts that has been gathered for a specific reason [1.2].

The meaning of the term "corpus" varies slightly throughout academic areas. It usually refers to a grouping of texts; in literary studies; in theology, any collection of data (narrative texts or single sentences) elicited for linguistic research[2.769].

It is clearly that early corpus-based research was carried out in English and then became the main focus of research by linguists around the world. Although corpus-based methods emerged in the 1960s, they have emerged as a new field in linguistics since the 1980s, and corpora have developed new theories and directions in various linguistic fields.

The first researches carried out in the field of corpus were in the areas of educational processes, in the field of linguistics, cross-cultural studies and corpus & discourse. On learning processes Barker (2010), Bieber (2012), Boulton & Tyne (2015), Chen (2014), Conrad (2009), Fuster Márquez & Clavel, Arroitia (2010), K Hyland (2012), K Hyland & Wong (2013), Lee & Webster (2012), Ma (2012), Walsh (2010) carried out early basic scientific research. In the field of linguistics, the scientific works of Gries (2009), Kaszubski (2003), Moisl (2015), Cheng (2011), Lukin (2017) are highly recognized. Wiegand & Mahlberg (2019) investigated the importance of corpora in cross-cultural research. Baker (2006) and Partington & Marchi (2015) elaborated on the differences and similarities between corpus and discourse [3.176-181].

A number of advantages of using corpora in language teaching and learning have been identified by many corpus linguists and thereby its implementation into the language classroom has been highly recommended. The advocates of using corpora have argued that corpora can provide a powerful tool with which learners can explore and discover patterns of authentic language, providing such information as collocations, colligation, and semantic prosody that are hardly obtainable [4.159-178].

According to famous corpus researchers Aijmer, Kaltenbock, Mehlmauer-Larcher, it has been also contended that corpus-based language teaching has potentials to motivate learners and promote learner autonomy that are highly valued in pedagogy. I absolutely agree the mentioned ideas that at present we may take real life materials to enhance classroom environment with the help of corpus. In the following we may see some agreements by a few scholars who are doing on corpus.

Due to those potentials of corpora in language teaching and learning, a number of researchers (Aston, 1997; Braun, 2007; Conrad, 2004; Hunston, 2002; Tribble, 2001) offered them as an inventive teaching tool and a useful resource, and language specialists have begun to view their use as fairly trendy.

Many projects also review relevant factors related to the use of corpora in higher education. In a certain study titled “Corpus Linguistics and its Applications in Higher Education” by Fuster Márquez & Clavel Arroitia (2010), they are set out to depict implied essentials of corpus linguistics and its progress in relevance to theoretical linguistics and its implementations in modern teaching pursuits.

Although the first researches have been done in linguistics and methodology, later corpus has become one of the main objects to investigate in different fields such as politics, economics and especially medicine in recent years.

Firstly we should mention that the latest researches in medicine especially statistical ones are being done on corpus. For example, based on 214,340 written patient comments (14,403,694 words) about National Health Service (NHS) cancer care in England from 2015 to 2018, the analysis was conducted with the help of corpus. Patients are categorized based on the length of their therapy, and their qualitative assessments of their experiences are contrasted based on the keywords that best describe their language, the themes of their positive and negative comments, and the feedback ratings they provided[5.1].

Another corpus-based quantitative analysis is related to expressions of epistemicity. That is to say, a category covering the expression of commitment to the information transmitted and comprising epistemic modality and evidentiality, in a corpus of 400 newspaper articles from The Guardian concerning the COVID-19 pandemic. 200 articles were written in April 2020; the other 200 were written between January and April 2022, after massive vaccination and an extraordinary increase in medical knowledge. The analysis distinguishes between a number of subtypes of

epistemic expressions and three kinds of authorial voice. The results show that the April 2020 articles contain more epistemic expressions, of both weak commitment (might, perhaps, apparently ...) and strong commitment (know, clearly, surely ...), which suggests a greater need to distinguish the known from the unknown in this period, due to the pervasive state of uncertainty. The analysis has social implications, since it gives readers an opportunity to appreciate the careful assessments of epistemicity found in the corpus and therefore to consider the convenience of obtaining information from quality media. These social implications, together with the methodology of the analysis, contribute to the potential of the paper for pedagogical applications.[6.1]

In conclusion we can see that corpus has been becoming a central object to conduct researches. Corpus focuses only real data, for that reason it is so fair a tool or method to carry out or investigate.

References:

1. Winnie Cheng 2011. Exploring corpus linguistics. London 2011. P.2.
2. Sebba & Fligelstone conference, 1994. P.769
3. Ali Mohammed Saleh Al-Hamzi, Ayoub Gougui, Yuni Sari Amalia, Totok Suhardijanto. Parole: Journal of Linguistics and Education, 10 (2), 2020, | 176-181.
4. Lee, Shinwoong. Challenges of Using Corpora in Language Teaching and Learning. Linguistic Research. 2011. 28(1), P.159-178
5. G. Brookes and P. Baker. Applied Corpus Linguistics 1 (2021) 100010 Patient feedback and duration of treatment: A corpus-based analysis of written comments on cancer care in England. P.1
6. C. Jones, D. Oakey and K.L. O'Halloran. Applied Corpus Linguistics 3 (2023) "I will say the picture of the background is not related to the words ": using corpus linguistics and focus groups to reveal how speakers of English as an additional language perceive the effectiveness of the phraseology and imagery in UK public health tweets during COVID-19. P.1

O'QUV TARBIYA JARAYONIDA PEDAGOGIK MAHORATNING O'RNI

Yulchiyev Sobirali

Namangan viloyat PYAMO`MM Pedagogika, psixologiya va amaliy fanlar
metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Abstract: This article sheds light on some aspects of the issue of the fact that the student's attitude to educational activity in the process of education is directly related to the skill of the pedagogue who meets high moral and ethical requirements and acquires the qualities of a pedagogue.

Key words: pedagogue, student, skill, education, professional quality, manners, educational activity.

Biz mamlakatimizning istiqboli yosh avlod qanday tarbiya topishiga, qanday ma'naviy fazilatlar egasi bo'lib voyaga yetishiga, farzandlarimizning hayotga nechog'li faol munosabatda bo'lishiga, qanday oliy maqsadlarga hizmat qilishiga bog'lik ekanini hamisha yodda tutishimiz va biz bolalarimizning barkamol ruhiy dunyosi uchun, ularning ma'naviy - ahloqiy jihatdan yetuk, jismonan sog'lom bo'lishi uchun doimo qayg'urishimiz, kurashmog'imiz zarur. Ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat va shu kabi chinakam insoniy fazilatlar o'z-o'zidan kelmaydi. Hammasining zaminida ta'lim-tarbiya yotadi.

O'qituvchilik kasbi - axloqiy xarakterga ega bo'lgan insonparvar kasblardan biri bo'lib, o'quvchilarga insoniy munosabatda bo'lish o'qituvchi faoliyatining asosiy tamoyili hisoblanadi. Bu o'qituvchidan bolalarni sevish, ularni qadr-qimmatini hurmat qilish, sho'xliklariga bardoshli bo'lish, ularni jismoniy va axloqiy majruh etuvchi narsalarga murosasiz bo'lishni talab etadi. Pedagogning odob-axloqi, insonparvarligi – bolalarning kelajagi uchun g'amxo'rlik qilish, ularni hayotga ijtimoiy va mehnat faoliyatiga tayyorlashga intilishida namoyon bo'ladi. Hushyorlik, pedagogik muomala, diqqat-e'tiborli bo'lish, bolalarni sevish, ularga yaxshilik qilish, o'qituvchilik burchini anglash, mas'uliyatli, talabchan va adolatli bo'lish, bilimdonlik, halollik, rostgo'ylik kabilar o'qituvchiga xos kasbiy axloqiy fazilatlardir. SHuning uchun ham o'qituvchilar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalari oldida muhim vazifa - insonparvarlik tamoyilini ro'yobga chiqaruvchi, yuksak ma'naviy-axloqiy talablarga javob beruvchi, pedagog odobi fazilatlarini egallab olgan bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyalash vazifasi turadi. O'qituvchilarning kasbiy-axloqiy sifatlari har tomonlama o'sishiga erishish uchun o'quvchilar shaxsini rivojlantirishning barcha jihatlari, sohalariga e'tibor qaratish zarur.

Axloqiy tarbiyaviy ta'sir o'tkazish sohaları: Vatanga munosabat, tug'ilgan joyi, atrofdagi tabiatga, mehnatga, ishlab chiqarish va turmushda odamlarga; pedagogik

jarayon ishtirokchilari: o'quvchilar, ota-onalarga, kasbdoshlariga, o'z-o'ziga bo'lgan munosabati sohalaridan tashkil topadi. Tarbiyaviy jarayonni samarali tashkil etish, uni oldindan va u bilan bog'liq, ilmiy-tashkiliy, tadqiqot ma'lumotlari bilan ta'minlashni talab etadi. Tarbiya axloqiy-tarbiyaviy maqsadga yo'naltirilganlik tavsifiga ega bo'ladi, o'quvchilar tarbiyasiga individual yondoshish mumkinligini o'zida mujassamlantiradi. SHu bilan birga pedagogik amaliyot oldidan ilmiy-tadqiqot o'tkazish tarbiyachi-pedagoglardan bunday ishni bajara olish malakasiga ega bo'lishni talab etadi, ularda bunday ko'nikma va malakalarni maxsus o'stirish va takomillashtirish maqsadga muvofiq.

O'qituvchilar o'quv faoliyati (amaliyot, o'quv jarayoni) davomida quyidagilarni amalga oshirmog'i maqsadga muvofiqdir;

1) o'qituvchi insoniyatning bugungi avlodi uchinchi ming yillik xalqlarning mustaqillik, demokratiya, erkinlik, tinchlik, barqarorlik kabi umuminsoniy qadriyatlar ustivor bo'lgan jamiyat qurish uchun jahon ahamiyatiga molik turmush tarzini yuzaga keltirish ehtiyoji kuchayishini o'z o'quvchilariga, tarbiyalanuvchilariga tushuntirishlari lozim;

2) hozirgi davrda kechayotgan jarayonlar kishilarning qadriyatlarga bo'lgan munosabati, ishonchini o'zgartirmokda. Ular bilan bog'liq ehtiyojlar, talablar, qiziqishlarning ham o'zgarib borishiga sabab bo'lmokda. Bunday sharoitda fanlarni o'qitishda umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatli bo'lishini amaliy jihatdan o'quvchilarga yetkazish asosiy vazifalardan biriga aylanishi zarur;

3) umuminsoniy qadriyatlarga oid mavzularni targ'ibot qilishda yurtimiz tsivilizatsiyasi taraqqiyoti va madaniyati rivojining asosiy davrlari hamda yutuqlariga, Al Xorazmiy, Al Farobiy, Al Beruniy, Ibn Sino, Al Buxoriy, At Termiziy, Yassaviy va Naqshbandiy, Jomiy, Ulug'bek, Navoiy, Bobur va Mashrablarning buyuk meroslariga aoslanishi lozim;

Biror kasbning xaqiqiy ustasi bo'lish uchun tabiiy qobiliyat, ma'lum jismoniy va ruhiy hislatlar jonli bo'lishi kerak. Pedagoglik faoliyatida yoshlarni o'qitish va tarbiyalash ishini samarali bajarish, ota-onalar va o'quvchilarning izzat - hurmatiga sazovar bo'lishi uchun kishida bu ishga layoqat, qobiliyat, mahorat, qiziqish bo'lmog'i lozim. Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o'qituvchi pedagogik mahoratga ega bo'lishi zarur. Pedagogik mahorat egasi oz mehnat sarf qilib katta natijaga erishadi. Ijodkorlik uning hamisha hamkori bo'ladi. Pedagogik ishga qobiliyatli, iste'dodli kishidagina pedagogik mahorat bo'lishi mumkin. Yuksak mahoratli pedagog eng avvalo qobiliyatli, malakali va uddaburon bo'lishi kerak. Qobiliyat faoliyat jarayonida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Qobiliyat malaka va uddaburonlikdan farq qiladi. Malaka va uddaburonlik mashq, o'qish natijasi hisoblansa, qobiliyatning rivojlanishida iste'dodning o'rni beqiyosdir. Ana shundagina qobiliyat deb ataluvchi ruhiy xususiyati taraqqiy etadi. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun pedagogda

qobiliyatning qo'yidagi turlari mavjud bo'lishi lozim. Bilim qobiliyati, tushuntira olish qobiliyati, kuzatuvchanlik qobiliyati, nutq qobiliyati, tashkilotchilik qobiliyati, obro' orttira olish qobiliyati, kelajakni ko'ra bilish qobiliyati, diqqatni taqsimlay olish qobiliyati va h.k. Mahoratli pedagog o'quvchilar ruhiyatini, bilim va darajasini hisobga oladi. Ba'zi pedagoglarga o'quv materiali tushunarli va qandaydir alohida izohni talab etmaydigandek tuyuladi. Bunday pedagoglar o'quvchilarni emas, balki o'zlarini nazarda tutadilar. Qobiliyatli, tajribali pedagog o'zini o'quvchining o'rniga qo'ya oladi. U fanning ilmiy-nazariy asoslarini o'quvchilarga tushuntirish maqsadida ish tutadi. SHuning uchun u bayon etishning xarakter va shaklini alohida o'ylab chiqadi. Mahoratli pedagog dars materialini bayon etish jarayonida o'quvchilarning qanday o'zlashtirayotganlarini o'quvchilarni kuzatish asosida payqab oladi va zarur hollarda bayon qilish usulini o'zgartiradi.

Pedagog faoliyati o'z mohiyatiga ko'ra ijodiy xarakteriga ega. Pedagogik ijodkorlarning asosiy mohiyati faoliyatining maqsadi va xarakteri bilan bog'lik. Pedagogik faoliyat kishi shaxsini, uning dunyoqarashi, e'tiqodi, ongi, xulq-atvorini shakllantirishdek umumiy maqsadga bo'ysungan son-sanoqsiz pedagogik masalalarni yechish jarayonidir. Pedagog faoliyatidagi ijodkorlik ana shu masalalarni yechish usullarida, ularni hal qila olish yo'llarini qidirib topa olishida ifodalanadi. Pedagogik ijodkorlik manbai - bu pedagogik tajribadir. Pedagogik tajriba - muammoli vaziyatlarga juda boydir. Ilg'or pedagogik tajriba deganda, biz pedagogning o'z pedagogik vazifasiga ijodiy yondoshishini o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasiga yangi, samarali yo'l va vositalarni qidirib topishini tushunamiz. Ijodiy ishlaydigan pedagog faqat o'quvchilarni muvaffaqiyatli o'qitish va tarbiya berish, ilg'or ish tajribalarini o'rganish bilangina cheklanib qolmasdan tadqiqodchilik ko'nikma va malakalariga ham ega bo'lish zarur. Hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyoti pedagogning ijodkor bo'lishini, fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yurita bilish, fan yutuqlarini o'quvchilarga yetkaza olishi, tadqiqot ishlariga o'rgata olishini talab qiladi.

O'quvchilar muallimning faxri, kelajagidir. SHu bois ular o'quvchilarini yangi O'zbekistonning bunyodkorlari, rivojlangan mamlakatlar kadrlari bilan bahslasha oladigan raqobatbardosh yetuk mutaxassislar bo'lishlari uchun tinmay izlanib faoliyat olib borishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.A.Sog'inov «Ta'lim tizimida psixologik xizmatni amalga oshirishda psixodiagnostik vositalardan foydalanish», Toshkent, 2011.y.
2. SH.R.Baratov «Ta'limda psixologik xizmat asoslari», Toshkent, 1999.y

BALIQLARNING ASOSIY EKOLOGIK GURUHLARI. SUVDAGI TUZ MIQDORINING BALIQLAR HAYOTIDAGI AHAMIYATI THE MAIN ECOLOGICAL GROUPS OF FISH. THE IMPORTANCE OF THE AMOUNT OF SALT IN THE WATER IN THE LIFE OF FISH

Vaxobova Dilafro'zoy Avazbek qizi

vaxobovadilafroz@gmail.com

Qo'chqorboyeva Xushnozabonu Ro'zali qizi

qochqorboyevaxushnozabonu@gmail.com

Andijon davlat pedagogika instituti talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada *Pisces* katta sinfi va sistematik o'rni, baliqlar ekologiyasi, baliqlarning asosiy ekologik guruhlar, suvdagi tuz miqdorining baliqlar hayotidagi ahamiyati haqida umumiy ma'lumotlar keltirilgan.

Abstract: This article provides general information about the large class of *Pisces* and its systematic place, ecology of fish, the main ecological groups of fish, the importance of the amount of salt in water in the life of fish.

Kalit so'zlar: baliqlar, fauna, ekologik guruhlar, pelagik, litoral, abissal, ta'sir, o'tkinchi baliqlar, biotsenoz, tuzilishi, hayot kechirishi, xususiyatlari.

Key words: fish, fauna, ecological groups, pelagic, littoral, abyssal, impact, transient fish, biocenosis, structure, lifestyle, characteristics.

Tip: Xordalilar (*Chordata*)

Kena tip: Umurtqalilar (*Vertebrata*)

Bo'lim: Jag'og'izlilar (*Gnathostomata*)

Katta sinf: Baliqlar (*Pisces*)

Sinf: 1-Tog'ayli baliqlar (*Chondrichthyes*); 2-Suyakli baliqlar (*Osteichthyes*).

Baliqlar – eng qadimgi birlamchi suvda yashovchi jag'og'izli umurtqali hayvonlar hisoblanib, juda keng tarqalgan. Baliqlar katta sinfi 20000 dan ortiq turni o'z ichiga oladi. Baliqlar suv biotsenozida yashovchi hayvonlarning yetakchi guruhidir. Ular asosan qimmatbaho go'sht va yog' mahsulotlarini beruvchi oziq-ovqat obyekti sifatida katta ahamyatga ega. Hozirgi zamon faunasida 20 mingdan ortiq baliq turlari mavjud bo'lib, yer sharining barcha suv havzalarida tarqalgan. Tuzilishi, hayot kechirishi va ekologik xususiyati suv muhitiga juda yaxshi moslashgan bo'ladi. Tanasi ikki yonidan siqilgan, cho'ziq, suyri shaklda tangachalar bilan qoplangan, uchta toq, ikkita juft suzgichlari bor. Nafas olishi jabralar orqali amalga oshadi. Yuragi ikki kamerali qon aylanish sistemasi bitta doiradan iborat. Nerv sistemasi bosh va orqa miyyadan tashkil topgan. Baliqning sezgi organlari ko'z, quloq, burun, mo'ylov va yon chiziqlari hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda yer sharining kattaligi 510 million kvadrat kilometr bo'lib, shundan 361 kvadrat kilometri ya'ni 71%i okean va dengiz suvlari bilan qoplangan. Shularning 51%ida baliqlar hayot kechiradi. Suv atmosfera havosini erita oladi va baliqlar suvda erigan kislorod bilan nafas oladi. Baliqlarning hayotida suvning oqimi, harorati, suvdagi kislorod va tuzlar miqdori katta ahamiyatga ega. Suv muhitining harakati daryo, dengiz va yopiq suv havzalarida doim bo'lib turadigan oqimlarga bog'liq bo'ladi. Suvning isishi suv qatlamlarini vertical yo'nalishda harakatlanishiga olib keladi. Baliqlar sovuqqonli hayvonlar hisoblanib, ya'ni ularning tana harorati doimiy emas, balki to'g'ridan-to'g'ri atrof-muhit haroratiga qarab o'zgarib turadi. Dengiz suvlari kislorodga to'yingan bo'ladi. Baliqlar kislorodga bo'lgan talabini hisobga olgan holda 4 ta asosiy guruhlariga bo'linadi:

➤ Kislorodni juda ko'p talab qiluvchi baliqlar, ya'ni 1 litr suvda 7-11 sm³ kislorod bo'lgan suvlarda yashaydigan baliqlar guruhi. Bularga gulmoy, qumja, peskar, nalim va golyan kabilarni misol qilishimiz mumkin. Bu guruh baliqlar suvi sovuq va tez oqar daryolarda yashaydi.

➤ Ko'p kislorod talab qiluvchi baliqlar, ya'ni 1 litr suvda 5-7 sm³ kislorod bo'lgan suvlarda hayot kechiruvchi baliqlar guruhi. Bu guruhga xarius, golavl va toshbaliq kabilar misol bo'ladi.

➤ Nisbatan kam kislorod talab qiluvchi baliqlar, ya'ni 1 litr suvda 4 sm³ kislorod bo'lgan suvlarda yashaydigan baliqlar guruhi. Bu guruhga chavoq baliq, plotva va olabug'a kabilar kiradi.

➤ O'ta kam kislorod talab qiluvchi baliqlar. Ular kislorodi juda kam bo'lgan oqmas suvlarda yashaydi, ya'ni bunday suvlarning 1 litrida 0.5 sm³ kislorod bo'ladi. Bu guruh baliqlariga zog'ora baliq, lin va tobon baliqlar kiradi.

Baliqlarning asosiy ekologik guruhlari. Baliqlarning ekologik guruhlarini aniqlash uchun birinchi navbatda baliqlarning suvdagi tuz miqdoriga bo'lgan munosabatini va suv havzalaridagi yashash joylarini bilishimiz lozim. Suv muhitida yashash sharoitlarining turli xil bo'lishiga qaramasdan, baliqlarning uchta asosiy ekologik guruhlari mavjud: pelagik, abissal va litoral.

Pelagik – ochiq suv muhitida yashovchi baliqlar, suvning yuzasidan boshlab 150-200 metr chuqurlikkacha boradigan suv bag'rida yashaydi. Gavdasi uzun duksimon bo'lib, suvda suzib yuruvchi organizmlarni qidirib oziqlanadi va suv bag'riga yoki suv qirg'oqlariga yaqin joylarda ko'payadi. Pelagik baliqlar ochiq suv muhitida yashaganliklari sababli juda tez va faol harakatlanadi.

Litoral – ushbu guruhga mansub baliqlar suv havzalarining qirg'oqlariga yaqin joylarda va suv tubi bilan ma'lum darajada bog'langan holda hayot kechiradi. Suv tubidagi har xil toshlar, marjon orollaridagi yoriq kovaklari, suv o'tlari, qum va balchiqlar litoral baliqlar uchun boshpana hisoblanadi. Bu yerda ular oziq topadi, ko'payadi va hayot kechiradi. Litoral baliqlar ham harakatchan bo'lib, tuzilishi va

ko'rinishi har xil bo'ladi. Ayrimlarining gavdasi yapaloq ko'rinishda bo'lib, suvning tubida yashaydi.

Abissal – bu guruhga kiruvchi baliq turlari ko'p emas. Ular asosan dengiz va okeanlarning tubida katta chuqurliklarida hayot kechiradi. Katta chuqurliklarning asosiy xossalari – bosimning haddan tashqari yuqori bo'lishi, yorug'likning mutlaqo bo'lmasligi, suvning oqmasligi, haroratning bir xil va past bo'lishi, suvning sho'rliigi va tirik organizmlarining bo'lmasligidir. Aynan shu tirik organizmlar ya'ni suvo'tlar bo'lmaganligi tufayli bu guruh baliqlari go'shtxo'r bo'ladi. Bu guruhga kiruvchi baliqlar suv betiga olib chiqilganda, ularning gavdasi shishib ichaklari og'zidan tashqariga chiqib ketadi, ko'zlari esa ko'z kosasidan turtilib chiqadi. Abissal baliqlarning muskul va skeleti yaxshi taraqqiy etmagan bo'lib, og'zi katta bo'ladi.

№	Pelagik	Litoral	Abissal
1	Akula	Skatlar	Ajdaho baliqlari
2	Lososlar	Kambalalar	Elektr skatlar
3	Sardinalar	Dengiz shayton balig'i	Dengiz mushugi
4	Seldlar	Uch tikanli baliq	Tikandumlilar
5	Yelkan baliqlar	Sakrovchi loyqa baliq	Pelikan baliqlari

Suvdagi tuz miqdorining baliqlar hayotidagi ahamiyati. Dengiz suvlari tarkibida asosan xlorid tuzlari, ya'ni osh tuzi va magniy xlorid hamda anchagina magniy sulfat bo'lishi bilan xarakterlidir. Dengizdagi tuzlarning 90%ini xlorli tuzlar egallaydi. Chuchuk suvlarda xloridli tuzlar miqdori ko'p bo'lmaydi. Baliqlarning har xil turlari turlicha tuzli suvlarda yashashga moslashgan bo'ladi. Ayrim tur baliqlar suvdagi tuz miqdorining yuqori bo'lishiga chidasa, boshqa tur baliqlar esa suvdagi tuz miqdori sal yuqori bo'lsa ham nobud bo'lishi mumkin. Misol uchun: kaspriy nina balig'i 100% suvning 60 % tuzdan iborat bo'lgan sharoitda ham yashay oladi, qilquyruqlar esa 0.2-0.3 % tuzli suvda ham nobud bo'ladi. Ko'pincha o'tkinchi baliqlar suvning har xil darajadagi sho'rliigiga moslashgan bo'ladi. Baliqlar suvdagi tuz miqdoriga bo'lgan munosabatiga qarab ham 4 ta guruhga bo'linadi:

➤ Butun umrini sho'r suvlarda o'tkazuvchi dengiz baliqlari. Bu guruhga kiruvchi baliqlar ko'pchilikni tashkil qiladi va ular butun umrini sho'r suvlarda o'tkazadi. Bunday baliqlarni chuchuk suvga qo'yilganda ular qisqa vaqt mobaynida nobud bo'ladi.

➤ Butun umrini daryo, ko'l va xovuzlarda o'tkazuvchi chuchuk suv baliqlari. Bunday baliqlar ozgina sho'rlangan dengiz suvlarida ham uchramaydi ular faqatgina chuchuk suvlarda hayot kechiradi.

➤ O'tkinchi baliqlar, ya'ni bu tur baliqlar dengizda yashasa, ko'payish uchun daryolarga o'tadi. Bu guruhga mansub baliqlar rivojlanish jarayoniga qarab ham dengizda va ham daryoda yashaydilar. Bu tur baliqlarning o'sishi va jinsiy voyaga yetishi dengizlarda kechsa, urchishi va ikra tashlashidaryolarda kichadi.

➤ Chala o'tkinchi baliqlar. Bu guruhga kiruvchi baliqlar dengizlarning daryolarga tutash bo'lgan va suvi ancha chuchuklashgan qismlarida hayot kechiradi.

№	Dengiz baliqlari	Chuchuk suv baliqlari	O'tkinchi baliqlar	Chala o'tkinchi baliqlar
1	Qambala	Gulmoy	Lososlar	Zog'ora baliq
2	Seldlar	Cho'rtan	Garbusha	Laqqa baliq
3	Treskalar	Ola bug'a	Ostyotr	Vobla
4	Akulalar	Tobon baliq	Beluga	Oqcha baliq

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.Dadayev, Q.Saparov "Zoologiya" (xordalilar) Toshkent-2009.
2. J.L.Laxanov "Umurtqalilar zoologiyasi" Toshkent-2005.
3. S.Dadayev, O.Mavlonov "Zoologiya" Toshkent-2008.
4. M.M.Abdulxayeva "Biologiya" Toshkent 2012.
5. portoleco.ru
6. depecies.com

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ В ОРТОДОНТИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКЕ МЕТОДА ПОНА

Машарипова С.К.

магистр II го курса кафедры Хирургической стоматологии и
дентальной имплантологии

Ташкентского государственного стоматологического института

Научный руководитель- к.м.н., доцент **Насимов Э.Э.**

Аннотация: В ортодонтии диагностика основывается на точных цифрах и данных, что требует от врачей данного профиля хороших навыков и знаний. Кроме того, так как дальнейший план лечения будет зависеть от корректного диагноза, что в свою очередь нельзя получить без диагностики. В современной стоматологии существует множество методов диагностики: антропометрический, биометрический, цефалометрический и другие виды рентгенологического метода, которые постоянно развиваются и совершенствуются. В частности, в диагностике аномалий зубов и зубных рядов широко используется антропометрическое исследование гипсовых моделей челюстей. На моделях измеряют отдельные зубы, длину и ширину зубных рядов в целом и их отдельных сегментов. Недостатком этих исследований является то, что они занимают много времени врача, также высока вероятность возникновения ошибок из-за неточности измерений.[1] В данной статье рассматривается метод Пона, как один из биометрических методов диагностики. На протяжении многих лет индекс Пона широко применяется и, в некоторых случаях, согласно расовым признакам модифицируется. Поэтому целью данной работы явилась исследование актуальности и корректности метода Пона, применяемость данного метода в современной стоматологии в условиях технического развития.

Ключевые слова: индекс Пона, биометрический метод, соотношение зубов.

THE RELEVANCE OF THE USE OF THE PONT METHOD IN ORTHODONTIC DIAGNOSTICS

Masharipova S.K.

Master of the second degree of the Department of Surgical Dentistry and Dental
Implantology Tashkent State Dental Institute

The scientific advisor is PhD, **E.E. Nasimov.**

lebonheur78@mail.ru

Abstract: In orthodontics, diagnosis is based on accurate figures and data, which requires good skills and knowledge from doctors. In addition, since the further treatment plan will depend on a correct diagnosis, which in turn cannot be obtained without diagnosis. In modern dentistry, there are many diagnostic methods: anthropometric, biometric, cephalometric and other types of radiological methods that are constantly developing and improving. In particular, the anthropometric study of plaster jaw models is widely used in the diagnosis of anomalies of teeth and dentition. On the casts individuals measurements of teeth, the length and width of the dentition as a whole and their individual segments are performed by doctors. The disadvantage of these studies is that they take up a lot of the doctor's time, and there is also a high probability of errors due to inaccurate measurements.[1] This article discusses the method of Pont as one of the biometric diagnostic methods. Over the years, the Pont index has been widely used and, in some cases, modified according to racial characteristics. Therefore, the purpose of this work was to study the relevance and correctness of the Pont method, the applicability of this method in modern dentistry in terms of technical development.

Keywords: Cast models; Biometric method; Transverse discrepancy; Pont index; Tooth ratio.

Введение

Сужение челюсти и ее недоразвитие является одним из самых распространенных нарушений в ортодонтической практике. Еще с самого начала истории ортодонтии стоматологи понимали важность диагностики проблем и поэтому каждый автор предлагал свой метод диагностики в целях повысить достоверность и точность диагностических мероприятий. Пон изучив взаимоотношение мезиодистальных размеров верхних резцов с шириной дуги у Южных французов, в 1909 предложил индекс для определения следуемой ширины зубной дуги. Индекс Пона позволяет определить и сравнить ширину зубной дуги для выявления наличия или отсутствия сужения челюсти, тем самым определять количество необходимого латерального расширения, которое требуется для достижения удовлетворительного размера при выравнивание зубов[2]. Полученные с помощью этого метода результаты позволяют выявить несоответствие между шириной верхней зубной дуги обследуемого и индивидуальной для него нормой[3].

Рисунок 1

Описание метода Пона

Пон предложил метод определения идеальной ширины зубной дуги в области премоляров и первых моляров в зависимости от суммы

мезиодистальных размеров верхних резцов в постоянном прикусе.

Пон предложил:

1. Взаимотношение между суммой мезиодистальных размеров верхних резцов и трансверзальной шириной зубной дуги в идеале составляет в области премоляров 0.80, в области первых моляров 0,64;

2. Желательно во время лечения верхнечелюстная зубная дуга должна быть расширена на 1-2 миллиметра больше, чем при нормальной окклюзии, чтобы избежать рецидива[5].

3. Ширина между зубами (премолярами и вторыми молярами) верхней челюсти совпадает с шириной между зубами нижней челюсти. Это связано с тем, что при ортогнатическом прикусе измерительные точки на верхних зубах при центральной окклюзии совпадают с измерительными точками на нижних зубах.[4]

Рисунок 2

Корреляция между суммой коронок верхних резцов и шириной зубной дуги позволяет определить:

1. Является ли зубная дуга узкой или нормальной в премолярной и молярной областях для заданной суммы ширин резцов.

2. Необходимость расширения в боковых отделах зубной дуги.

3. Насколько возможно расширение в премолярной и молярной областях.

Правила и этапы проведения диагностики по методу Пона:

1. Снять слепки зубной дуги

2. Отлить модели

3. Измерить мезиодистальную ширину верхних постоянных резцов (ширина латеральных резцов вариабельна, поэтому следует учитывать планируемую ширину после будущей реставрации.)

4. При случаях отсутствия постоянных верхних резцов, следует взять ширину нижних резцов и умножить эту сумму на 1,36 для определения числа Пона.

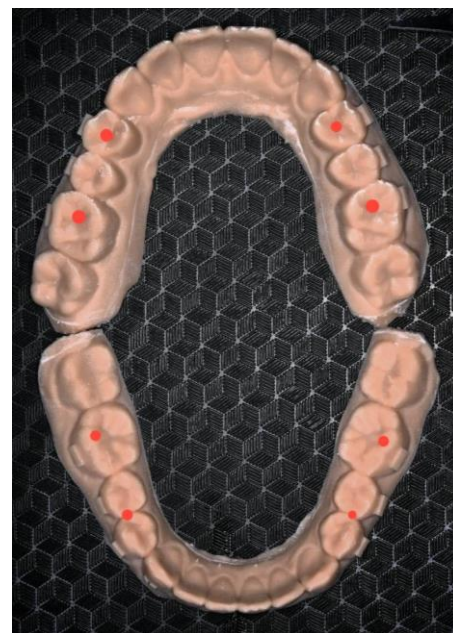
5. Отметить измерительные точки на моделях(рис 1).

6. Измерить с помощью штангенциркуля межпремолярное и межмолярное расстояния

7. Подставить данные в формулу для расчета (формула 1,2).

8. Сравнить с таблицей Пона (табл 1).

9. Сделать выводы: если значения измеренные с помощью

штангенциркуля меньше, чем подсчитанное с помощью формулы, значит челюсть у пациента сужена и требуется её расширение. Если же измеренные межпремолярное и межмолярное расстояние больше, чем вычисленные по формуле, то челюсть имеет необходимую ширину и не требует расширения. [4].

Для практических целей Пон составил таблицу расстояний между премолярами и молярами при различной ширине четырех верхних резцов. Для нижней челюсти сумму поперечных размеров четырех резцов и соответствующие расстояния между премолярами и молярами берут из таблицы верхней челюсти (табл. 1).

$$\begin{array}{l} \boxed{\begin{array}{c} \text{Ширина зубной дуги} \\ \text{в области} \\ \text{премоляров верхней} \\ \text{челюсти.} \end{array}} = \frac{\begin{array}{c} \text{Сумма мезиодистальных размеров} \\ \text{четырех резцов верхней челюсти} \end{array}}{80} \times 100 \\ \\ \boxed{\begin{array}{c} \text{Ширина зубной дуги} \\ \text{в области первых} \\ \text{моляров верхней} \\ \text{челюсти.} \end{array}} = \frac{\begin{array}{c} \text{Сумма мезиодистальных размеров} \\ \text{четырех резцов верхней челюсти} \end{array}}{64} \times 100 \end{array}$$

Таблица № 1

Зависимость ширины зубных рядов от суммы резцов.

Сумма ширины четырех резцов,мм	27,0	27,5	28,0	28,5	29,0	29,5	30,0	30,5	31,0	31,5	32,0	32,5	33,0	33,5	34,0
Ширина в области первых премоляров, мм	32,0	32,5	33,0	33,5	34,0	34,7	35,5	36,0	36,5	37,0	37,5	38,2	39,0	39,5	40,0
Ширина в области Первых моляров,мм	41,5	42,3	43,0	43,8	44,5	45,3	46,0	46,8	47,5	48,5	49,0	50,0	51,0	51,5	52,5

Актуальность биометрического метода измерения ширины челюстей по Пону.

По данным исследований частота сужения верхней челюсти среди детей составляет от 55 % до 63,2% от общего числа зубочелюстных аномалий [15,16,17,18], что требует своевременной и достоверной диагностики. Метод определения ширины дуги в области между шестыми и четвертыми зубами, предложенный Поном служит для диагностики сужения челюстей и является достаточно простым и удобным в выполнении. Также одной из главных причин широкого применения данного метода является его доступность и дешевизна, что не способствует повышению ортодонтического этапа диагностики. Однако индекс Пона имеет некоторые ограничения связанные с аномалией формы и ширины резцов, мезиодистальным положением зубов, щечно-язычным наклоном премоляров и моляров. наряду с этим нельзя не отметить объёмность работы, требующий у врача много времени и труда.

На сегодняшний день многими исследователями[6,7,19,20] было обнаружено, что применение индекса Пона независимо от расовой принадлежности является некорректным и приводит к ложным результатам диагностики, так как не учитывается расовый диморфизм и этнические особенности. Согласно данным [8,9,10] других исследователей, нет строгой корреляции между мезиодистальной шириной коронок резцов и шириной дуги в области шестых и четвертых зубов. Однако, есть исследователи, выявившие высокую корреляцию между суммой ширин резцов и шириной дуг в области четвертых и шестых зубов [12, 13, 14]. Feștilă, D [11] в своей работе со своими соавторами пришел к выводу, что учитывая доступность и простоту применения метода Пона, последний является достоверным методом диагностики сужения челюстей.

Вывод

В заключении мы можем сказать, что метод диагностики сужения челюстей по Пону является простым и доступным в применении, а также требует от врача и пациента минимальных затрат. Метод Пона прост для понимания и введения расчета для диагностики. Но следует отметить, что Индекс Пона должен корректироваться согласно расовой принадлежности и этническому происхождению. Также объёмность вычислительных этапов и измерений делает данный метод диагностики менее удобным и применимым, что желает упрощения этапов вычисления. Данную проблему мы видим разрешаемой, созданием компьютерно-вычислительной программы, которая облегчит работу ортодонта и способствует упрощению метода в целом.

Изучив литературу, нами было выявлено, что метод диагностики Пона является по сей день актуальным и достоверным в применении в связи с:

- относительной доступностью
- простотой в понимании и применении

- распространённостью среди ортодонтон на мировом уровне
- не требует дополнительных затрат и оборудования
- при корректировке индекса Пона даёт достоверные результаты.

Литература:

1. Нигматов, Р., Арипова, Г., Муртазаев, С., Насимов, Э., & Рузметова, И. (2014). Определение цефалометрических норм узбекской популяции (населения Узбекистана). *Stomatologiya*, 1(3-4(57-58)), 73–78. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/stomatologiya/article/view/3251>
2. Tweed CH. *Ortodonzia Clinica*. Padova: Piccin Publisher, 1966.
3. Ортодонтия. Учебное пособие под редакцией профессора М.П. Водолацкого, 2005.
4. Руководство по ортодонтии под редакцией профессора Ф.Я. Хорошилкиной, издание второе Москва "Медицина" 1999 стр 108.
5. Model analysis in orthodontic, Dr Mohammed Maliha, <https://www.slideshare.net/DrMohammedMaliha/model-analysis-in-orthodontic>
6. Alam, M. K., Shahid, F., Purmal, K., & Khamis, M. F. (2015). Cone-beam computed tomography evaluation of Pont's index predictability for Malay population in orthodontics. *Journal of natural science, biology, and medicine*, 6(Suppl 1), S113–S117. <https://doi.org/10.4103/0976-9668.166106>
7. Celebi, A. A., Tan, E., & Gelgor, I. E. (2012). Determination and application of Pont's Index in Turkish population. *TheScientificWorldJournal*, 2012, 494623. <https://doi.org/10.1100/2012/494623>
8. Al-Omari, I. K., Duaibis, R. B., & Al-Bitar, Z. B. (2007). Application of Pont's Index to a Jordanian population. *European journal of orthodontics*, 29(6), 627–631. <https://doi.org/10.1093/ejo/cjm067>
9. Purmal, K., Alam, M. K., Moganadass, D. D., Zakariat, N. N., & Cheong, N. W. (2013). The application and correlation of Pont's Index to the facial framework of three main ethnic groups in Malaysia. *Australian orthodontic journal*, 29(1), 34–42.
10. Gupta, D. S., Sharma, V. P., & Aggarwal, S. P. (1979). Pont's Index as applied on Indians. *The Angle orthodontist*, 49(4), 269–271. [https://doi.org/10.1043/0003-3219\(1979\)049<0269:PIAAOI>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1043/0003-3219(1979)049<0269:PIAAOI>2.0.CO;2)
11. Feștilă, D., Enache, A. M., Nagy, E. B., Hedeșiu, M., & Ghergie, M. (2022). Testing the Accuracy of Pont's Index in Diagnosing Maxillary Transverse Discrepancy as Compared to the University of Pennsylvania CBCT Analysis. *Dentistry journal*, 10(2), 23. <https://doi.org/10.3390/dj10020023>
12. A Study Of Pont's, Howes', Rees', Neff's And Bolton's Analyses On Class I Adult Dentitions John Stifter, B.S., D.D.S. *Angle Orthod* (1958) 28 (4): 215–225. [https://doi.org/10.1043/0003-3219\(1958\)028<0215:ASOPHR>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1043/0003-3219(1958)028<0215:ASOPHR>2.0.CO;2)

13. .Gupta DS, Sharma VP, Aggarwal SP. Pont's Index as applied on Indians. The Angle Orthodontist. 1979 Oct; 49(4):269-271PMID:292350. [https://doi.org/10.1043/00033219\(1979\)049<0269:piaaoi>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1043/00033219(1979)049<0269:piaaoi>2.0.CO;2)
14. .Agnihotri, G., & Gulati, M. (2008). Maxillary molar and premolar indices in North Indians: A dimorphic study. Internet J Biol Anthropol, 2(1).
15. .Снагина Н.Г. Определение степени тесного положения зубов в раннем периоде сменного прикуса с использованием биометрического метода исследования / Н.Г. Снагина //Стоматология. -1983. -№ 5. -С. 41-43
16. Снагина Н.Г. Профилактика аномалий прикуса у детей: лекция Н.Г.Снагина. - М: ЦОЛИУВ, 1982. -19с.
17. .Снагина Н.Г. Ранняя диагностика зубочелюстных аномалий у детей: Лекция /Н.Г. Снагина -М.: ЦОЛИУВ, 1986. -42с
18. Снагина Н.Г. Сужение зубных рядов при нейтральном прикусе и методы лечения: диссертация на соискание ученой степени кандидата медицинских наук. -М., 1966. -175 с.
19. .Dungarwal, Nitin & Rahalkar, Jayesh & Deshmukh, Sonali & Prakash, Amit & Dhoka, Niketan & Shyagali, Tarulatha. (2013). Evaluation of Maxillary Interpremolar, Molar Width by DRNA Indices and Arch Dimension, Arch Form in Maratha Population 1. Journal of Indian Orthodontic Society. 47. 461-467. DOI:[10.5005/jp-journals-10021-1205](https://doi.org/10.5005/jp-journals-10021-1205)
20. .Pyakurel, Ujjwal. (2014). Assessment of Validity of Pont's Index and Establishment of Regression Equation to Predict Arch Width in Nepalese Sample. <http://www.nepjol.info/index.php/OJN/article/view/11305/9168>. Volume 4. 12-16. [10.3126/ojn.v4i1.11305](https://doi.org/10.3126/ojn.v4i1.11305).

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ВА БОШҚАРУВИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ОЧИҚЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИКНИНГ НАЗАРИЙ- ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАРИ

Жўрабек Атананазарович Рахманов

Тошкент давлат юридик университети мустақил изланувчиси, Урганч давлат
университети “Ҳуқуқ” кафедраси ўқитувчиси

jura198309@mail.ru

Аннотация: This article analyzes the theoretical and legal issues of cooperation with civil society institutions in ensuring the openness of the activities of state authorities and management bodies.

Калит сўзлар: давлат ҳоқимияти ва бошқаруви органлари, очиқлик, фуқаролик жамияти институтлари, ижтимоий шериклик.

Айтиш лозимки, бугунги кунда мамлакатимизда ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида очиқлик ва ошкораликни таъминлаш учун фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ва аҳоли билан самарали ҳамкорликни кенг йўлга қўйиш давлат бошқарувидаги устувор вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади¹⁰⁷.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 146-моддасига мувофиқ, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролар ва жамоат бирлашмалари ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга ёрдам кўрсатишлари мумкин.

Мазкур конституциявий норма бугунги кунда фуқароларнинг ҳуқуқий онг ва маданиятини юксалтириш, ҳуқуқий билимлар тарғиботини ташкил этишда давлат органларининг жамоатчилик билан ҳамкорлигини таъминлашда муҳим ўрин тутиб келмоқда

Зеро, бундайин ҳамкорлик фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини, қонунларни яхши билишларига эришиш, ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш бўйича самарали иш олиб бориш ва қонунга итоаткор шахсни тарбиялаш учун муҳим аҳамият касб этади. Аслида, ижтимоий-ҳуқуқий маконда шаклланадиган ҳуқуқий ҳулқ-атвор, назарий қарашлар, фикр-мулоҳазалар, тасаввурлар пировард натижада қонунга итоаткор фуқарони тарбиялаб, вояга етказиш масаласига бориб тақалади¹⁰⁸.

¹⁰⁷Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.-Т: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.Б.110

¹⁰⁸Сабуrow Н. Фуқароларнинг ҳуқуқий ҳулқ-атворини шакллантириш муаммолари (назария ва амалиёт).ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати.Т.2001. Б. 13

Қонунга итоаткорлик кишининг ҳуқуқий ҳулқ-атворини ифода этадиган хислатлар сирасига киради. Қонунга итоаткорлик шахсининг ижтимоий позицияси ва фаоллигига боғлиқ бўлиб, муайян ижтимоий муҳитда қонунларга қатъий риоя қилиш зарурлигини таъминлашга йўналтирилади.

Қонунга итоаткорлик азал-азалдан юртимизда юқори баҳоланган. Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳам ўз “Тузуқлар”ида бу ҳақда ибратли сўзларни битиб қолдирган: “Давлат агар дину-тартиб-қоида асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундан салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса назарини олиб қочади”¹⁰⁹.

Мамлакатимизда юксак ҳуқуқий маданиятнинг шаклланиши аҳоли ва давлат аппарати ходимларининг, шунингдек, фуқаролик жамияти институтларининг ижтимоий шериклик фаолияти самарадорлигини оширишни талаб қилади.

2014 йилда мамлакатимизда қабул қилинган “Ижтимоий шериклик тўғрисида”ги Қонун бу борада фуқаролик жамияти институтларининг мазкур йўналишдаги фаолияти учун кенг имкониятлар яратиб берди.

Мазкур фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қиладиган бўлсак, рус ҳуқуқшунос олими С.А.Васильев ҳақли равишда таъкидлаганидек, “жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорлиги ихтиёрий асосда амалга оширилувчи оммавий характердаги тенг ҳуқуқли, ошкора, умумий фаолиятдаги қоидаларга асосланган ҳолда, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя ва муҳофаза қилишга йўналтирилади”¹¹⁰.

Бу борада қозоғистонлик олим А.Канатовнинг фикрича, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлиги самаралигини оширишда аҳолининг юксак ҳуқуқий онги муҳим ўрин тутди. Мазкур йўналишда давлат ҳокимияти органлари фуқароларнинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллигини рағбатлантиришлари ва хавфсиз шароитлар яратишга кўмаклашишлари лозим бўлади¹¹¹.

Бу борада давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларида жамоатчилик билан алоқаларни амалга оширишда доимий равишда ахборот алмашинуви зарур бўлади.

¹⁰⁹Темур тузуқлари.-Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.-Б. 57

¹¹⁰Васильев С.А.Конституционно-правовые основы взаимодействия общественных объединений с правоохранительными органами России в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина:автореф.дис..канд.юрид.наук. М.2013.С 7

¹¹¹Канатов А.К Взаимодействие правоохранительных органов с населением как фактор обеспечения национальной безопасности// Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения №1.2016. С.44

Жамоатчилик билан алоқалар тизимида ахборот алмашинуви давлат бошқаруви органларига яқин, ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган стратегик дастурларни ишлаб чиқишда оптимал вариантлардан фойдаланишга имкон беради.

Бундан ташқари, жамоатчилик билан алоқалар тизими орқали олинган ахборотлар давлат органларида бошқарувни ташкил қилишда самарали қарорлар қабул қилинишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Бу борада рус олими В.Г.Афанасьевнинг фикрича, “Бошқарув субъекти бошқарув функцияларини амалга ошириш жараёнида бошқарувнинг ички ҳолати ва ташки муҳит тўғрисида доимий равишда ахборотларни қабул қилиб олади, қайта ишлайди ва улардан фойдаланади. Мазкур жараёндаги ахборотлар тегишли қарорлар қабул қилинишига олиб келган ҳолда, бошқарув фаолиятини йўналтириб туради”¹¹².

Бизнинг фикримизча, давлат бошқаруви органлари фаолиятида жамоатчилик билан алоқаларни амалга ошириш жараёнида ахборот алмашинуви давлат органлари тизимида янги билимлар, тажриба ва ишни ташкил қилишнинг самарали шакл ва услубларини тадбиқ қилиш имконини беради.

Бу борада давлат органларининг фаолият йўналишларидан келиб чиққан ҳолда тақдим қилинадиган ахборотлар турли мазмунда бўлиши мумкин.

Хусусан, бу борада рус олими В.Стрельниковнинг фикрича, давлат органларига ахборотлар куйидаги турларда тақдим қилиниши мумкин:

1. Сиёсий ахборотлар – сиёсий соҳада содир бўлаётган ўзгаришларни акс эттирган ҳолда, давлат органлари фаолиятининг асосий фаолият йўналишларини амалга оширишга тааллуқли бўлади.

2. Иқтисодий ахборотлар иқтисодиёт соҳаларидаги асосий миқдор ва сифат кўрсаткичларини ифодалаган ҳолда, хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлади. Мазкур ахборотлар шунингдек, аҳолининг иқтисодий фаровонлигини таъминлаш билан боғлиқ омиллар ва факторларни таҳлил қилиш имконини беради.

3. Илмий-техник ахборотлар техник инновациялар, автоматлаштирилган тизимлар орқали замонавий технологиялардан фойдаланган фаолиятни ташкил қилиш имконини беради.

4. Илмий-услубий ахборотлар илмий-тадқиқот ва ўқув-услубий ишларнинг натижасини ўзида акс эттирган ҳолда давлат органлари олдида қўйилган вазифаларни замонавий услублар асосида ҳал қилиш имконини беради.

5. Статистик ва ҳисобот туридаги ахборотлар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятига тааллуқли миқдор ва сифат кўрсаткичларини акс эттиради. Мазкур ахборотларнинг ўз вақтида таҳлил қилиниши ижтимоий-

¹¹²Афанасьев В.Г.Общество: системность, познание и управление. М.,1981. С.17

иктисодий соҳаларда қонун бузилиши ҳолатларини келтириб чиқарувчи омилларни тезкор аниқлаш имконини беради¹¹³.

Бу борада қозоғистонлик олим Н.Н.Турецкийнинг фикрича, ижтимоий шериклик фаолиятида давлат органларига бўлган ишончнинг ортиши ҳуқуқбузарликлар содир этилишига олиб келган сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этишга имкон берган ҳолда фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорлик мустаҳкамланишига олиб келади¹¹⁴.

Бизнинг фикримизча эса, давлат бошқаруви органлари фаолиятида очиқликни таъминлашда фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорликнинг самарали ташкил этилиши қуйидаги чора-тадбирларни оширишга имкон беради:

биринчидан, аҳолининг давлат органларга бўлган ишончи ортиб, жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ва қонунийликни мустаҳкамлашга қаратилган қўшма тадбирларни амалга ошириш имконияти туғилади:

иккинчидан, фуқаролик жамияти институтларининг давлат бошқаруви органлари билан фаол ҳамкорлиги нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқни ҳимоя қилиш функцияси кенг қўлланилишига шароит яратилади;

учинчидан, жамиятда ёшларнинг ҳуқуқий тарбияси ва ҳуқуқий маданияти даражаси ошиб боради;

тўртинчидан, аҳолининг фуқаролик фаоллиги ошиб, ҳуқуқбузарликларнинг камайишига эришилади.

Давлат бошқаруви органларининг фаолиятида очиқликни таъминлаш бўйича нодавлат нотижорат ташкилотлар билан ҳамкорлик қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланиши соҳасида амалга оширилган ишлар юзасидан мунтазам ахборот алмашиш;
- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши аҳолини ўрганиш учун экспертларни ажратиш;
- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилишини олдини олиш ва бузилган ҳуқуқларни тиклаш масалаларида маслаҳатлашувлар ўтказиш;
- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш борасида қўшма лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланиши ва ҳимояланишининг норматив-ҳуқуқий базасини ва механизмларини такомиллаштириш борасида таклифлар ишлаб чиқиш;

¹¹³Стрельников В.В. Информационное обеспечение управленческой деятельности в прокуратуре// «Право и безопасность». №4(37). 2010. С 55

¹¹⁴Турецкий Н.Н. Основы доверия населения правоохранительным органам//Криминология: вчера, сегодня, завтра.2014 №2. С38-40

- давра суҳбатлари, семинарлар, илмий-амалий анжуманларни ташкиллаштириш ва ўтказиш;

- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш ҳамда мамлакатни демократик янгилашда уларнинг иштирок этиши масалаларини оммавий ахборот воситаларида ёритиш борасида биргаликда тадбирларни амалга ошириш;

- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган қонун ҳужжатларининг қўлланилиш амалиётини такомиллаштириш учун жамоат, нодавлат нотижорат ташкилотлари вакиллари жалб қилиш.

Бизнинг фикримизча, бу борада жамоатчилик билан алоқалар тизимидаги вазифаларни самарали амалга оширишда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳузурида фаолият кўрсатувчи жамоачилик маслаҳат-эксперт Кенгашлари муҳим ҳамият касб этади.

Мазкур жамоатчилик кенгашларини ташкил қилишда ҳар бир ташкилотнинг фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган соҳалар ва йўналишлардаги малакали мутахассисларни, нодавлат нотижорат ташкилотлари вакиллари, фан ва таълимнинг тегишли йўналишидаги олимларни жалб қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Чунки, халқ билан мулоқот тизимида жамоатчилик кенгаши аъзоларининг тегишли соҳалар бўйича компетентлиги, ташаббускорлиги, жамоатчилик орасида обрў-эътиборга эга бўлиши, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларни амалга ошириш лаёқати муҳим аҳамият касб этишини ҳисобга олган ҳолда, уларни танлашда юқоридаги мезонларни ҳисобга олиш лозим бўлади.

Хулоса ўрнида айтидиган бўлсак, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳузурида жамоатчилик кенгашлари фаолиятининг самарали ташкил этилиши соҳадаги долзарб ижтимоий-ҳуқуқий масалаларни биргаликда кўриб чиқишга, бу борадаги мавжуд ечимлар юзасидан умумий қарашларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳузуридаги жамоатчилик кенгашларининг ахборот-таҳлил фаолияти давлат ҳокимияти билан фуқаролик жамияти институтлари ўртасида ўзаро фойдали ҳамкорлик алоқаларининг кенгайишига олиб келган ҳолда, жамиятдаги долзарб муаммоларни биргаликда ҳал қилиш имконини беради. Бунинг учун ушбу фаолият энг аввало очик асосда олиб борилиши ҳамда фаолиятнинг натижалари доимий равишда замонавий ахборот коммуникацион технологияларидан фойдаланган ҳолда жамоатчиликка эълон қилиб борилиши зарур бўлади.

BOSHANG'ICH TA'LIM MAZMUNIDA TARBIYA DARSLARIDA INNOVATION TA'LIMNING QO'LLANISH IMKONIYATLARI

Jahonbekova Surayyo Avazbekovna

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti magistranti

“Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir”.

Abdulla Avloniy

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich ta'limda Tarbiya darsligidan o'qitish jarayonida o'rinli foydalanish hamda darslikdagi mavzular Oliy Ta'lim fanlari bilan uzviy bog'liqligi, 1-2-3-4-sinflar tarbiya darsliklari mavzulari, ularning tahlili xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Vatan, intellektual, ma'naviy va jismonan sog'lom, tafakkur, innovatsion ta'lim, metod tanlash, tarbiya darsliklari, odob, elga hurmat, interaktiv usullar va komil inson.

Ta'lim va tarbiya mazmuni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, fan, texnika, madaniyatning obyektiv talablariga asoslanadi. Ta'lim va tarbiya mazmuni tabiat, jamiyat, inson va uning mehnati to'g'risida ijtimoiy tartibga mos keladigan bilimlar tizimi sifatida tushuniladi, ularning o'zlashtirilishi yosh shaxsning aqliy, axloqiy, estetik, mehnat, jismoniy tarbiyasini ta'minlaydi. Ta'lim sohasidagi amalga oshirilayotgan islohotlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “...Yosh avlodni barkamol, ma'naviy va jismonan sog'lom, yuqori malakali kasb egasi qilib tarbiyalash, ularni mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”, degan mulohazalardan ko'rinib turibdiki, yurtimizda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning yaratuvchisi sifatida shakllanayotgan yosh avlodni voyaga yetkazish, ularning zamon talablari darajasida bilim olishi, shaxs sifatida kamol topishi va kundalik turmush yumushlarini hal etishga tayyorlab borish masalasi asosiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.¹¹⁵ Darhaqiqat, yosh avlodni tarbiya qilish nafaqat jamiyatimizning, balki davlatimizning oliy maqsadi hisoblanadi. Bunda davlat, jamiyat, oila hamjihatlikda ishlashi lozim. Shundagina komil inson tomon qilinayotgan ishlar o'z samarasini beradi.

Boshlang'ich ta'lim tizimini takomillashtirish – bolalarga ta'lim va tarbiya berishning sifat jihatidan yangi konsepsiyalarini amaliyotga joriy etilishini talab

¹¹⁵“Xalq ta'limi” jurnali, 2021.4b

qilmoqda. Eng muhim ustuvor yoʻnalish sifatida boshlangʻich taʼlim oluvchilarning bilimi, malakasi, koʻnikmasi, qobiliyatlarini yangicha yondashuvlar asosida shakllantirish, ularning oʻrganish istaklari, talablarini inobatga olgan holda oʻquv fanlarini unifikatsiyalash; chet tillarini erta oʻrganish, axborot va axborot texnologiyalarini kafolatlangan tarzda oʻzlashtirish, taʼlim oluvchilarning individualligini qoʻllab-quvvatlash va rivojlantirish, ularning jismoniy va ruhiy salomatligini himoya qilish va mustahkamlashdan iboratdir.

Biz doimiy ravishda taʼlim oluvchilarga “nimani oʻrgatish kerak?”, “nimaga oʻrgatish kerak?”, “qanday oʻrgatish kerak?” degan savollarga javob topib, ularning yechimlari haqida izlanishimiz kerak.¹¹⁶ Shuning uchun har bir sinfda oʻtiladigan darslik mavzularini uzviyligi muhim oʻrin tutadi. Oʻquvchining yosh qobiliyatidan kelib chiqib, ularga oʻziga xos, qiziqtirib fanni yetkazishimiz lozim.

Amalda qoʻllanilayotgan “Tarbiya” kitoblarini koʻrib oʻrganib chiqadigan boʻlsak, boshlangʻich sinf (A2), toʻqqizinchi sinf (A2+), oʻn birinchi sinf (B1) bitiruvchisiga qoʻyiladigan minimal malaka talablari, kompetensiyalar, baholash tartibi va oʻquv dasturlariga mosligini hamda har bir bosqich maʼnaviy-axloqiy, tafakkur, huquqiy, fuqaroviy, iqtisodiy, jismoniy, ekologik, estetik tarbiya turlarini oʻz ichiga olganligini koʻramiz.

Har bir bosqichda oʻquvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish ruhida tarbiyalash; Oʻquvchilar tarbiyasida oilaning maktab bilan oʻzaro samarali hamkorligini mustahkamlash, ota-onalarga, boshqa millat va madaniyat vakillariga boʻlgan hurmatni umuminsoniy tamoyildan kelib chiqib shakllantirishni qoʻllab-quvvatlash; bola huquqlarini himoya qilish va ularning qonuniy manfaatlarini taʼminlash, “Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari” tamoyiliga asoslangan milliy qadriyatlarni singdirish kabi bir qator gʻoyalarni koʻrishimiz mumkin.¹¹⁷ Tarbiya darslari orqali oʻquvchilarda vatanparvarlik, yaxshilik, saxiylik, insonparvarlik kabi ijobiy hislatlarni shakllantirish tiramiz.

Taʼlim jarayonida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar pedagogik va axborot texnologiyalarini oʻquv jarayonida qoʻllashga boʻlgan eʼtibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Buning sabablaridan biri, shu vaqtgacha anʼanaviy taʼlimda oʻquvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga oʻrgatilgan boʻlsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini chuqur oʻzlashtirishlariga, mustaqil oʻrganib tahlil qilishga, katta ijodiy xulosalar chiqarishlariga ham oʻrgatadi. Oʻqituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda boshqaruvchanlik, yoʻnaltiruvchanlik vazifasini bajaradi.

¹¹⁶“Xalq taʼlimi” jurnali, 2021.4b

¹¹⁷Nizomiy nomidagi TDPU, PhD Sobirova Marjona Shavkat qizi Nizomiy nomidagi TDPU 2-bosqich magistrantining BOSHLANGʻICH “TARBIYA” DARSLARINI TASHKIL ETISHNING USUL VA VOSITALARI” maqolasi “Science and Innovation” international scientific journal, 2022.56b

Tarbiya darslari ijodiy, noan'anaviy suhbat, o'yin, oilada, tabiatda, bahs, munozara, uchrashuv shaklida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Tarbiya darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanishda nimalarga e'tibor beriladi:

1. Darsdagi ta'lim-tarbiya maqsadining aniqligi;
2. Pedagogik texnologiya mazmunining hozirgi davr talabiga mosligi;
3. Pedagogik texnologiya jarayonida didaktik qoidalar;
4. O'qituvchining mahorat texnikasi.¹¹⁸

Darhaqiqat, tarbiya darsi hozirgi tez rivojlanayotgan davrimizda yosh avlod uchun suv va havodek zarur bo'lib qolmoqda. Darslikdagi mavzular va ularning g'oyalari kelajagimiz bo'lmish-yosh avlodni to'g'ri tarbiyalash uchun xizmat qiladi.

Maktabda tarbiya fanining o'qitilishi 1-2-sinflarda tarbiya fanini o'rgatish bu o'quvchida tarbiyaning rivojlanishi uchun sabab bo'ladi. Bunda o'quvchi birinchi bo'lib o'zidan katta odamlarga salom berishni o'rganadi. Masalan Assalomu aleykum degani sizga sog'lik tilayman degani. Kattalar esa bunga javoban valaykum assalom deyishi ya'ni sizga ham sihat- salomatlik tilayman deyilishini tushuntirib beradi. Tarbiya fani o'quvchilarda bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish orqali ularni muvaffaqiyatli hayotga tayyorlaydi. "Milliy tiklanish- milliy yuksalish sari" g'oyasi mazmun-mohiyatini o'quvchi-yoshlarga chuqur singdirish, ularda faol fuqarolik pozitsiyalarini shakllantirish orqali mas'uliyat, majburiyat, huquqiy ong va huquqiy madaniyat, teran dunyoqarash, sog'lom e'tiqod, ma'rifatlilik, diniy va milliy bag'rikenglik kabi fazilatlarni tarbiyalashni amalga oshirish nuqtai nazaridan ishlab chiqilgan. Tarbiya fani vazifalari:

- bolani maqsad qo'ya olish va unga intilishga undash;
 - milliy g'urur va iftixor, e'tiqod hislarini ularda shakllantirish;
 - moddiy va ma'naviy merosga hurmat tuyg'ularini qaror toptirishdan iborat;
- 1-sinf

O'quvchilar o'quv faoliyati natijalariga qo'yilgan talablar: orzularni aniqlay oladi; mas'uliyatni anglaydi; odob me'yorlariga rioya qiladi; hamkorlik qila oladi;

I. Bob Go'zal xulq— inson ko'rki (20 soat) Sehrli so'zlar. Sehrli so'zlarning qudrati. Oila a'zolari va do'stlarga muomala qilish. Telefonda so'zlashish odobi. Qalb oynasi. O'quvchi fikrini erkin ifodalashi. Qo'l harakatlari, yuz ifodasi (kulgi, kinoya va jahl), ovoz balandligi. Telefondan foydalanish qoidalari. Telefon va kompyuterdan foydalanish odobi (oilal a'zolari va do'stlarning telefonidan foydalanish qoidalari). Tashqi ko'rinish odobi. Qaysi libos, oyoq kiyim qayerga kiyiladi? Taqinchoqlar qayerga va qachon taqiladi? Mening fikrim: "Agar taqinchoqlar (soat, zirak, uzuk, soch

¹¹⁸Nizomiy nomidagi TDPU, PhD **Sobirova Marjona Shavkat qizi** Nizomiy nomidagi TDPU 2-bosqich magistrantining BOSHLANG'ICH "TARBIYA" DARSLARINI TASHKIL ETISHNING USUL VA VOSITALARI" maqolasi, "Science and Innovation" international scientific journal, 2022.58b

to'g'nog'ichi)dan foydalanilsa...", necha yoshdan taqish mumkin? Yaxshi va yomon odatlar. Nima yaxshi-yu, nima yomon? Xalq ertaklari asosida suhbat. Qaysi odatlar yaxshi?Yomon odatlardan qanday qutulish mumkin? Soy bo'yida. Suv havzalaridagi xavfsizlik qoidalari haqida. Suv qadri va uni toza tutish odobi. Sog' tanda sog'lom aql. Salomatlikni saqlash. Qo'l yuvish qoidalari. Sog'lik uchun zararli odatlar. Dasturxon atrofida. Dasturxon bezash haqida rasmlar topshiriqlar: sochiq, sanchqi, qoshiq, pichoqdan to'g'ri foydalanish. Dasturxon atrofida o'tirish odoblari. Dasturxon atrofida o'tirish qoidalari va tartiblari. Jamoat joylarida o'zini tutish.

2-sinf

I bob. MEN O'ZBEKISTON FARZANDIMAN

Vatan ishonchi. Prezident sovg'asi haqida suhbat. Bolalar uchun yaratilayotgan imkoniyatlar haqida videofilm namoyishi. O'quvchilarning kelajak maqsadlarini shakllantirish. Salomlashish odobi. Salomlashish - odobning muhim belgisi. Salomlashish haqida turli vaziyatlar. To'g'ri salomlashish, kim birinchi salom beradi? Qayerda salom berish mumkin emas? Mening orzuyim. Mening orzuyim va imkoniyatlarim. O'quvchilarning maqsadlarini amalga oshirishda oila tomonidan yaratib berilgan imkoniyatlar. Bilim olish sirlari. Nima uchun bilimli bo'lish kerak? Ustozga hurmat. Kitob va o'quv qurollardan foydalanish qoidalari. Maktabim - gulshanim. Mening maktabim, maktabdagi sharoitlar, "Maktabning egasi kim?" hikoya. Maktab mulki va uni asrash mas'uliyati. Mening sevimli ertak qahramonlarim. Bilim olishni targ'ib qiluvchi ertaklar va ularning qahramonlari haqida suhbat. Rasmlar asosida ertakni yakunlash. Har narsaning o'lchovi bor. Vaqtning uvoli. Kun tartibiga rioya etish intizomlilik belgisi. Isrof bo'lgan suv qadri. Gaz, elektr energiyasi, ichimlik suvi - milliy boylik. Bir kunlik harajat. Mening mahallamda yashash yaxshi. Muammoli vaziyatlar asosida bolada mas'uliyat, majburiyat, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish. "Bir bolaga yetti mahalla ota-ona", "Qo'shning tinch, sen tinch". Notanish kishi kim? Notanish kishilar bilan muloqotga kirishish. Yaltiroq quticha kimniki? (Begonalar bilan gaplashish, ulardan sovg'a va turli narsalarni olishning xavfi haqida suhbat). Xavfli vaziyatlarda qaysi telefon raqamiga murojaat qilish lozim. Xavfli vaziyatlarda harakat qilish. Turli xavfli vaziyatlar haqida ma'lumot berish asosida o'zini tutish qoidalarini o'zlashtirish. "Zukko o'quvchi" o'yini. Jamoat transportida, do'konlarda, kasalxona va madaniyat maskanlarida, ko'chalarda kim-kimga yo'l beradi? Yakunlovchi dars.¹¹⁹ Darslikdagi mavzular qiziqarli, rasmlar, o'quvchiga mos topshiriqlar bilan to'ldirilgan. Mavzuar xilma-xilligi va ketma ketligi to'g'ri hamda hayot bilan bog'liq tuzilgan, o'quvchilar bevosita mavzular atrofini o'rab turgan narsa va voqealar bo'g'laganligi uchun oson

¹¹⁹To'raqulov Akbar Rustam o'g'li DTPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi

Xoliyorova Xumora Denov tadbirkorlik va pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yonalishi 2-bosqich talabasi, BOSHLANG'ICH SINFLARDA "TARBIYA" DARSLIK LARI TAHLILI - nomli maqolasi, "INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHERS' THEORY" jurnali. 2022.60-61b

o'zlashtiradi.

3-sinf

I-bob. ORZULAR MADSADLAR SARI YETAKLAYDI

Munosib farzand, muvaffaqiyat-qat'iyat va mehnat natijasi, serquyosh, hur o'lka, eng buyuk sharaf, bilim olish odobi, kim bo'lsam ekan?, vaqting ketdi-baxting ketdi, ehtiyotkorlik, kitob-bilim manbai, elektron axborotlar, kiyinish madaniyati, ozodalik-inson ko'rki, ozodalikni xonamizdan boshlaymiz, inson-odobi go'zal, mehr oqibat-insoniy fazilat, qari bilganni-pari bilmas, quog'iga quloqchin raqqan"Quloqsiz" bola, mahalla va qo'ni qo'shnichilik, tejamkorlik, vaqt qanday tejaladi? va boblar yuzasidan savol va topshiriqlar berilgan. 3-sinf darsligidagi mavzular aynan bola yoshidagi mavzular berilgan bo'lib, turli qiziqarli topshiriqlar bilan yanada kitob boyitilgan.

4-sinf

I-bob. Vatan madhi, **O'zbekiston - ko'p millatli davlat**, mard va jasur inson - Vatanning tayanchi, bobolarimizning bebaho merosi, maktab - eng ulug' dargoh, kitob - buyuk donishmand, Bilim - tengsiz xazina, vatan bayrog'ini baland tutaylik, Yaxshilik qilish hikmati, imkoniyat va matonat, rostgo'ylik, halollik - muvaffaqiyat kaliti, tilga hurmat - elga hurmat, tejamkorlik, fazilatlar - inson ko'rki, muvaffaqiyat - bir jamoaga aylanishda, barcha insonlar qonun oldida tengdirlar, xavfli vaziyatlarda nima qilish kerak?, baxt oiladan boshlanadi, oilaviy kitobxonlik - muvaffaqiyat poydevor, ona - ulug' zot, sog'liq - katta boylik, sog'lom hayot uchun zarur kun tartibi, insonni xotirlash - milliy qadriyat kabi mavzular berilgan bo'lib, har bir mavzu yo'liq yoritib berilgan. Tarbiya darsliklarining 1-2-3-4 sinflardagi mavzular va ma'lumotlar bir-biriga uzviy bog'liq holda sodda va bola tarbiyasiga mos tanlangan hamda ishlangan.

Shu kabi umumiy o'rta ta'im darsliklarining yuqori sinf tarbiya darsiklari ham DTS (Davat Ta'lim Standartlari) asosida ishlab chiqilgan bo'lib, hozirda yuqori sinf o'quvchilarini mustaqil davlatimiz orzu qilayotgan yetuk shaxs, komil inson bo'lishiga yordam berib kemoqda. Bu albatta, yorqin kelajak imkoniyatlarini yaratadi va yoshlarni mustaqil fikrli, maqsadi sari intiluvchan inson bo'lish imkoniyatini beradi.

5-sinfdan 11-sinfgacha tarbiya darsliklarining to'laqonli davomi sifatida Oliy Ta'im muassasalarida Pedagogika, Umumiy Pedagogika va Tarbiyaviy ishlar metodikasi darslarida o'tiladi.

Fan sillabuslarida tarbiya fanining tarixi, allomalar va olimlarning olib borgan ilmiy ishlari va ularning tahlili, kelib chiqishi, uning rivoji, tarmoqlari, o'rganish metodlari beriladi. Shu fanlarda talabalarga tarbiyaning naqadar muhimligi va olimlarning ishlari va jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini bayon etiladi. Misol tariqasida, Kamenskiy tarbiyaning roliga juda yuksak baho berdi. Inson, deydi u-faqat tarbiya tufayligina insonga aylanadi, insonga u tarbiyaanishiga eng qulay yoshda bo'lganida, yani bolalik chog'ida tarbiya berilishi lozim.

Tarixiy taraqqiyot davomida turli mamlakatlar va xalqlar jahon pedagogika tarixi rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar. Bu borada yunon olimlari Arastu, Platon, Demokrit kabi olimlar o'z fikrlarini bayon etdilar. Ayniqsa, ularning inson kamolotidagi nazariy qarashlari, tarbiyaning roliga bergan katta ahamiyatlari pedagogika tarixi nazariyasini yaratishda asosiy zamin bo'lib xizmat qiladi.¹²⁰

Nafaqat chet el olimlari, balki, o'zimizning mutafakkirlarimiz ham tarbiya fani rivojiga Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi olimlarimiz o'zlarining ulkan hissalarini qo'shgan va hali hamon ularning izlanishlari va bizga qoldirgan noyob me'rosalaridan keng foydalanib kelmoqdamiz.

Xulosa o'rnida yuqoridagi fikrlarga tayangan holda, tarbiya va umumiy pedagogika darslari hozirda o'quvchilar, talabalarga ham kerakli fanlardan biri hisoblanadi. Darslikdagi har bir mavzu, topshiriqlar aynan inson tafakkurida tarbiyali, vatanparvar, yetuk, komil, saxiy, bag'rikeng inson qanday bo'lishi va buning natijasida hayotdagi imkoniyatlarini to'liq ochib beradi. Hozirgi zamonaviy texnologiya asrida, yosh, mustaqil davlatimizga YORQIN KELAJAK ga erishish uchun tarbiya (umumiy o'rta ta'lim maktablarda) va umumiy pedagogika (Oliy ta'lim bilim yurtlarida) fanlarida ilgari surilgan hislatlarga ega insonlar kerak!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boshlang'ich sinf "Tarbiya" darsliklari Toshkent-2020
2. "Xalq ta'limi" jurnali, 2021.4b
3. Sobirova Marjona Shavkat qizi. Nizomiy nomidagi TDPU 2-bosqich magistrantining BOSHLANG'ICH "TARBIYA" DARSLARINI TASHKIL ETISHNING USUL VA VOSITALARI". "Science and Innovation" international scientific journal, 2022. 58b
4. To'raqulov Akbar Rustam o'g'li DTPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida o'qituvchisi, Xoliyorova Xumora Denov tadbirkorlik va pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yonalishi 2-bosqich talabasi, BOSHLANG'ICH SINFLARDA "TARBIYA" DARSLIKLARI TAHLILI -nomli maqolasi, "INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHERS' THEORY" jurnali. 2022.60-61b
5. Abdullayeva B.S., Xoliqov A.A., Farsaxanova D.R., Muhammadiyeva S.V., Sheranova M.B UMUMIY PEDEGOGIKA Pedagogika tarixi darslik. Tashkent "Innovatsiya-Ziyo" 2022.4b

¹²⁰ Abdullayeva B.S., Xoliqov A.A., Farsaxanova D.R., Muhammadiyeva S.V., Sheranova M.B UMUMIY PEDEGOGIKA Pedagogika tarixi darslik. Tashkent "Innovatsiya-Ziyo" 2022.4b

ХОРИЖИЙ ТИЛ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МЕДИАТАЪЛИМГА МУНОСАБАТИ

Умурзакова Бонухон Азизовна

Фарғона давлат университети

Гуманитар йўналишлар бўйича чет тиллари кафедраси
катти ўқитувчиси Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Аннотация. Хорижий тил ўқитувчиларида медиамаданиятни ривожлантириш, Медиатизациялашув натижаси, Олий ўқув юртлари учун яратиладиган мультимедиа медиа воситалар, Медиамаданиятни шакллантириш модели, талабалар медиамаданиятини шакллантиришга оид билимлар, Бугунги кун толиби илмларининг дунёқараши ва тафаккури.

Калит сўзлар: медиамаданият, модели, рационал фойдаланиш, мультимедиа, хорижий медиадан.

Мақолада хорижий тил ўқитувчиларида фанлараро ҳамкорлик асосида медиамаданиятни шакллантиришнинг мазмуни ва модели ҳамда уни ривожлантиришнинг амалиётдаги ўрни, ҳолати тадқиқ этилган.

Медиатизациялашув натижасида медиалар ташкилот ва муассасалар ҳамда жамиятнинг шаклланишига таъсир кўрсатади ва улар медиаларга боғланиб қолади¹²¹. Шу боис хорижий медиадан фойдаланишда медиамаданиятни шакллантириш, уни биринчи қабул қилувчилари бўлган хорижий тилга ихтисослашган касб эгаларини медиасаводхонлигини ошириш масалалари долзарблик касб эта бошлайди.

Хорижий тил ўқитувчиларида медиамаданиятни ривожлантириш орқали уларда ўқувчиларга тил ўргатишда медиадан рационал фойдаланиш кўникмасини шакллантириш мумкин бўлади. Яъни талабаларга медиамаҳсулотдан тил ўрганишдагина фойдали жиҳатларини олиш кўникмасини шакллантириш амалиётини ўргатиш муҳим аҳамиятга эга. Кўпгина тадқиқотларда шу нарса аниқланганки, доимий ахборот алоқаси бўлмаса, инсоннинг тўла қонли ривожланиши, ижтимоий гуруҳлар ва умуман жамиятнинг мўтадил фаолият олиб бориши мумкин эмас¹²².

Шу боис хорижий тил ўқитувчиларини медиамаданиятини шакллантириш моделини ишлаб чиқиш тадқиқотнинг илмий-педагогик вазифаларидан бири

¹²¹ Маматова Я, Сулайманова С. Ўзбекистон медиатаълим тараққиётини ўқув қўлланма.– Тошкент.: «Extremum-press», 2015. –Б.8.

¹²² Сифоров В.И., Суханов А.П. Информация, связь, человек.-М.: Знание, 1997. –С.64.

бўлди. Моделнинг мақсади хорижий тил ўрганаётган талабани фанлараро ҳамкорлик асосида медиамаданиятини шакллантиришдан иборатдир.

Олий ўқув юртлари учун яратиладиган мультимедиа медиа воситалар олдида қуйидаги талаблар қўйилади:

- танланган фан мазмуни, таълим мақсадларига ҳамда давлат таълим стандартларига мос келиш;
- хорижий тил ўқитувчиларининг мустақил билим олишини таъминлаш;
- бошқа фанлар билан уйғунлашиш (интеграция);
- фанга оид етарли миқдордаги маълумотларни ўзида мужассамлаштириш;
- хорижий тил ўқитувчиларига ўз-ўзини ёки профессор-ўқитувчига талабалар билимини баҳолаш ва назорат қилиш имкониятини яратиш. Шу билан бир қаторда бўлажак хорижий тил ўқитувчиларининг мустақил фаолият кўникмаларини ривожлантиришга, ўзлаштирилган билимларни кундалик турмуш амалиёти билан боғлашга, таълим ва тарбияни ўзаро чамбарчас боғлашга, ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлашга хизмат қилмоғи зарур.

Медиамаданиятни шакллантириш модели 5 блокдан иборат бўлиб, у яхлит бирликка эгадир: мақсадли, методологик, ташкилий-фаолиятга йўналтирилган, натижавий баҳолаш ва натижадан ташкил топган.

Бўлажак хорижий тил ўқитувчиларининг медиамаданиятини шакллантиришда тарбия субъектларининг тарбиявий-профилактик ишларининг ўзаро алоқаси ва узвийлигини таъминлаш, ёмон хулқли талабаларнинг кундалик ҳаёт фаолиятини кузатиш, ахборот профилактика тадбирларини тўғри танлаш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Бу жараёнда ҳар бир талабага алоҳида профилактик таъсир кўрсатиш унинг онгига миллий ахлоқ меъёрларига доимий риоя қилиш зарурлигини сингдириш ҳамда уларга тарбиявий ва назоратли таъсир ўтказиш метод ва усуллари, ижобий хислатларни шакллантириш ва салбий жиҳатларни бартараф этишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Айни пайтда хорижий тил ўқитувчиларига салбий таъсир этадиган медианинг маънавий бузғунчи омилларни бартараф этиш ва уларнинг муносабатини ўзгартириш тизимини ўрнатиш мақсадида ахборот муҳитига таъсир этиш шакллари белгилаш зарур бўлади. Бу эса ҳар бир талабага самарали таъсир эта оладиган ижобий ахборотларга таянадиган таъсир воситаларини аниқлаш имконини беради. Шунингдек, хорижий тил ўқитувчиларда медиа таъсирга қарши ижобий ахборот муҳитини яратишнинг устувор вазифалари қуйидагилардан иборат:

-медиатаълим жараёнининг мазмунлилиги, йўналтирилганлиги, узвийлиги; бир томондан талабаларга маънавий-маърифий талабларни ўргатиш, бошқа

томондан улар шахсининг хусусий жиҳатлари ва умумий тараққиёт қонуниятларини ўрганишга қаратилганлиги;

- хорижий тил ўқитувчиларида медиатаълим асосида ҳимоя имуунитетини шакллантиришда мажбурлашга йўл қўймаслик;

- хорижий тил ўқитувчилари фаоллиги, ташаббускорлиги ва иродасини намоён этишига эришиш.

Бугунги кун толиби илмларининг дунёқараши ва тафаккури ва у асосидаги медиамаданияти телевизион каналларнинг янгидан-янги имкониятлари, видеотехника, компьютер ва интернет тармоғи кенгайиб бораётган бир шароитда шаклланмоқда. Ўз навбатида бу ҳозирги глобаллашув шароитида медиа тизимлари ва технологиялари орқали кўплаб ахборот хуружи ва оммавий маданият хавфи кучайиб бораётган бир жараёнда намоён бўлмоқда¹²³. Бу жараёнда турли интернет-кафе, компьютер клублари, компьютер ўйинларини ташкил қилаётган шахслар талабаларни доимий муҳлисга айлантириш учун медианинг барча имкониятларидан фойдаланмоқдалар. Хилма-хил кайфият уйғотувчи ахборотлар орқали амалга оширилаётган ғоявий бузилишлар натижасида турли салбий ҳолатлар содир бўлмоқда. Ана шундай таҳликали вазиятнинг олдини олиш учун тезкор чоралар асосида медиамаданиятни шакллантириш учун масъул бўлган мутахассис ёки тир ўқитувчисининг кундалик фаолият дастурига киритилиши лозим бўлган энг муҳим вазифасидир. Бизнинг фикримизча, ушбу қайд этилган муаммоларни ҳал этиш ишлари қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилиши лозим:

- хорижий тил ўқитувчиларида медиамаданиятни шакллантиришда хорижий тилни ўргатувчи фанлар билан ижтимоий-гуманитар ва ахборот хавфсизлигига оид фанлар ҳамкорлигини яратиш;

- олий таълимда “Медиамаданият асослари” фанини ўқитиш ва бу орқали ҳаётга нисбатан оқилона ва эҳтиёткорона муносабатда бўлиш кўникмаларини шакллантириш ҳамда ўқитишнинг таъсирчан механизмларини ишлаб чиқиш лозим;

- хорижий тил ўқитувчиларида медиамаданиятни шакллантиришнинг педагогик жараёнини норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва илмий-услубий материаллар билан тўла ҳажмда таъминлаш;

- олий таълим тизими талабаларида медиатаълим ва у асосидаги медиамаданиятни шакллантиришнинг иягона концепцияси ва стратегиясини ишлаб чиқиш мақсадида илмий-услубий ва амалий фаолият марказини ташкил этиш;

¹²³ Ғуломов С. ва бошқ. Ахборот тизимлари ва технологиялари. –Т.: Шарқ, 2000. 46 б.; Эркаев А. Глобаллашув, ахборот хуружи ва оммавий маданият. –Т. 2009. –Б. 18.

-таълим муассасаларида талабаларнинг медиамаданиятини шакллантиришга оид анжуманлар, кўргазмалар, конкурслар ва бошқа тадбирларни тизимли равишда амалга ошириб бориш;

-талабаларнинг медиамаданиятини шакллантиришга қаратилган таълим, тарғибот ва ташвиқот ишларини амалга оширишда кўргазмали воситалар, ўқув ва илмий адабиётларнинг аҳамиятини эътиборга олиб, махсус ахборот-ноширлик марказларини ташкил этиш;

-талабалар медиамаданиятини шакллантиришга оид билимларни оширишда ижтимоий фанларни ўқитиш учун юқори малакали педагог кадрларни ҳамда медиатаълимнинг барча жиҳатлари юзасидан замонавий билимларга эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтганда, хорижий тил ўқитувчиларида медиамаданиятни шакллантириш орқали соғлом фикрловчи ва ўз позициясига эга кадрларни тарбиялаш, улар орасидаги медиатаълим ва медиамаданиятни шакллантиришда оила, олий таълим ва фанлараро ҳамкорлик методологиясини таъминлаш бу борадаги ишларини олиб боришнинг энг таъсирчан омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Azizovna, U. B. (2023, February). Bo 'lg 'usi xorijiy til o 'qituvchilarining mediamadaniyatini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari. In " *Conference on Universal Science Research 2023*" (Vol. 1, No. 2, pp. 163-167).
2. Azizovna, U. B. (2022). BO 'LG 'USI XORIJIY TIL O 'QITUVCHILARI MEDIAMADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Gospodarka i Innowacje*, 26, 1-4.
3. Azizovna, U. B. (2022). Bo 'Lg 'Usi Xorijiy Til O 'Qituvchilarning Mediamadaniyatini Rivojlantirishda Ta'lim Tizimlarining Integratsion Hamkorligining Ahamiyati. *Miasto Przyszłości*, 26, 20-22.
4. Azizovna, U. B. (2022). Media ta'lim orqali media madaniyatni rivojlantirish. *Evrosiyo ommaviy axborot vositalari va kommunikatsiyalar jurnali*, 12, 15-17.
5. Umurzoqova, B. A. (2023). PEDAGOG FAOLIYATI VA MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA MEDIAMADANIYAT TA'SIRI. *Tadqiqot markazi*, 2 (1), 223-228.
6. Umurzoqova, B. A. (2022). BOLGUSI XORIZHIY TIL OKITUVCHILARINI FANLARARO HAKORLIK ASOSIDA MEDIAMADANIYATINI RIVOJLANTIRISH TUZILMASI VA PEDAGOG-PSIXOLOG XUSIYATLARI. *Fan va innovatsiyalar*, 1 (B3), 440-447.

7. Azizovna, U. B. (2023 yil, fevral). Bo 'lg 'usi ilmiy-nazariy yordam til o'qituvchilarining mediamadaniyatini rivojlantirishning asoslari. *"Umumjahon ilmiy tadqiqotlar konferentsiyasi 2023"* da (1-jild, № 2, 163-167-betlar).
8. Umurzoqova, B. (2022). BO 'LG 'USI XORIJIY TIL O 'QITUVCHILARIDA FANLARARO HAMKORLIK ASOSIDA MEDIAMADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK MAZMUNI VA MODEL. *Fan va innovatsiyalar*, 1 (B4), 470-473.
9. Azizovna, U. B. (2022). BO 'LG 'USI XORIJIY TIL O 'QITUVCHILARI MEDIAMADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Gospodarka va Innovacje.*, 26, 1-4.

МЕДИАТАЪЛИМ-ШАХСНИНГ АХБОРОТ ОЛИШ ВА ТАРҚАТИШ ҲУҚУҚИНИНГ БИР ҚИСМИ

Умурзакова Бонухон Азизовна

Фарғона давлат университети гуманитар йўналишлар
бўйича чет тиллари кафедраси катта ўқитувчиси
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори.

Аннотация. Таълим тизимида инновацион, тайёрлаш тизимини жаҳон андозалари даражасига чиқариш, Шахс фаолиятининг барча жабҳаларида халқаро алоқаларнинг кенгайиши, Хорижий тилни амалий билиш бизнинг давримизда нафақат яхши таълим белгиси, Оммавий ахборот воситаларининг кишилар онги, Медиатаълим атамаси доирасида, жамият ҳаётида.

Калит сўзлар: медиатаълим, инновацион педагогик, медиамаҳсулот, мультимедиа, вертуал олам.

Республикамизда сўнгги йилларда, таълим тизимида инновацион, рақамли технологияларга асосланган таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, ижтимоий фаол ва малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш тизимини жаҳон андозалари даражасига чиқариш, талабаларнинг келгусидаги меҳнат фаолиятларида ўзлаштирган касбий компетенцияларини ривожлантиришнинг меъёрий асослари яратилмоқда. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси”нинг “Ижтимоий соҳани ривожлантириш” деб номланган тўртинчи йўналишнинг тўртинчи бўлими узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш йўлини давом эттириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ, юқори малакали кадрларни тайёрлаш мақсадларига қаратилганлиги билан аҳамиятлидир.¹²⁴ Натижада олий таълим муассасалари талабаларининг медиатаълим орқали хорижий тилларни ўрганишларининг сифат ўзгаришлари ва юқори самарадорлиги мазкур соҳага ижобий янгиликларни киритиш ҳамда инновацион педагогик жараённинг вужудга келишига олиб келади.

Шахс фаолиятининг барча жабҳаларида халқаро алоқаларнинг кенгайиши, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий маълумотлардан аввалгига нисбатан эркинроқ фойдаланиш, ахборот-коммуникация воситаларининг барча соҳаларга кенг жорий этилиши ҳар бир инсондан ҳеч бўлмаса битта хорижий тилни

¹²⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. // Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгилашни сари. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 92 б

билишни талаб этади. Хорижий тилни амалий билиш бизнинг давримизда нафақат яхши таълим белгиси, балки ҳаётий заруратга айланиб бормоқда. Бугунги кунда эса Олий таълим муассасаларида хорижий тилларни ўрганишда ахборот-коммуникация воситалари ва ижтимоий тармоқдан тенг нисбатда фойдаланиш заруратини беради.

Workoteka.ru порталининг ўтказган сўровномасига кўра, ахборот-коммуникация соҳалар тармоғида чет тилини биладиган ходимларга бўлган (асосан инглиз тили) эҳтиёж биринчи ўринда туради.¹²⁵ Бу эса ўз-ўзидан хорижий тил ўрганувчиларда ижтимоий тармоқ, медиамаҳсулот билан ишлаш кўникмаси бошқа соҳа вакилларига нисбатан юқори даражада эканлигини кўрсатади. Бундан кўриниб турибдики, медиавоситаларнинг таълим соҳасидаги ўрни, айниқса, хорижий тилларни ўқитиш тизимида аҳамиятлидир. Бўлғуси хорижий тил ўқитувчисининг тил билиш савияси чет тилини ўқитиш соҳасидаги маданиятлараро мулоқотда тўлиқ иштирок этиш имкониятини беради.

“Медиамаданият” атамасини муаллифлик ёндошуви асосида таҳлил қилар эканмиз, медиа сўзига ижтимоий тармоқ ёки ахборот коммуникация воситалари ёрдамида бизга етказиладиган ҳар қандай кўринишдаги ахборот ёки хабар берувчи сифатида таърифлашимиз мумкин бўлади. Ўз навбатида медиа тўрт хил шаклда бўлади: босма (газета, журнал), видео, аудио ва расм.

Маданият атамаси эса, жамият томонидан белгиланган, маълум нормаларга асосланган, инсониятнинг хулқи, билими, дунёқараши, мақсадлари, урф-одатлари ва қадриятлари жамланмаси дея таърифлаш мумкин. Маданият сўзига Ўзбекистон миллий энциклопедиясида¹²⁶ арабча “Мадина” сўздан олинган дейилади. Ўрта аср маданияти асосчиларидан бўлган Абу Наср Фаробий талқинига кўра “ҳар бир инсон ўз табиатига кўра олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади.” Унинг фикрига кўра “маданий жамият ва маданий шаҳар(мамлакат) бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-хунарда озод, ҳамма баробардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-хунар билан шуғулланади.”¹²⁷

Бугунги кунда медиамаданият сўзининг синоними сифатида педагогикада “медиа таълим” ва “медиа саводхонлик” сўзлари ҳам қўлланилади. Медиа таълим-шахснинг ахборот олиш ва тарқатиш ҳукуқининг бир қисми.

Оммавий ахборот воситаларининг кишилар онги, руҳиятига таъсир этиш ва онгни бошқаришдаги имконияти жуда катта. Медиа таълим атамаси доирасида, жамият ҳаётида, айниқса ёшлар ўртасида “блогер”, “хеш-тек”, “челленж”, “тик-токерчи” “селфи” каби атамалар пайдо бўлди. Бу каби атамалар ёшлар ҳаёт

¹²⁵ Кудряшова А.П. Роль изучения иностранного языка в современном образовательном процессе.

¹²⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд, 2000й

¹²⁷ Абу Наср Фаробий, Фозил одамлар шаҳри. –Т.: Янги аср авлоди. 2016. – Б. 163-164

тарзини тубдан ўзгаришига олиб келмоқда. Бу атамалар ўз навбатида хорижий тиллардан ўзлаштирилиб, ёшлар ўртасида янги қизиқишларнинг оммалашшига сабаб бўлмоқда.

Медиатадқиқотчилар селфи тушиш пайтидаги бахтсиз ҳодиса ва ўлимларни ўрганишда “Heimdill-Project” эпидемиологик разведка усулидан фойдаланишмоқда. Бу усул ёрдамида ижтимоий тармоқдан Селфи оқибатида содир бўлган барча бахтсиз ҳодисалар ҳақидаги ахборотни топа олади, шу билан бирга, Селфи вақтида ўлимга олиб келмаган бахтсиз ҳодисаларни ҳисобга олмайди. 2020 йил статистикасига кўра Селфи вақтидаги ўлимлар 50 та давлатга тегишли бўлган. Бугунги кунга келиб(2022), бу кўрсаткич сезиларли даражада ошган. Ижтимоий тармоқнинг бу каби салбий оқибатларини минглаб санаш мумкин.

Бундай медиавоситаларнинг ёшлар ҳаётида салбий оқибатларини олдини олиш ва миллат менталитетига таъсирини камайтириш хорижий тил ўқитувчиларидан катта маҳорат ва маъсулият талаб этади. Хорижий тил ўқитувчиси чет тилини билувчи мутахассис сифатида талаба-ёшларда ўзга миллат ёки мамлакат маданиятини ўз маданияти ва анъаналарига аралаштирмаслигини, қабул қилинаётган медиамаҳсулотни таҳлил қилиш, унинг давлат ва жамият ҳаётига салбий таъсирини камайитиришда воситачи бўлиб хизмат қилади.

Хулоса шуки, ҳар бир талаба-ёшлар жамият ва миллатимизнинг эртанги келажагига даҳлдор мустаҳкам пойдевордир. Шундай экан, талабаларнинг ижтимоий тармоқлардан мақсадли равишда фойдаланишлари, уларда медиамаданиятни шакллантириш, улар фойдаланаётган вертуал оламга кўз-қулоқ бўлишимиз бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Azizovna, U. B. (2023, February). Bo 'lg 'usi xorijiy til o 'qituvchilarining mediamadaniyatini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari. In " *Conference on Universal Science Research 2023*" (Vol. 1, No. 2, pp. 163-167).
2. Azizovna, U. B. (2022). BO 'LG 'USI XORIJIY TIL O 'QITUVCHILARI MEDIAMADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Gospodarka i Innowacje.*, 26, 1-4.
3. Azizovna, U. B. (2022). Bo 'Lg 'Usi Xorijiy Til O 'Qituvchilarning Mediamadaniyatini Rivojlantirishda Ta'lim Tizimlarining Integratsion Hamkorligining Ahamiyati. *Miasto Przyszłości*, 26, 20-22.
4. Azizovna, U. B. (2022). Media ta'lim orqali media madaniyatni rivojlantirish. *Evrosiyo ommaviy axborot vositalari va kommunikatsiyalar jurnali*, 12, 15-17.

5. Umurzoqova, B. A. (2023). PEDAGOG FAOLIYATI VA MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISHDA MEDIAMADANIYAT TA'SIRI. *Tadqiqot markazi*, 2 (1), 223-228.
6. Umurzoqova, B. A. (2022). BOLGUSI XORIZHIY TIL OKITUVCHILARINI FANLARARO HAKORLIK ASOSIDA MEDIAMADANIYTINI RIVOJLANTIRISH TUZILMASI VA PEDAGOG-PSIXOLOG XUSIYATLARI. *Fan va innovatsiyalar*, 1 (B3), 440-447.
7. Azizovna, U. B. (2023 yil, fevral). Bo 'lg 'usi ilmiy-nazariy yordam til o'qituvchilarining mediamadaniyatini rivojlantirishning asoslari. *"Umumjahon ilmiy tadqiqotlar konferentsiyasi 2023"* da (1-jild, № 2, 163-167-betlar).
8. Umurzoqova, B. (2022). BO 'LG 'USI XORIJIY TIL O 'QITUVCHILARIDA FANLARARO HAMKORLIK ASOSIDA MEDIAMADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK MAZMUNI VA MODEL. *Fan va innovatsiyalar*, 1 (B4), 470-473.
9. Azizovna, U. B. (2022). BO 'LG 'USI XORIJIY TIL O 'QITUVCHILARI MEDIAMADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Gospodarka va Inovacije.*, 26, 1-4.

ТОШКЕНТ ШАҲРИ НЕКРОНИМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАСНИФИ

Зоитова Шохиста Асқаровна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

zoitova_sh@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада Тошкент шаҳри некронимлари лексик-семантик жиҳатдан тасниф қилинади.

Калит сўзлар: урбаноним, некроним, топоним, лексик-семантик.

Аннотация: В данной статье рассматривается лексико-семантическая классификация некронимов города Ташкента.

Ключевые слова: некроним, топоним, урбаноним, лексико-семантический.

Annotation: This article classifies necronyms of Tashkent lexically and semantically.

Keywords: urbanonym, necronym, toponym, lexical-semantic.

Топонимларни лисоний жиҳатдан таҳлил қилиш, айниқса, семантик хусусиятларини ўрганиш халқнинг миллий, этник, ижтимоий-сиёсий, маданий тарихини, тилнинг тарихий тараққиёти ва тақомилини ёритишда, номинатив, коммуникатив моҳиятини ақс эттиришда аҳамиятлидир. Ўзбек тили топонимикаси анча ривожланган бўлса-да, республикаимизнинг барча ҳудудлари етарли даражада семантик жиҳатдан тадқиқ этилмаган.

Олимлар топонимларни бекорга “ернинг тили” дейишмайди. Топономия тили сермаъно, сермазмун, серқирра ва қадимий тилдир. Таниқли рус олими Н.И.Надеждин таъкидлаганидек, “Ер – бу топонимлар ёрдамида инсоният тарихи битган китобдир”[5, 8].

Маълумки, мустақиллик шарофати билан республикаимизда жой номлари тартибга солинди ва солиниб келмоқда, миллийлаштирилди, ўринсиз ўзгартирилган номлар қайта тикланди. Чунки жой номлари халқимизнинг кўп асрлар ижод қилган улкан лисоний ҳамда маданий-маърифий бойлигидир. Халқимиз қадимдан жойларни номлаш бўйича бой тажриба эга бўлган, ҳар бир жойни асоссиз, бесабаб, у ёки бу тарзда атамаган. Номларнинг пайдо бўлиши, яратилиши, қўйилиши сабаблари ҳақида халқ орасида кўпгина ҳикоялар, афсоналар, ривоятлар, содда ва муболағали, ҳаққоний ва ҳаётий талқинлар яратилган.

Ўзбек тилида адирлар, боғлар, бозорлар, гузарлар, дарёлар, кўллар, кўприклар, кўчалар, маҳаллалар, масжидлар, овуллар, тепалар, тоғлар,

чойхоналар, чўллар, шаҳарлар, экинзорлар, қабристонлар, қудуқлар, ҳовузлар каби ўнлаб географик объектлар мавжуд ва улар қадимдан ўз номларига эга. Бу жой номларнинг умумлингвистик атамалари ҳам мавжуддир. Ҳар қандай тилга мансуб топонимларни таҳлил этишда дастлаб уларни тасниф этиш масаласи туради. Чунки тўғри амалга оширилган таснифгина кузатишлар олиб боришни енгиллаштиради[3, 89].

С.Қораевнинг таъкидлаганидек, топоним муайян маънони англатади ва у реал ҳодисани акс эттиради. Топонимларнинг ана шу реал воқеликни акс эттиришини ҳисобга олиб, уларни қандайдир гуруҳларга бўлиш керак. Топонимларни ана шундай тасниф қилиш уларнинг семантик моҳиятини ўрганиш ишини осонлаштиради[7, 204]. Жаҳон тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам топонимларнинг лексик-семантик таснифини ўрганиш долзарб масала бўлиб келган ва бу борада бир нечта тадқиқот ишлари амалга оширилган[4.44].

Жой номларини тасниф этишда топономист олимлар томонидан анча ишлар қилинганлигини кузатишимиз мумкин, бироқ ўзбек тилидаги атоқли отларнинг баъзи типлари деярли ўрганилмаган ёки таҳлиллар етарлича эмас[2,4]. Топонимларнинг лексик-семантик тасниф этишда агроонимлар, антропойконимлар, антропотонимлар, гелонимлар, гидронимлар, дримонимлар, дрионимлар, дромонимлар, комонимлар, лимнонимлар, ойконимлар, оронимлар, парагогонимлар, пелагонимлар, полисонимлар(полионимлар), потамономимлар, спелеонимлар, теотопонимлар, топотопонимлар, урбанонимлар, фитотопонимлар, фитоойконимлар, хоронимлар, этноойконимлар, этнотопоним, эргоним, эргоурбаноним кабиларни ўрганиш кераклиги бугунги куннинг талабидир.

З.Дўсимов топонимлар таснифи бўйича олиб борган тадқиқотларида Т.Нафасов ва Л.Каримовалар топонимлар лексик-семантик таснифининг анча мукамал вариантини тақлиф қилганлигини маъқуллайди[4.49]. Олимлар топонимларни таснифлашда асосан икки йўналишни тавсия этади, яъни лексик-семантик ва грамматик тузилишга кўра тасниф қилиш.

Шаҳар ичида жойлашган атоқли от типлари келтирилганда гидроним (арик, канал, фаввора, булоқлар номи), оронимлар (тепаликлар номи), некронимлар (қабристонлар номи) учрайди. Айрим тадқиқотларни ҳисобга олинмаганда ўзбек номшунослигида некронимлар тўпланмаган ва деярли ўрганилмаган[1,65]. Тошкент шаҳрида етмишдан ортиқ некронимлар мавжуд. Масалан, *Минор қабристони* (Юнусобод тумани Ш.Рашидов шоҳкўчаси), *Оқтепа қабристон* (Юнусобод т. Чинобод кўчаси), *Султонқул қабристони* (Юнусобод тумани 13-даҳада), *Қаллиқ Ота қабристони* (Юнусобод туманидаги Ҳасанбой даҳаси), *Болтамозор қабристони* (Юнусобод туманидаги Чимкент шоҳкўчаси 196-уй),

Оқил Ота қабристон (Юнусобод туманидаги Оқил Ота кўчаси), *Ялонгоч-II қабристон* (Мирзо Улуғбек тумани, Темур Малик кўчаси 15-уй), *Ялонгоч-I ҳудуд қабристон* (Мирзо Улуғбек тумани, Буюк ипак йўли кўчаси), *Ялонгоч-II ҳудуд қабристон* (Мирзо Улуғбек тумани, Темур Малик кўчаси, 23-уй), *Чўл-дарахт қабристон* (Мирзо Улуғбек тумани Гулсанам, Пилла тор кўчалари), *Қизмозор* (Мирзо Улуғбек тумани, ТТЗ 1-даҳа, Буюк ипак йўли), *Олтинтепа* (Мирзо Улуғбек тумани, Миришкор кўчаси), *Авайхон* (Мирзо Улуғбек тумани Авайхон кўчаси 54а-уй), *Лафарга* (Мирзо Улуғбек тумани, Лафарга кўчаси), *Шўртепа* (М.Улуғбек тумани, Темир Малик кўчаси), *Улуғбек қабристон* (Мирзо Улуғбек тумани, Улуғбек шаҳарчаси), *Чингелди қабристон* (Мирзо Улуғбек тумани, Янгиобод ҚФЙ, Чингелди маҳалласи) “*Тўктепа*” қабристон (Мирзо Улуғбек тумани, Янгиобод ҚФЙ, “Тўктепа” маҳалласи), *Чилонзор ота қабристон* (Чилонзор тумани, Чилонзор маҳалласи, Эски Чиллонзор 3-тор кўча), *Илонли ота қабристон* (Чилонзор тумани, Катта Хирмонтепа, Ал-Хорозмий кўчаси), *Мозортепа қабристон* (Чилонзор тумани, Наққошлик кўча), *Хирмонтепа қабристон* (Чилонзор тумани, 19-мавзе, Катта хирмонтепа кўчаси), *Бўтабува қабристон* (Чилонзор тумани М.Турсунхожаев кўчаси), *Катта қозиробод қабристон* (Чилонзор тумани, Чилонзор кўчаси), *Чоштепа қабристон* (Чилонзор тумани, Чорбоғ 1-тор кўча), *Ҳожимозор қабристон* (Чилонзортумани Жанубий-Ғарбий саноат ҳудуди, Бунёд кўчаси), *Сўгаллик ота қабристон* (Чилонзор тумани, Сўгаллик ота кўчаси), *Нўғойқўрғон қабристон*.

Шунингдек, Тошкент шаҳри некронимлари ҳам лексик-семантик ва грамматик тузилишига кўра тадқиқ қилинмаган. Тошкент шаҳрида етмишдан ортиқ некронимлар мавжуд. Ҳар бири ўзининг номланиши билан фарқланади ҳамда уларнинг ўзига хос этимологик номланиши мавжуд.

Ш.Қодированинг “Микротопонимы Ташкента”[6,1970] мавзусидаги номзодлик диссертациясида шаҳар ҳудудидаги объектлар илмий жиҳатдан ўрганилган. Ҳозирга келиб давр ўзгариши ва ижтимоий янгиликлар туфайли шаҳар топонимлари янги топонимик таҳлилларни талаб қилмоқда.

Некроним – топоним тури бўлиб, (юн. *νεκρω* – некрос- қабристон + *οποτα* – атоқли от), яъни мозорлар, қабристонлар ва мана шу тип муқаддас қадамжойлар атоқли оти деган маънони англатади[2,48]. Некронимлар муқаддас қадамжойлар билан бир қаторда қадимги қатлам эканлиги билан характерланса, иккинчи томондан, узоқ яшовчи атамалардир. Ушбу атамалар одатда “қабр”, “қабристон”, “мозор”, “жой” каби индикаторлар қўлланилиб келади. Масалан: *Болта мозор*, *Ғойибота мозори*, *Мозортепа қабристон*, *Қиз мозор*, *Хожии мозор*. Айрим ҳолларда мозорнинг номи, унинг баъзи белгилар, хусусиятларини ва рақамлар билан ҳам ифодаланади. *Оқ уй қабристон*, *Тол ариқ қабристон*, *Қорасув-1*, *Қорасув-2*, *Оҳангарон йўлидаги 3-сонли қабристон*.

Қабристонлар номининг асосий қисми азиз-авлиёлар, муқаддас деб ҳисобланган зиёратгоҳлар номларидан кўчган: *Қўйлиқ ота, Чилон ота, Эшон ота, Илонлик ота, Ёпузлик ота, Каллик ота, Ғоиб ота* каби. Уларнинг маълум бир қисми атрофидаги географик объектлар номларидан кўчган. Бошқа бир қисми халқ, миллат, уруғ ва кишиларнинг номи билан аталади:

-географик объектлар номлари: *Қўшқўрғон қабристони, Гулистон қабристони, Олтинтепа қабристони, Қатортол қабристони, Зах ариқ қабристони, Бектемир қабристони;*

-миллат ва уруғлар номи: *Япон мазори, Корейслар мазори, Троцкий қабристони, Боткин қабристони, Нўзгойқўрғон қабристони, Қозоқмазортепа қабристони, Бухоро Яҳудийлар мазори, Христиан-корейс мазори;*

-кишиларнинг номлари: *Мирза ота, Иброҳим ота, Саид ота, Фозил ота, Султон Шайх Бува қабристони;*

Қабристоннинг озчилик қисми бир-бирига қиёсан ёки жойлашиши ўрнига кўра номланган: *“Дўмбиробод қабристони”, Хонабодтепа қабристони, Бектемир қабристони, Қатортол қабристони, Оҳангарон йўлидаги 3-сонли қабристон.*

Топономик шаклларда *мазор, қабристон* сўзлари топондикаторлар сифатида иштирок этган. Топондикаторлар истемоли, яъни нутқда уларнинг қайси бири маҳаллий халқ тилида кўпроқ меъёрлашганидан ва талаффузга қулайлигидан далолат беради. Функционал жиҳатдан эса *қабристон* сўзи *мазор* ва *гўрға* нисбатан расмий саналади.

Тошкент шаҳрида ҳам зиёратгоҳлар мавжуддир. Бу объектлар номларининг семантик структураси бошқа топонимлардан фарқ қилади. Бу фарқлашлар топоним таркибида *азиз, авлиё, чилтон, шайх, эшон, ҳазрат, хўжа* сингари сўзларнинг фаол иштирок этишида кўринади. Бундан ташқари, бу йўналишдаги некронимлар таркибида *бобо, ота* каби сўзлар ҳам бошқа бирор ҳолатда бўлмаган мазмун касб этади, унда муқаддасликка ишора қилувчи ва ҳурмат-эҳтиром белгиси пайдо бўлади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, қабристон ва муқаддас жойларнинг номланишидаги асосий хусусият уларнинг шахс атоқли отлари, шахсининг диний хизматлари ва унвонлари билан номланишидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асламов А. Шофиркон некронимлари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1999. -№463. -Б.65.
2. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати, -Наманган, 2006, 48-б.

3. Бўриев Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. Филол. фан. ном. дисс. –Тошкент, 2010, 89-б.
4. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир.//Ўзбек тили ва адабиёти. -Т., 1980.- №2. -Б.44-49.
5. Муҳаммадкаримов А. Тошкентнома. Биринчи китоб. -Т., Мовароуннаҳр, 2004, 8-б.
6. Қодирова Ш. Микротопонимы Ташкента. Автореф. дис. канд. наук. - Т., 1970.
7. Қораев С. Географик номлар маъноси. –Т: Ўзбекистон, 1978, 204-б.

MUMTOZ EPIK ASARLARNI O‘QITISHNING BADIY ASOSLARI

Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna

“Alfraganus University” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti
“Pedagogika” fakulteti, “Pedagogika va psixologiya”
kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mumtoz epik asarlarni o‘qitish to‘g‘risida fikr mulohazalar bildiriladi. Xususan, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini maktabda o‘qitishning pedagogik asoslari keltirib o‘tiladi. Ma’lumki mumtoz asarlarni o‘qitish biroz mushkul. “Zinama zina” texnologiyasi yordamida asarni tahlil qilish yo‘l-yo‘riqlari batafsil bayon qilingan. Shuningdek, doston obrazlari tahlilida analitik yondashuv to‘g‘risida tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: xamsanavislik, ishq, mumtoz, doston, tahlil, “Zinama zina”, texnologiya.

Annotation: In this article, opinions are expressed about the teaching of classic epic works. In particular, the pedagogical foundations of teaching Alisher Navoi's epic "Farhad and Shirin" at school are presented. It is known that teaching classical works is somewhat difficult. The instructions for the analysis of the work using the "Zinama zina" technology are described in detail. Also, recommendations are given on the analytical approach to the analysis of epic images.

Key words: romance, love, classical, epic, analysis, "Zinama zina", technology.

Maktabda adabiyot darslarida bir soatlik dars mashg‘uloti jarayonida o‘rganilayotgan badiiy asar yordamida o‘quvchilarda axloqiy sifatlarni shakllantirish, ularga yangi bilim berish, fikrlash doirasini rivojlantirish yetakchi maqsad hisoblanadi. Buning uchun o‘quvchi adabiyot darslarida tahlilga tortilgan asarlar qahramonlarining xatti-harakatlariga o‘z munosabatini bildirar ekan, o‘z fikrlarini yozma tarzda ham ifodalashi kerak. Yozma tahlilda o‘quvchi aqliga, qalbiga tayanib erkin fikrlaydi, qahramonlar bilan xayolan suhbatlashadi.

Mashg‘ulotning dastlabki soatlarida o‘quvchilar shoir yaratgan qahramonlar bilan ijodkor fe‘l-atvori, dunyoqarashi, maqsadi orasida ma’lum bir bog‘liqlik bor ekanligini his qilishlari kerak. Xamsanavislik an‘anasi haqida tushuncha berishda Navoiy “Xamsa”sida keltirilgan Nizomiy, Dehlaviy va Abdurahmon Jomiyilar haqidagi baytlarni tahlilga tortish ma’qul. Shunda o‘quvchilar “Xamsa” yaratish mushkul ish ekanligini, ijodkordan mashaqqatli mehnat, sabr-toqat, fikriy zalvor talab etishini anglab yetadilar.

Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasiga panja urmoq.

Tutay kim qildi o‘z changini ranja,

Nekim urdi aning changiga panja (“Farhod va Shirin”, 38-bet)

Ya’ni “maydon” so‘zi xamsanavislar ahliga ishora. Nizomiyning “panjasiga” “Xamsa”siga javob qaytarish oson ish emasligi, shu paytgacha kim uning “panjasiga panja” urgan bo‘lsa, o‘z panjasini mayib qildi. Xamsanavislar ko‘p bo‘lgan-u, lekin barchasi ham mukammal “Xamsa” yarata olishmagan. Kotibi Turshiziy, Abdulloh Hotifiy, Badriddin Hiloliy kabi ijodkorlar to‘lig‘icha “Xamsa” yaratishmagan. Darslikdan tashqari bu kabi ma’lumotlarning berilishi o‘quvchini Alisher Navoiy shaxsining ulug‘vorligini his etishga undaydi. O‘quv rejada dostonidan berilgan parchani o‘qib o‘rganishga o‘n soat ajratilgan. O‘quvchi matn bilan tanishar ekan, uni idrok etishni, shoirning so‘z qo‘llash mahorati orqali, badiiy ta’sirchanlikka erishganligini tushunsagina ijodkorning asar yozishdan maqsadi, g‘oyasi nima ekanligini anglab yetadi. Baytlarda uchraydigan notanish so‘zlar izohi darslikda berilgan. Lekin bu so‘zlar matn zamiridagi ma’noni ochib berish uchun yetarli emas, albatta. Shu jarayonda o‘qituvchi ham ancha mehnat qilishiga to‘g‘ri keladi. Asar zamirida mutafakkirning tasavvufiy qarashlari ham o‘z aksini topgan.

T/r	Darsning mavzusi	Soat
1	Alisher Navoiyning hayoti va ijodi	1
2	Xamsachilik tarixi	1
3	“Farhod va Shirin” dostonidan o‘qish	3
4	Doston matni ustida ishlash	2
5	Doston timsollari tahlili	2
6	Nazariy ma’lumot. Komil inson	1
7	2-nazotat ishi. Insho va tahlil. Farhod va Shirin timsollariga tavsif.	2

“Xamsa” tarkibiga kirgan dostonlardan farqli o‘laroq “Farhod va Shirin”da voqealar rivojida o‘zaro chambarchas bog‘liqlik kuzatiladi. Darslikda doston boblarini bir-biriga bog‘lash maqsadida mualliflar tomonidan nasriy bayon keltirilgan. Sir emaski, bugungi kun o‘quvchisi uyga berilgan topshiriqni vaqtida bajarmaydi. Asardan yod olinishi kerak bo‘lgan parchalarni yod olmaydi, hisob. Buning uchun dars mashg‘ulotlarida asarning asosiy mohiyati aks etgan baytlarni tahlilga tortish samara beradi. Darslikda Farhodning dunyoga kelishi, xoqonning xursandchiligi bilan bog‘liq baytlar berilgan. Shu baytlardan asar g‘oyasini ochishga xizmat qiladigan ikki yoki uch bayt tanlanadi va o‘quvchilar bilan birga tahlil qilinadi. O‘quvchilarga bayt mazmuni tushuntirilgach, ulardan dars davomida shu baytlarni yoddan aytib berish talab etiladi. Tajribadan ma’lumki, bu o‘quvchi uchun qiyinchilik tug‘dirmaydi. Bayt mazmunini

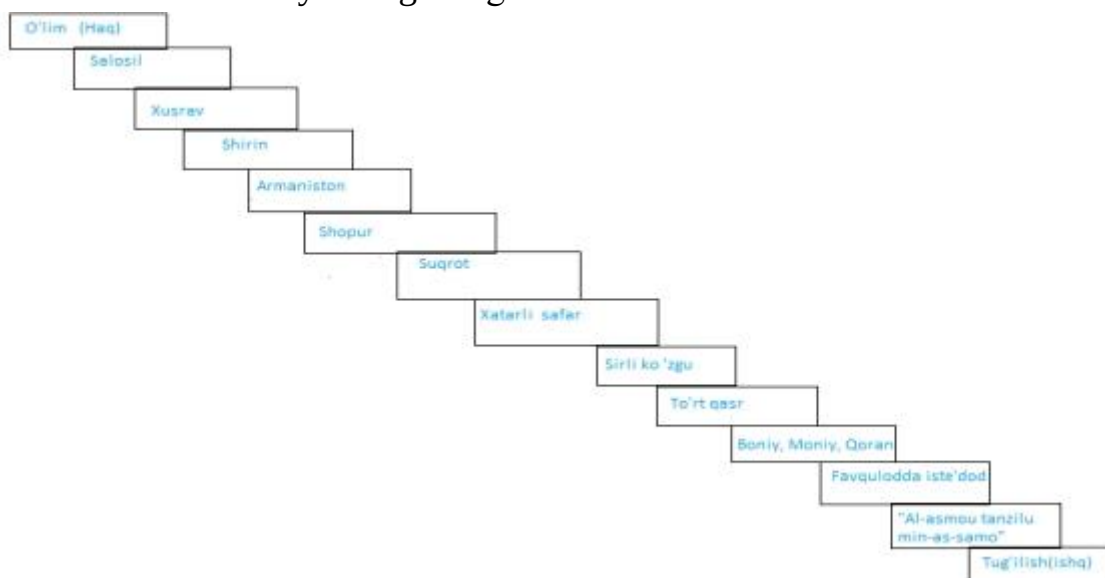
tushungan o'quvchi uni tez yod oladi. Dostonni o'qib o'rganish uchun o'n soat vaqt ajratilgan. Shu vaqt oralig'ida asardan ancha baytni yodlash mumkin.

Asar tahliliga qaratilgan topshiriqlar tuzishda matnning murakkablik darajasi, hajmi, o'quvchining yosh xususiyati, bilimi, dostonni o'qitish bo'yicha ajratilgan o'quv soati inobatga olinadi.

Darsning dastlabki mashg'ulotlarida shoirning hayoti va ijodi bilan bog'liq mavzuni o'rganishda iqtidorli o'quvchi bilan past o'zlashtiruvchi o'quvchini bir guruhga birlashtirib maxsus topshiriqlarni berish mumkin. Bilish, rivojlanish nazariyasining asoschisi Jan Piaji va uning tarafdorlarining fikricha, bolalar faqat o'zlari kashf qilgan narsalar to'g'risida haqiqiy tushunchaga ega bo'ladilar. Biz tez-tez o'rgatishga harakat qilganimizda, ularni narsalarni qayta kashf qilishdan to'xtatamiz.¹²⁸ Bunday topshiriqlar sirasiga taqdimot tayyorlash, shoirning hayoti bilan bog'liq xalq orasida paydo bo'lgan rivoyatlarni o'rganish, internet ma'lumotlari asosida mustaqil ish yozish, shoir haqida zamondoshlarining asarlarida bildirilgan fikrlarni tahlil qilish, ijodkorning yaratgan obrazlari orqali uning o'zini kashf qilish kabi bo'lishi mumkin. Albatta, bu topshiriqlarni bajarishda o'qituvchi ularni yo'naltirib turadi. Topshiriqni yaxshi bajarishlari uchun kerakli manbalar bilan ta'minlaydi. O'quvchini fanga qiziqtirish, izlanuvchanlikka o'rgatish shunday amalga oshiriladi.

“Zinama zina” texnologiyasi

Ushbu mashg'ulot o'quvchilarni o'tilgan yoki o'tilishi kerak bo'lgan mavzu bo'yicha yakka va kichik jamoa bo'lib fikrlash hamda yodga olish, o'zlashtirilgan bilimlarni yodga tushirib, to'plangan fikrlarni umumlashtira olish va ularni yozma, rasm ko'rinishida ifodalay olishga o'rgatadi.

Ushbu texnologiyani asar matni o'qiladigan soatlarda yoki o'qib bo'linganidan so'ng asar tahlili o'tkaziladigan soatlarda qo'llash mumkin. Buning uchun o'qituvchi ko'rgazmani dars mashg'ulotidan avval tayyorlab qo'yadi. Mashg'ulotning dastlabki

¹²⁸Пеаже 3. Бола нутқи ва тафаккури. 1923-йил.

soatlarida doston o'qilib, baytlar tahlil qilinishi jarayonida, o'qituvchi maxsus qog'ozga yozib tayyorlangan so'zlarni galma galdan sinf taxtasiga iladi. Bu so'zlar tahlil jarayonida asar mazmunini ochib berishda kalit so'zlar vazifasini o'taydi. O'quvchilarga savol orqali murojaat qilinib, izohlashlari so'raladi. O'quvchilarning fikrlari galma galdan tinglanib, o'qituvchi tomonidan umumlashtiriladi. Shu zaylda o'rganilayotgan bilimlar o'zlashtiriladi. O'quvchida mustaqil fikrlash ko'nikmasi rivojlantiriladi. Masalan, Farhodning tug'ilishi bilan bog'liq baytlar o'qilib, tahlil qilinayotgan jarayonda o'qituvchi "Tug'ilish (Ishq)" so'zi yozilgan qog'ozni sinf taxtasiga iladi va quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi.

1. Xoqon farzandsizlikdan iztirob chekib otasizlarga otalik qildi. Siz buni qanday tushunasiz?
2. Talay tangalar sochdi. Nazrlar qildi. Davlat-u qudratda yagona shoh qanday nazrlar qilgan bo'lishi mumkin?
3. Yangi tug'ilgan bola nega oyga, olamni yorituvchi quyoshga o'xshatilgan?
4. Ishq so'zga ta'rif bering.
5. Chaqaloqni atirgul, uzuk, uzukning (la'l) ko'ziga qiyoslashdan shoirning maqsadi nima?

Shu kabi savollarga javob topish orqali asar mazmuni o'quvchi tomonidan tushunib boriladi.

Badiiy obraz tahliliga analitik yondashuv o'quvchilarning asarning yangicha kashf qilinishiga olib keladi. Asarning ich-ichiga kirib borish unga turli yechimlar izlab topish, o'rinli qarorlar qabul qilishga yo'naltiradi. Tahlilning bu yo'nalishi o'quvchini mustaqil fikrlashga, jamiyatda sodir bo'layotgan voqealarga teran nigoh tashlashga o'rgatadi. Dostonda ota va o'g'il ruhiy kechinmalarining badiiy talqiniga analitik yondashamiz. Asardagi asosiy voqealar Chin xoqonining farzandsizligi bilan boshlanadi.

Tajammul onda Afriduncha yuz ming,

Xazona maxzani Qorunda yuz ming. ("Farhod va Shirin", 73-bet)

Uning mulki Eron shohi davlatidan yuz ming marta ko'p. Ammo unga falak farzand ato etmagan.

O'g'ilsizlig'din o'ldi bu shikanjim

Ki, Haq daf aylagay bu dard-u ranjim. ("Farhod va Shirin", 76-bet)

Uning ko'rgan barcha azoblari farzandsizlikdan. Nihoyat xoqonning yagona muddaosi farzand edi. Duosi ijobat bo'ldi.

Chu xoqonning bu erdi muddaosi

Ijobat qurbini topib duosi.

Shabistonida tug'di yangi bir oy

Yangi oy yo'qki mehri olamoroy. ("Farhod va Shirin", 77-bet)

Xoqonning muddaosi farzandli bo'lish. U Ollohdan iltijo qilib merosxo'r so'raydi. Nihoyat duolari ijobat bo'lib, farzandli bo'ladi. Tun kabi bo'lgan hayoti Farhod tug'ilishi bilan yorishadi.

Shu o'rinda o'quvchini xoqonning ruhiyatidagi qarama-qarshiliklarni yaqqol gavalantirishda mulohazaga undaydigan savollar bilan murojaat qilish mumkin.

1. Xoqonning ham hayoti shabiston (tun) kabi bo'lishi mumkinmi? Axir uning imkoniyatlari ko'p bo'lsa, butun mamlakat oyog'i ostida yastanib turadi-ku? Bunday savollar o'quvchini o'ylashga, hayot haqida mushohada yuritishga majbur qiladi. Azal taqdir qoshida shoh ham gado ham barobar ekanligini tushuna boradi.

Nigin-u la'l yo'q, duri shabafro'z,

Dema dur gavhari, lekin jahonso'z. ("Farhod va Shirin", 78-bet)

Davron xoqonning qo'liga shunday uzuk taqdiki, bu uzukning ko'zidan otashin la'l parchasi yonib turgandek edi. Nigin deyilganda, Farhod nazarda tutilgan. Ko'zida otashin la'l parchasining yonib turishi uning ishq bilan tug'ilganiga ishora. Farzandli bo'lganidan sevinchga to'lgan xoqon o'g'liga chiroyli ism qo'yadi. Farzandining kamoloti uchun neki yaxshi bo'lsa barchasini bajaradi. Farhod tengdoshlariga nisbatan aqlida tengsiz, favqulodda iste'dod sohibi edi. Farhod yigit yoshiga yetdi. Lekin tug'ma ishq ta'sirida doimo g'amgin alam dard bilan ko'milgan edi.¹²⁹ Xoqon o'g'lidan g'amginlikni ketkazmak niyatida to'rt qasr qurdiradi va o'g'lidan taxtga o'tirishini so'raydi.

Ki, ya'ni taj-u taxt-u saltanat ham,

Sipoh-u mulk-u mol-u mamlakat ham. ("Farhod va Shirin", 134-bet)

Farhod odob tavoze bilan taxtni rad etadi. Asarda ota-o'g'ilning o'zaro suhbatlari keltirilgan baytlarni ko'zdan kechirilsa ularning mulohazalari teran. Bir so'zni so'zlashdan oldin obdon o'ylab keyin mushohada yurituvchi Farhodda bir qancha ezgu fazilatlar mujassam ekanligini ko'rish mumkin. Tahlil davomida ota-o'g'il munosabatlarida o'zaro hurmat, andisha ustuvorligiga, ota o'g'ilga, o'g'il otaga munosib pokiza, iymon e'tiqodli inson ekaniga e'tibor qaratiladi.

Farhod suratining yorqin chizgilari – suhbat davomida o'zini tuta bilishi, hozirjavoblighi, ilm-u donishda tengsizligida ko'rinadi. Xoqon o'g'lining ruhiy holatini tushunadigan, suhbatini tinglaydigan, farzandining orzu-istaklarini hurmat qiladigan ota timsoli. Farhod tilsimni yechish uchun Yunonistonga safar qilishga xoqondan ruxsat so'raydi. Shunda ota o'g'liga rozilik berib, u bilan birga borishga qaror qiladi.

Ota va o'g'il o'rtasidagi aktual masalalar yechimini Navoiy shu o'rinda berib o'tadi. Ya'ni farzand bilan munosabatlarda otalarga mulohazakor bo'lishni, farzandning fe'l-atvorini, uning ruhiy holatini hisobga olgan holda suhbatlashish kerakligini xoqon misolida ko'rsatgan. Darslikda ota va o'g'il o'rtasidagi suhbat

¹²⁹ Q.Yo'ldoshev, V.Qodirov, J.Yo'ldoshbekov. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf darsligi. –T.: O'zbekiston, 2019. –B.

to'raligicha kiritilmagan. O'qituvchi aynan dostonning shu o'rnidan tahlil uchun parcha tayyorlashi zarur bo'ladi. Tayyorlangan parcha o'quvchilarga suhbat odobi uchun saboq bo'lishi kerak. Dars davomida o'quvchi ota-onani qanday hurmat qilishni tushunishi, ota bilan so'zlashganda o'ylab gapirish, sharqona odob qoidalariga rioya etish kerakligini anglaydi. Dostonning aynan shu o'rinlarini tahlilga tortish o'quvchiga pand-nasihat qilgan bilan barobar bo'ladi. Bola o'ziga kerakli xulosani chiqaradi. O'z-o'zidan uyda kattalar bilan munosabatini taftish qila boshlaydi. Badiiy obraz tahliliga analitik yondashuv ko'proq yuqori sinflarga qo'l keladi. Chunki 16-17 yosh oralig'idagi o'quvchi yon-atrofdagi bo'layotgan voqealarga o'z munosabatini harchand bildirishga harakat qiladi. Adabiyot darslarida badiiy asarlar tahlil qilinib, qahramonlarning xatti-harakatlari muhokama etilish jarayonida o'quvchilar odam va olam sirlarini o'rganadilar, asar muallifi va adabiy qahramonlar timsolida insonni kashf etadilar, oxir oqibat navqiron fuqaro o'zligini anglay boshlaydi. O'zligini anglagan mustaqil nazarga ega bo'lgan odam o'z taqdirini boshqalar hal qilib yuboraverishiga yo'l qo'ymaydi.¹³⁰

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Пеаже З. Бола нутқи ва тафаккури. 1923-йил.
2. Q.Yo'ldoshev, V.Qodirov, J.Yo'ldoshbekov. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf darsligi. –T.: O'zbekiston, 2019. –B.
- 3.Q, Husanboyeva, R. Niyozmetova. Adabiyot o'qitish metodikasi. - T.: Innovatsiya-ziyo. 2020. – B. 46.
4. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Tamaddun. –T. :2021. -540.

¹³⁰Q, Husanboyeva, R. Niyozmetova. Adabiyot o'qitish metodikasi. - T.: Innovatsiya-ziyo. 2020. – B. 46.

NEMIS TILIDA “HEIMAT” KONSEPTINING TARIXIY-ETIMOLOGIK TAHLILI

Hayotova Dilafrō‘z Zoyirovna

Buxoro davlat universiteti nemis filologiyasi kafedrası katta o‘qituvchisi

d.z.hayotova@buxdu.uz

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri bu - konseptdir. Bu termin kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada “Heimat” ya’ni “Vatan” konseptining nemis tilida o‘rganilishi tadqiqqa tortiladi. Konsept atamasi kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyat uchun ham umumit atama bo‘lsada, ikkala fan uchun ham ikki xil tushunchani anglatadi.

Tayanch so‘z va iboralar: kognitiv tilshunoslik, konsept, diaxronik, tushuncha, mantiqiy kategoriya, “Vatan” konsepti.

Nemis tilida “*Heimat*” konseptini ta’riflashda diaxronik yondashuvni amalga oshirish eng maqsadli hisoblanadi. “*Vatan*” konsepti nemis tilida *Heimat* leksemasi yordamida izohlanadi. Etimologik lug‘atga ko‘ra (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen... 1993) Heimat f. “**Ort, Land, wo man geboren, wo man zu Hause ist.** “*Vatan*” bu yer, inson tug‘ilib o‘sgan yurti, o‘zini uyidagidek his qiladigan joy deb ta’rif berilgan.

Demak, “*Heimat*” leksemasining asosiy semalari “joy” va “yurt” so‘zlaridir. Shuningdek, “*Heimat*” so‘zi semantikasida nafaqat aql sohasini, balki his-tuyg‘ularni ham nazarda tutishini ta’kidlaydi.

Heimat so‘zining kelib chiqishi haqida quyidagilar ma’lumotlar mavjud: “Die nur auf das dt. Sprachgebiet beschränkten Formen ahd. *heimōti* n. (XI. Jh.), mhd. *heimuot(e)*, *heimōt(e)*, *heimōde* f. n., mnd. *hēmōde* f. n. sind Bildungen zu dem unter Heim (s. d.) behandelten Substantiv mit dem Suffix westgerm. -*ōđja-*, ahd. -*ōti* (s. *Einöde* sowie *Armut*, *Kleinod*, *Zierat*). *Heimat* (mit Wandel von *ō* zu *ā*) begegnet seit dem XV. Jh. und wird vom XVI. Jh. vorherrschend. Neutrales Genus ist bis ins XVII. Jh. gebräuchlich, Mundartendagi danach nur noch. – heimatlich Adj. ‘in der Heimat vorhanden, die Heimat betreffend, zu ihr gehörend’ (XVIII. Jh.) (Etymologisches Wörterbuch des Deutschen... 1993, 525).

Etimologik ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Heimat leksemasi asl bo‘lib, boshqa tillardan o‘zlashtirilmagan, u nemis tilida so‘zlashuvchi mamlakatlarda G‘arbiy nemischa -*ōđja-*, qadimgi nemis qo‘shimchasini qo‘shish orqali Heim otidan hosil bo‘lgan shakllarda uchraydi. -*ōti*. Bu leksema (-*at* qo‘shimchasi bilan shakllangan shakl) XV asrdan boshlab qo‘llanila boshlagan va Heim leksemasi bilan birga sinonim

sifatida qo'llanilgan. Faqat 16-asrdan Heimat leksemasining “vatan” ma'nosida qo'llanishi Heim leksemasida ustunlik qiladi. 17-asrgacha Heimat leksemasi, shuningdek, Heim hosil qiluvchi ko'rinishda ham saqlanib qolgan, shundan so'ng uning sredniy roddagi ot turkumiga mansubligi sheva nutqida mustahkamlanib qolgan, adabiy nutqda esa jenskiy rodga qo'llanilgan.

HEIMAT konseptini tahlil qilish hamda etimologik lug'at ma'lumotlari asosida Heimat so'zida - *Heim* ma'nosiga urg'u beriladi. Heim so'zi Germaniyada 15-asrgacha “vatan” ma'nosida ishlatilgan. *Heim n. "Zuhause, Wohnung, Wohnstätte für einen bestimmten Personenkreis, Stätte für Zusammenkünfte und Veranstaltungen"*. Lug'at ta'rifi shuni ko'rsatadiki, Heim leksemasining asosiy semasi “*Zuhause*” bo'lib, burchak, o'choq, uyni bildiradi. *Heim*, shuningdek, uy, odamlarning ma'lum bir doirasi uchun yashash joyi, uchrashuvlar va tadbirlar uchun joy ma'nolarini anglatadi.

Qadimgi nemis adabiy davrida Heimat so'zi jenskiy rodga tegishli bo'lgan va “*Wohnsitz, Heim, Heimat*” kabi tushunchalarni ifodalagan, ya'ni: “*turar joy, uy, vatan*”. Biroq XII asr qo'lyozmalariga ko'ra, X asrda faterheima f. ayol leksemasi bilan bir qatorda faterheim m. erkak leksemasi ham qo'llangani aniqlangan bo'lib, u “*Heimat, Vaterland, Geburtsland*”, ya'ni: “*Vatan, vatan, inson tug'ilgan yurt*” ma'nolarini anglatadi.

Qadimgi sakson tilida o'rganilayotgan etimonaning o'xshashi bo'luvchi leksema hēm n., o'rta pastki nemis tilida — hēm(e) f., hēm n., o'rta golland tilida — heem, heim n., in. Qadimgi inglizcha - hām m. leksemasi bo'lib, u “*Landgut, Dorf*” “mulk, qishloq”, inglizchada – uy(home) ma'nolarini ham berdadi. Qadimgi skandinav tilidagi heimr “*Heimat*” ma'nosi beradi va bu so'zning rodi mujskoy rodga bo'lib,

“*Heimat*” “vatan”, “*Welt*” “dunyo, yorug'lik, koinot, yer shari” ma'nolarini anglatadi.

Shved tilidagi hem leksemasi “*Wohnung, Haus, Heimat*” “turar-joy, uy, vatan” (qadimgi nemis *haima-) ma'nolarida xizmat qilgan bo'lsa, gotik tilidagi haim leksemasi f. “*Qishloq, shaharcha, aholi punkti*” ma'nosida “*Dorf, Flecken*” xalqaro ildiz *kei- “*liegen*” bilan tavsiflanadi.

F.Klyugening etimologik lug'atida qadimgi hind tilida “yer, dunyo, borliq”, shuningdek, “yer, tuproq” kabi Heim leksemalari qiziqarli qayd etilgan: “(...) in ai. bhūma (neytraler n-Stamm) 'Erde, Welt, Wesen' neben ai. bhūmi-f. (femininer i-Stamm) 'Erde, Boden' (...)” (Kluge 1989, 301).

J. Grimm va B. Grimmning nemis tilining etimologik lug'atiga ko'ra, Heimat semelari sifatida quyidagilar ajralib turadi: 'shaxs tug'ilgan yoki uning doimiy yashash joyi bo'lgan mamlakat yoki faqat joy'; hayvonlar va o'simliklar uchun vatan ma'nosida bir xil; “ota-ona uyi, mulk” (haus and hof, besitzthum); "tug'ilgan joyi va doimiy yashash joyi"; "Xristian uchun samoviy vatan, u mehmon yoki begona bo'lgan erdan

farqli o'laroq"; nomli leksema ham she'riyatda va idiomatik birikmalarda (masalan, Bavariya shevasida) ishlatiladi (Deutsches Wörterbuch..., Bd. 4 1984, 864–866).

16-asrdan boshlab 18-asrning o'rtalariga qadar Nemis adabiy tilida Heim so'zi kamdan-kam ishlatilgan. Biroq 18-asrning o'rtalarida faol leksema (sredni rod) heim qo'shimchasi ta'sirida qo'llangan va "uy", ravishdosh otdan kelib chiqqan, mujskoy rod, tushum kelishigada, birlikda, qadimgi yuqori nemis tilida *heim* (IX asr), o'rta yuqori *heim* 'nach Hause' "uy", althochdeutsch (ya'ni qadimgi yuqori nemis tili davri – VIII-XI asrlar) *heime* (IX asr), *heime* (XI asr), mittelhochdeutsch (o'rta yuqori nemis tili davri – XI-XIV asrlar) *heime* "uyda", ingliz tilida *home*, shved tilida *hem* kabima'nolarni anglatgan ***Daheim*** ravishi yuqori nemis tili davrida "zu Hause" "uy" ma'nosini oldi. *thār heim* (IX asr), o'rta yuqori davrda *dā heim(e)*, shved tilida *hemma* uy ma'nosini bergan.

Shunday qilib, qaratqich va qaratqich kelishigida Heim ot ravishdoshi maqomini oldi. (Duden. Bedeutungswörterbuch... 1985, 524–525). Bu leksema fe'l bilan birikmada polisemantik bo'lib, *heimgehen* Vb. "uyga qaytish" (XV asr), majoziy ma'noda "o'lish" (XVIII asr), mos ravishda *Heimgang* m. (XIX asr) "uyga qaytish; evfem. o'lim, halokat"; *heimkehren*, "O'z vataniga, uyiga qaytish" (XVI asr), *Heimkehr* f. (XVIII asr) "uyga (vatanga) qaytish"; *heimzahlen*, "To'lash" (qarz), mukofot" (XVIII asr), *Heimzahlung* f. (XIX asr) "to'lov, qasos". *Heimisch* Adj. 'heimatlich, häuslich, vertraut, gewohnt' "mahalliy, uy, yaqin, tanish", yuqori nemis tili davrida *heimisk* (VIII asr), o'rta yuqori. *heim(i)sch*, shuningdek, "yovvoyi emas, qo'lga o'rgatilagan" degan ma'noni anglatadi.

Heimwärts Adv. "Vatanga, uyga", qadimgi yuqori *heimwartes* (IX asr), o'rta yuqori davrda *Heimwart*, *Heimwert* (qarang.- warts). *Heimweg* m, "Uyga yo'l, uyga qaytish yo'li", o'rta-yuqori nemis tili davrida *heimweg*. *Heimweh* n. "Uyni, uyni sog'inish" (16-asr oxiri). Oxirgi ot, ehtimol, dastlab Shveytsariyada kasallik belgisi sifatida paydo bo'lgan va 18-asrning ikkinchi yarmidan boshlab tibbiy ma'noni ko'rsatish uchun tarqaldi, "nostalgiya" ma'nosiga (Duden. Bedeutungswörterbuch 1985, 524–525). Ko'p jihatdan inglizlarning ta'siri tufayli *home* so'zi Heim so'zining muomalaga kirishida asos bo'ldi (Duden. Etymologie Herkunftswörterbuch... 1989, 276).

Demak, tarixan *Heimat* leksemasi "uy" ma'nosi bilan bog'langan, chunki u "uy, turar joy" so'zidan qo'shimcha hosil bo'lgan. 15-asrdan keyin semantik o'sish sodir bo'lganligi sababli nemis tili lug'atlarida qayd etilgan *Heimat* leksemasining polisemiyasi fonida uning tarkibida asosiy semantik komponenti ajralib turadi va "kelib chiqish joyi (joyi) / yashash joyi / topish istagi" (Ignatova 2008) kabi ma'nolarni anglatadi. Tarixiy jihatdan *Heimat* qo'shimcha shakllanish bo'lishiga qaramay, zamonaviy nemis tilida bu soddalashtirish jarayonidan o'tgan hosila bo'lmagan birlikdir.

Shuni ta'kidlash kerakki, lug'atlarda XIX asrgacha Heimat va Vaterland leksemalarining ma'nosida farqlanish mavjud emasligi ko'rsatilgan.

Etimologik lug'atga ko'ra, Vaterland leksemasi XI asrdan boshlab tilga olinadi. (qadimgi yuqori.. faterlant), uning birinchi qismi lotin tilidan olingan (patria - pater "ota" dan olingan): "Vaterland n. 'Land, in dem man geboren ist, zu dessen Volk man gehört', ahd., faterlant (11 Jh.), mhd. vaterlant, nach gleichbed. lat. patria" (Etymologisches Wörterbuch... 1993, 1496). Shunday qilib, Vaterland - bu kimningdir tug'ilgan, aholisiga tegishli bo'lgan mamlakat. Vaterland leksemasi aniqlovchi va aniqlovchi komponentdan tashkil topgan kompozitsiyadir. So'zning ichki shaklida quyidagi komponentlar ajralib turadi: *Vater* 'ota' va *Land* 'yer'. 12-asrda "Vatan, osmon" semasini ta'kidlash qiziqarli ko'rinadi. O'rta yuqorida: "12. Jh., mhd. vaterlant "Heimat, Himmel"; freie Übertragung von lat. patria 'Vaterland', dazu vaterländisch (18 Jh.) /.../" (Duden. Etymologie Herkunftswörterbuch... 1989, 776). J. Grimm va V. Grimmning nemis lug'atida Vaterland so'zi bo'lmaganligi qayd etilgan. qadimgi german shevalarida qo'llangan, lekin boshqa so'zlar bilan almashtirilgan, ayniqsa heim leksemasi yoki birikmalari, masalan, Anglosakson fæderêdelidagi kabi. Skandinaviya tilida föðurland "zamonaviy tovushli" / "modernklingend" leksemasi kamdan-kam uchraydi. O'rta oliy nemis davrida leksema keng tarqaldi, garchi eski past nemis shevasida uni o'z ichiga olmaydi. Hozirgi german tillarida quyidagi leksemalar ildiz otgan: golland tilida vaderland, inglizchada fatherland, daniyada fædreland, shved tilida fädernesland. Taxminlarga ko'ra, Vaterlandning tarixiy rejasidagi birinchi ma'no "haydaladigan er, otaga tegishli bo'lib, bola meros qilib oladigan er uchastkasi" edi. Bu yerning asl ma'nosi bilan bog'liq, ya'ni: 'der zu bebauende acker', ya'ni. ekilishi kerak bo'lgan dala, ekin maydonlari. So'zning hosilaviy salohiyatining keyingi rivojlanishi faterheim "otalar uyi" va faderuodal "otaning mulki" leksemalari bilan bog'liq bo'lib, ular "patria" ma'nosini oladi.

"Vatan" (Deutsches Wörterbuch..., Bd. 12 1984, 27-29). J. Grimm va V. Grimmlar lug'atida qayd etilgan Vaterland leksemasining ma'nolari quyidagicha: "Otam yashaydigan/yashagan, men tegishli ekanligimni anglagan mamlakat" bu ma'no ko'pincha "Otam" tug'ilgan mamlakat, garchi bu shart emas; "nafaqat aniq bir shaxsning, balki butun xalqning vatani"; "jannat masihiy uchun haqiqiy vatan sifatida, yerdagi vatandan farqli o'laroq"; "hayvonlar, o'simliklar va toshlar kelib chiqqan joy"; "jonsiz narsalar va mavhum tushunchalarning kelib chiqish joyi". Oxirgi ma'no yaqinroq bo'lib, u "vatan" tushunchasining timsoli bilan tavsiflanadi. Ushbu lug'at vaderland – vaterstadt leksemalarining sinonimik ishlatilishini ham ko'rsatadi (Deutsches Wörterbuch..., Bd. 12 1984, 27–29).

Demak, Heimat va Vaterland leksemalarida turg'un semantik o'zak bor. Dastlab ular sinonimik birliklar sifatida qo'llanilgan bo'lsa-da, bora-bora ularning ma'nolari semantik jihatdan farqlanadi. Ignatova Heimat- va Vaterlands- komponentlari bilan

kompozitsiyalarni tahlil qilib, Heimat asosan "uy" va "eng yaqin mikrotoponimik muhit" ma'nolariga ega bo'lgan substantivlar bilan birlashtirilgan degan xulosaga keldi. Uning "kichik vatan" ma'nosi shu tarzda amalga oshiriladi. Vaterland esa his-tuyg'ular va axloqiy va axloqiy tushunchalarni bildiruvchi otlar bilan birlashtirilgan bo'lib, bu o'z navbatida 19-asrning o'rtalarida shakllanishni tasdiqlaydi. siyosiy va mafkuraviy kontseptsiyani tavsiflovchi semantik komponent Vaterland leksemasi ma'nosida (Ignatova 2008).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'rayeva M.M.Fransuz va o'zbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari. Monografiya. Fanlar akademiyasining "Fan" nashryoti. – Toshkent, 2016
2. Jo'rayeva M.M.Fransuz va o'zbek ertaklarida modallik kategoriyasining lingvokognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari. Filolog fan diss Toshkent, 2017. – B. 45;48
3. Игнатова.Е.М Концерт Родина в социально-культурном контексте Германии. Вопросы филологии-2006-№С-8
4. Аскольдов С. Концепты слова Русская Словесность. М, 1997, – С.269
5. Арутюнова Н. Д. Воля и свобода / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Космос и хаос. Концептуальные поля порядка и беспорядка. – М.: Индрик, 2003. – С. 73–100.
6. Пименова М. В. Концепт сердце : Образ. Понятие. Символ : монография / М. В
7. Das Psychologie – Lexikon.-Deutschland, 2008
8. 8.Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.-Berlin, 2013
9. Hayotova D. KONSEPT VA TUSHUNCHA MUNOSABATI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 30. – №. 30.
10. Zoyirovna H. D. The Role of the Concept in Modern Linguistics and Considerations about the Concept //Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 134-138.
11. Hayotova D. TUSHUNCHA VA SO'Z MUNOSABATI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.
12. Zoyirovna H. D. Studies on the Concept of "Motherland" ("Heimat") in Cognitive Linguistics //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2022. – Т. 3. – №. 11. – С. 155-158.
13. Sharopovna B. R. Nomlarni Tadqiq Qilishda Turli Yondashuvlar //Miasto Przyszłości. – 2022. – Т. 30. – С. 337-339.

14. Бозорова Р. Ш. СУВ БИЛАН БОҒЛИҚ ЖОЙ НОМЛАРИНИНГ ЛИСОНИЙ ҚАТЛАМЛАРИ ТАҲЛИЛИ //Results of National Scientific Research International Journal. – 2022. – Т. 1. – №. 3. – С. 112-118.
15. Pirmukhammadovich R. A. Flipped Learning in The Educational Process: Essence, Advantages, Limitations //Indonesian Journal of Innovation Studies. – 2022. – Т. 18.
16. Babayev O. THE FIRST ENCOUNTER BETWEEN JALOLIDDIN RUMI AND SHAMS TABRIZI //SENTR NAUCHNYX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2023. – Т. 27. – №. 27.
17. Abdikarimovich, Mr B. O. "The True Values of the Mavlono Jaloliddin Muhammad Rumiy's Philosophy in Russian Translations." International Journal on Orange Technologies, vol. 2, no. 12, 31 Dec. 2020, pp. 68-71, doi:10.31149/ijot.v2i12.1091.
18. Hayotova D. KONSEPT TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 42. – №. 42.
19. Hayotova D. " VATAN" KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI (NEMIS VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA) //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 34. – №. 34.
20. Hayotova D. Studies on the Concept of “Motherland”(“Heimat”) in Cognitive Linguistics //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.

CHO'LPON SHE'RIYATINI O'QITISHDA AUDIOVIZUALLIK

Choriyev Umar

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Cho'lpón she'riyatini audiovizuallik asosida o'qitish bo'yicha tavsiyalar berilgan bo'lib, uni ta'lim bosqichlarida qo'llashning samaradorligi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, bu jarayonda noan'anaviy darslarning ahamiyati borasida ham mulohazalar keltirib o'tiladi.

Kalit so'zlar: audiovizual, noan'anaviy dars, QR kod, ifodali o'qish.

Аннотация. В данной статье даны рекомендации по обучению поэзии Чолпона на основе аудиовизуальных средств, а также рассмотрена эффективность ее использования на образовательных этапах. Также в этом процессе учитывается важность нетрадиционных занятий.

Ключевые слова: аудиовизуальное, нетрадиционный урок, QR-код, выразительное чтение.

Annotation. This article provides recommendations for teaching Cholpon's poetry on the basis of audiovisuals, and discusses the effectiveness of its use in educational stages. Also, in this process, considerations are made about the importance of non-traditional classes.

Key words: audiovisual, non-traditional lesson, QR code, expressive reading.

Maktab ta'limini rivojlantirish, ayniqsa, ta'lim jarayonini maqsadli tashkil etishda pedagogning boshqaruvchilik mahorati asosiy omillardan biridir. Chunki pedagog qanchalik bilimdon bo'lsa, o'z ishini sevsa, yangi samarali tajribalarni egallash ustida tinimsiz ishlasa, o'zi yangiliklar ijod etish uchun izlansa, uning darsida ta'limning samarasi yuqori bo'lishini ta'minlaydi. Ma'lumki, har qanday pedagogik texnologiya "ta'lim beruvchi – jarayon – ta'lim oluvchi" munosabatida tashkil etiladi, ya'ni ta'limning bu jarayonida ta'lim beruvchi ham, ta'lim oluvchi ham bir chiziqda faoliyat olib boradi. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchining o'zi izlanishi, muammolar yechimini o'zi topishi, guruhlarda do'stona muhitni yuzaga keltirishi, mantiqiy fikrlab yakdil qaror chiqarishi, fikrlarini asosli, erkin va ravon bayon etishi uchun shart-sharoit yaratadi. Ta'lim beruvchining o'zi esa dars jarayonining tashkilotchisi, boshqaruvchisi, yo'naltiruvchisi, kuzatuvchisi, nazoratchisi, ta'lim oluvchi (o'quvchi yoki tinglovchi)ning do'sti, hamkori, yordamchisi sifatida faoliyat yuritadi¹³¹.

Adabiyot yaratilgan ilk davrlaridan boshlab insoniyatga yuksak darajadagi ruhiy-ma'naviy ozuqa baxsh etib, unga o'zi va o'zligini, hayot mohiyatini anglatishga,

¹³¹ Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti.–T.: Sano-standart. 2017.–B.15.

yaratuvchi – yaralmish asrorlarini kashf etishga xizmat qilib kelmoqda. Shu ma'noda, har bir badiiy asar janri va hajmidan qat'i nazar o'ziga xos hayot maktabi, "ma'rifat maktabi", "estetik zavq manbayi"dir. Dars jarayonida "Qanday va qaysi vositalar bilan o'quv materiallarini o'quvchiga yetkazish kerak?" degan savolga javob berishi zarur. Bu bosqichda ular o'zlarining grafika bo'yicha bilimlari asosida va kompyuterning audio imkoniyatlarini bilgan holda, qaysi vaziyatlarda axborotlarni qanday uzatish maqsadga muvofiqligini aniq bilishlari shart. Multimediya tizimlarini yaratishda kompyuterlar, audio-video axborotlarni uzatish vositalari imkoniyatlari uyg'unligiga erishish muhim hisoblanadi. Bunday tizim dasturiy vositalar va asboblarning majmuasini shakllantirib, axborotning matn, grafika, ovoz, tasvir kabi turli ko'rinishlarini o'zida mujassam etadi. Bunday vositalardan noan'anaviy darslarda unumli foydalaniladi.

Noan'anaviy darslarda asosiy e'tibor o'quvchiga qaratiladi va asosiy ishtirokchi o'quvchi bo'ladi. Noan'anaviy darslarda dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirilib turilishi zarur. O'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda bahs, munozara, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, tadqiqot, rolli o'yinlar metodlarini qo'llash, rang-barang qiziqtiruvchi misollarning keltirilishi, o'quvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash, rang-barang baholash usullaridan foydalanish, ta'lim vositalaridan o'rinli foydalanish talab etiladi¹³².

Ta'lim va tarbiya jarayonida interfaol metodlarning o'rnini va imkoniyatlari beqiyosdir. Interfaol metod – ta'lim jarayonida o'quvchilar hamda o'qituvchi o'rtasidagi faollikni oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlarni qo'llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: bahs-munozaralar o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish, ifodalash imkoniyati, ma'ruzalar soni kamligi, seminarlar soni ko'pligi, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat. Interfaol metodlar va texnik vositalarni mashg'ulot maqsadiga muvofiq tanlash lozim. Jumladan, audio bilan ishlash jarayonlari.

Audio bilan ishlash murakkab jarayonlardan biri hisoblanadi. Montajda videodagi audiolar bir nechta turlarga bo'linadi:

1. Ovoz: bu personajlar ovozi yoki orqa fonda o'qiladigan tekst yoki ovoz berish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

2. Musiqa: videoga o'ziga xos kayfiyat baxsh etish uchun yoki personajlar bo'lmaganda videoda asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

¹³² O'quvchilarga dasturlash tillarini o'qitishda o'yin texnologiyalaridan samarali foydalanishning psixologik imkoniyatlari. <https://elibrary.ru>

3. Intershum (Room tone): juda yuqori bo'lmagan video tasvirga tabiiylikni beruvchi ovozlari. Masalan: qushlar ovozi, suv va hokazolar.

4. Foley (SFX): qisqa detal ovozlari. Masalan: eshik ochilishi, predmetlar surilishi, qadam ...

Ovoz muharriri - ovozli ma'lumotlarni raqamli shaklda tahrirlash uchun dastur (raqamli ovoz yozish). Ovoz ma'lumotlari to'liq shakli deb nomlangan audio signalning amplitudasiga mos keladigan bitta konvert bilan birlashtirilgan namunalar ketma-ketligi sifatida grafik ravishda taqdim etiladi. Bunday signalogrammaning grafik tasviriga ega bo'lgan dastur oynasi trek yoki audio trek deb nomlanadi.

Audio va ovoz muharrirlaridan adabiyot darslarida ham foydalanish maqsadga muvofiqdir. Biror bir ijodkorning she'r va nasriy asarini o'rganishda ham qo'llash mumkin.

Cho'lpon ijodi umumta'lim maktablarining 7-sinfidan boshlab o'rganilar edi (Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik-majmua, Yo'ldoshev Q., Qosimov B., Qodirov V., Yo'ldoshibekov J., 2017 y.). Unda ijodkorning "Go'zal", "Buzilgan o'lka", "Binafsha" she'rlari berilgan bo'lib, bu, albatta, o'quvchining yoshi va o'zlashtirish imkoniyatlariga ko'ra kiritilgan. Biroq yangi avlod darsliklariga (Mirzayeva Z., Jalilov K., 2022 y.) ushbu ijodkorning hayoti va ijodi bilan bog'liq mavzular kiritilmadi. Shunday bo'lsa-da o'quvchilarni shunday buyuklar ijodidan bahramand bo'lishlarini maqsad qilgan holda Cho'lpon lirikasini sinfdan tashqari o'qish darslarida hamda fan to'garaklarida o'tilishini tavsiya qilamiz. Chunki sinfdan o'rganish ko'zda tutilgan she'rlar Cho'lponning shoh asarlari sirasiga kiradi. Bu holat o'qituvchining vazifasini bir qadar yengillatgani kabi uning zimmasiga qo'shimcha mas'uliyat ham yuklaydi. Negaki, shoh asarlarni, zamon she'riyatining asl namunalarini o'rgatishning o'ziga yarasha mas'ulligi bo'lishi tabiiydir. Tadqiqotimizda Cho'lponning "Go'zal" she'rini o'qitishda audiovizuallik mavzusiga murojaat qilamiz. She'rning multimediya orqali quyidagi audiovizual shakllarini yaratish mumkin:

Audio shakli;

Video shakli;

Videorolik shakli;

QR kodli shakli.

Audio shaklida ovozli montajga alohida e'tibor qaratiladi. She'rni o'qiyotgan shaxsning ovoz toni chiroyli bo'lishi, she'r o'qish texnikalaridan xabardor bo'lishi va intonatsiyaga e'tibor qaratishi lozim. Yozib olinayotgan ovoz she'rdagi ohangga mos kelishi ham muhimdir. Chunki shoir dardi va kechinmalarini tinglovchiga yetkazishda bu inobatga olinadi. Yozish jarayonida ovoz ostidan she'rga mos musiqa ham qo'yilsa, yanada ta'sirchanroq bo'ladi. Yozib olingan audioni QR kodini yaratish yoki ijtimoiy tarmoqlarga audio ko'rinishida joylash mumkin.

Video shaklda olingan tasvirda ham ovoz muhim vazifani bajaradi. Chunki ovozsiz lirik asar imkoniyatini o'quvchiga to'laqonli yetkazib berish mumkin emas. Masalan, Cho'lponning "Go'zal" she'rining videotasvirini tayyorlashda ham yuqoridagi sifatlarga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, o'qiyotgan insonning tashqi ko'rinishi va tasvir foniga ham e'tibor qaratiladi. Tayyor videotasvirni izlovchiga mos ravishda *you tube, instagram telegram, google, chrome* kabi ijtimoiy tarmoq sahifalariga joylashtirish mumkin.

Videorolik tayyorlashda ham ovoz toni muhim hisoblanadi. Videorolikni telefon qurilmasida tasvirlar ketma-ketligini birlashtirib, musiqa hamohangligida tayyorlash mumkin. Bu jarayonni barcha bajara oladi. She'rni o'qiyotgan inson ekranda ko'rinishi ham mumkin. U orqa fonda ovoz imkoniyatlari bilan qatnashishi kifoya. Adabiyot darslarida "Go'zal" she'ri asosida "Eng yaxshi videorolik" tanlovini tashkil etish lozim, bu esa o'quvchini yana-da faol bo'lishga undaydi.

Yuqoridagi jarayonlarning barchasini QR kodini yaratib, elektron kutubxonalarga joylashtirish ham mumkin.

"Go'zal" she'ri Cho'lpon lirikasining gultojidir. She'r olti misralik besh banddan (jami 30 misra) iborat. Dastlab she'r matnini keltirib o'tamiz.

GO'ZAL

*Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,
Eng yorug' yulduzdan seni so'raymen,
Ul yulduz uyali, boshini bukub,
Aytadir: men uni tushda ko'ramen.
Tushimda ko'ramen — shunchalar go'zal,
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!*

*Ko 'zimni olamen oy chiqqan yoqqa,
Boshlaymen oydan-da seni so 'rmoqqa.
Ul-da aytadir: Bir qizil yanoqqa
Uchradim tushimda, ko 'milgan oqqa.
Oqqa ko 'milganda shunchalar go 'zal,
Mendan-da go 'zaldir, kundan-da go 'zal!*

*Erta tong shamoli sochlarin yoyib,
Yonimdan o 'tganda so 'rab ko 'ramen.
Aytadir: bir ko 'rib, yo 'limdan ozib,
Tog '-u toshlar ichra istab yuramen!
Bir ko 'rdim men uni — shunchalar go 'zal,
Oydan-da go 'zaldir, kundan-da go 'zal!*

*Ul ketgach, kun chiqar yorug 'lik sochib,
Undan-da so 'raymen sening to 'g 'ringda.
Ul-da o 'z o 'tidan bekinib, qochib
Aytadir: bir ko 'rdim, tushdamas, o 'ngda.
Men o 'ngda ko 'rganda shunchalar go 'zal,
Oydan-da go 'zaldir, mendan-da go 'zal!*

*Men yo 'qsil, na bo 'lib uni suyibmen,
Uning chun yonibmen, yonib-kuyibmen,
Boshimni zo 'r ishga berib qo 'yibmen,
Men suyib... men suyib, kimni suyibmen?
Men suygan suyukli shunchalar go 'zal,
Oydan-da go 'zaldir, kundan-da go 'zal! ¹³³ (1919)*

She'r audio shaklida o'quvchilarga eshittiriladi va ularning tinglash ko'nikmalari rivojlantiriladi. Audiovizual asar — mualliflik huquqi obyektlaridan biri bo'lib, bir-biri bilan bog'langan tasvirlarning yozib olingan turkumidan iborat bo'lgan, tegishli texnika vositalari yordamida ko'rib va eshitib idrok etish uchun mo'ljallangan asar. Audiovizual asarni tayyorlovchi shunday asarni tayyorlash tashabbusi va mas'uliyatini o'z zimmasiga olgan yuridik yoki jismoniy shaxs hisoblanadi. Audiovizual asar yaratish va undan foydalanish uchun mualliflik shartnomasini tuzish, agar shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, bu asar mualliflari tomonidan audiovizual asarni tayyorlovchiga takrorlash, tarqatish, prokatga berish, omma oldida ijro etish,

¹³³ Yo'ldoshev Q, Qosimov B, Qodirov V, Yo'ldoshbekov J. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. –T.: Sharq, 2017.

efirga uzatish, kabel orqali yuborish va matnni dublyaj qilish bo'yicha mutlaq huquqlarning o'tkazilishiga olib keladi¹³⁴.

Ifodali o'qish texnologiyasi

Ifodali o'qishning o'zi ta'limning bir texnologiyasi hisoblanadi. She'r maromiga yetkazib o'qilgach, bir oz sukutdan keyin uning tahliliga kirishish lozim. She'riyatning chinakam namunalarini tahlil qilish nihoyatda mushkul. Chunki asl lirikada odamzod oddiy til bilan ifodalay olmaydigan tuyg'ular, ruhiy holatlar aks etadi. Bunday holatni oddiy til bilan ifodalash she'rning jozibasini yo'qqa chiqarish bilan barobar bo'ladi. Ayni vaqtda, agar o'qituvchi she'rning butun jozibasini o'quvchilar qalbiga yetkaza bilgan bo'lsa, uni tahlillashga dastlabki qadam to'g'ri qo'yilgan bo'ladi. She'rning jozibasi ham ifodali o'qishda ko'rinadi.

Cho'lponning "Go'zal" she'rida tabiat tasviri (peyzaj) bilan birga ruhiy manzara ham chiziladi, inson hayotining bir lahzalik to'lg'onishlari ko'rsatiladi. Cho'lpon tabiatning juda dilbar she'riy manzarasini yaratgan. Shoir inson ruhiyatidagi o'zgacha holatlarni tabiat bilan mutanosiblikda tasvirlashga harakat qilgan. Asar qahramoni oshiqning hissiyotlari tabiatga ham jon bag'ishlaydi. Oshiq tabiatni dard bilan, insoniy ishq bilan munavvar qiladi.

"Go'zal"da Cho'lpon tabiatning juda dilbar she'riy manzarasini yaratgan. Shoir tabiatdan nusxa ko'chirmaydi, hech qachon o'ziga go'zal tuyulgan tabiiy lavhani shu holicha tasviriga inson ruhini singdiradi, lirik qahramonning hissiyoti tabiat go'zalligiga jon bag'ishlaydi. Uni dard bilan insoniy ishq bilan munavvar qiladi. She'rning tahlili o'quvchilarga havola etiladi. Lirik qahramon holati, uning nimalarga murojaat qilganiga diqqat qaratiladi.

She'rga doir savollar bilan ishlash texnologiyasi

Agar o'qituvchi o'z mutolaasi bilan she'rning jozibasini o'quvchilar qalbiga yetkaza olgan bo'lsa, uni tahlil etishga dastlabki qadam to'g'ri qo'yilgan bo'ladi. Asar ustida ishlashga kirishishdan oldin o'qituvchi uning mazmuni bilan bog'liq quyidagi savol va topshiriqlar ustida o'zi o'ylab ko'rishni maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. Yulduz bilan oyning go'zalligi o'nglarida emas, tushlarida ko'rishiga sabab nima deb o'ylaysiz?

2. Shamol go'zalni qay holatda uchratganini matndan qayta o'qing. U go'zalni qayerda, qanday holatda ko'rishni mumkin deb o'ylaysiz?

3. Sizningcha, nega yulduz bilan oy go'zalni tushida ko'rishgan-u, shamolni o'ngida ko'rgan? Bunga biror asos bormi?

4. "Men suyib, men suyib kimni suyibmen?" misrasidagi takrorning ta'sir kuchi haqida o'ylab ko'rib fikr ayting.

5. She'rdagi Go'zal obrazini kim deb o'ylaysiz? Odam timsolimi, ozodlik ramzimi, baxtmi, Vatanmi?

¹³⁴ O'RQ-42-сoH 20.07.2006. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida. <https://lex.uz>

Shu kabi savol-topshiriqlar asosida o'zi asarni tahlil qilib olgan o'qituvchi ulardan darsda o'quvchilarning imkoniyatlariga qarab foydalanishlari mumkin. O'quvchilar shu savollarga javob topish uchun she'r matniga tayanib bosh qotirsalar asarning jozibasi, siri yanada chuqurroq ochila boradi. Savollarga sinfdagi o'quvchilarning hammasi javob berishi shart emas. Javobni hammadan birday talab qilish ham metodik jihatidan uncha to'g'ri emas. Garchi sinfdagi savollarga umuman javob bo'lmasa ham bundan fojia yasamaslik kerak. Yoki o'quvchilarga bergan savoliga o'qituvchining o'zi javob berishi ham noto'g'ri. Agar savolga javob bo'lmasa, uni ochiq qoldirish, bu haqda o'ylab ko'rishni tavsiya qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Dars so'ngida bolalarga uyda she'rni yodlash hamda shoir tarjimai holiga doir dalillarni o'zlashtirib kelish topshiriladi.

Lug'at bilan ishlash texnologiyasi

She'rning asl mohiyati bir marta o'qishda yuzaga chiqmaydi. Lug'at bilan ishlash jarayonlaridan keyin she'r yana ham ta'sirli tuyuladi. Sababi she'rdagi o'zlashma so'zlar ma'nosi oydinlashadi.

Namuna :

Lug'at

Yanoq - yuz

Kun - quyosh

Yo'qsil - bechora, kambag'al

Istab yurmoq - Izlamoq

Zo'r ish - qiyin ish

Suyukli - sevimli

Xulosa, Cho'lpon she'rlarini audiovizuallik asosida o'qitish mavzuni qiziqarli o'tishda va o'quvchining she'rga muhabbatini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev Q, Qosimov B, Qodirov V, Yo'ldoshbekov J. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. –T.: Sharq, 2017, –365 b.
2. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. –T.: Sano-standart. 2017. –B.15.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni.
4. Cho'lpon. Asarlar. Uch jildlik. II jild. –T.: G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.
5. O'RQ-42-coH 20.07.2006. Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida. <https://lex.uz>
6. www.library.uz

AHMAD DONISH «NAVODIR -UL-VAQOYE» ASARIDA BUXORO IJTIMOIY-SIYOSIY HAYOTIGA MUNOSABATI

Jumayev Abbosjon Akmalovich

Zarmed universiteti tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ma'rifatparvar Ahmad Donishning to'liq ismi (1827-1897) Ahmad ibn Mir Nosir ibn Yusuf al-Xanafi as-Siddiqiy al-Buxoriy. Ahmad Donish XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoroda vujudga kelgan diniy-ma'rifiy islohotlarning g'oyaviy rahnamalaridan biri. Uning mamlakatni obodonlashtirish, xalq farovonligini ta'minlash, Buxoroni obod o'lkaga aylantirish borasida bildirilgan fikrlari o'z davri uchun muhim ahamiyatga molik. «Navodir -ul-vaqoye» asarida ijtimoiy-axloqiy masalalar xususida fikr yuritilgan. Bu kitob Ahmad Donishning shoh asari hisoblanib, unda olim o'zining turli masalalarga munosabatini ifodalagandir. Donishning fikriga ko'ra «davlat bir guruh kishilar ehtiyojlarini qondirish uchun emas, xalq manfaatlari uchun, mamlakatni obod qilish uchun xizmat qilmog'i zarur.

Ahmad Donishning ijtimoiy-siyosiy qarashlari «Navodir ul-vaqoye», «Risolai muxtasare az tarixi saltanati xonadoni mang'itiya» kabi asarlarida o'z aksini topadi.

Ahmad Donishning falsafiy dunyoqarashini aniqlash jihatidan 1870-1889-yillar davomida yozgan mashhur «Navodir ul-vaqoye» («Nodir voqealar») nomli asari muhim ahamiyatga egadir. Bu olimning eng yirik asari bo'lib, o'zida falsafiy-etik hikoyalarni, yo'l bitiklarini jamlagan. Mutafakkir o'zining bu asarini butun umri davomida yozdi. Uning mundarijasi boy, xilma-xil bo'lib, o'z ichiga ilm-fanning falsafa, axloq, xulq, sotsiologiyaga oid masalalarning ko'p sohalarini qamrab olgan ham memuar, ham tarixiy, ham falsafiy asar hisoblanadi.

Buxoro amiri elchilarining mirzasi bo'lib, Rossiya (Peterburg) ga borgan. Safar taassurotlari asosida «Navodir ul-vaqoye'» («Nodir voqealar») va «Tarjimai ahvoli amironi Buxoro» («Buxoro amirlarining tarjimai hollari») kabi asarlar yozgan. Ularda amirlik tuzumini isloh qilish masalasini ko'targan¹³⁵

Muallifning "Navodirul-vaqoye" asari 15 yil davomida, 1870- 1885 yillar oralig'ida yozilgan tarixiy, falsafiy, memuar asardir. Nodir voqealar yoki Navodir-ul-vaqoye' so'z boshi, uch bob va xotimadan iborat siyosiy traktat ham bor.

23 bobdan tashkil topgan bu asar haligacha to'la nashr etilgan emas. Uning ayrim boblarigina chop qilingan. Shu jumladan, uning bir qismi 1964 yili o'zbekchaga ham ag'darilgan va bosilgan edi. Kitobning ikki bobida Rossiya safari taassurotlari berilgan. Chunonchi: VII bobi A.Donishning 1869 yilgi Rossiya safariga bag'ishlangan va 1957 yilda chop etilgan.

¹³⁵ Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан, Тошкент., 1964.Б-34.

VIII bob podshoh Aleksandr II ning qizi Mariyaning 1874 yilda bo'lgan nikoh to'yiga yuborilgan elchi Abdulqodirbek safari haqida. Qolgan boblari xilma-xil mavzuda. Masalan, ota-ona va farzand munosabatlari (1-bob), mol-dunyo (2-bob), tarix (3-bob), olim va johil taqdiri (4-bob), vaqt qadri (5-bob), safar qilish foydalari (6-bob), ilm-fan manfaati (9-bob), haqiqiy va majoziy ishq hamda uning odobi (10-bob), nikoh (11-bob), taqdir (12-bob), kasbkor (13-bob), jism va ruh (14-bob), yer tuzilishi va ma'danlar (16-bob), tush ta'biri (19-bob), Bedil baytlari (20-bob), ayrim hadislar talqini (22-bob), inson axloqini belgilash (23-bob) kabi tamaddun (madaniyat) haqidagi risolasi (15-bob) va xilma-xil voqeyiy hikoyalar (18, 21-boblar) ham undan joy olgan. Ularning har biri ham muhim va qiziqarlidir.

Ahmad Donish «Nodir voqealar» asarida fan, texnika yangiliklari, tabiat hodisalari, geografiya, insonning uzoq umr ko'rishi, koinotning kelib chiqishi, Oy va Quyosh tutilishi, zilzila haqida fikr yuritgan, Yevropa ilm-fanini o'rganishga da'vat etgan.

Ahmad Donishning eng muhim asari «Navodir ul-vaqoye»dir. Bu asar juda ko'p ijtimoiy-axloqiy masalalar xususida fikr yuritilgan. Bu kitob Ahmad Donishning shoh asari hisoblanib, unda olim o'zining turli masalalarga munosabatini ifodalagandir. Donishning fikriga ko'ra «davlat bir guruh kishilar ehtiyojlarini qondirish uchun emas, xalq manfaatlari uchun, mamlakatni obod qilish uchun xizmat qilmog'i zarur. Biz dunyoni gullab-yashnatish uchun, dengizlar kezib o'rganish uchun, yer osti boyliklarini topish uchun, uning hamma qit'alari va aholisini bilish uchun tug'ilganmiz» — deb yozgan edi Donish. Buning uchun hukmdor bilimdon, ma'rifatli, odil va o'z fuqarolari manfaatlari uchun xizmat qilmog'i shart. U qanday masalani hal qilmasin, eng avval o'zini fuqaro o'rnida, ularni esa o'z o'rnida tasavvur qilmog'i lozim. Bu adolatni ta'minlashga imkon yaratadi. «Mamlakatni idora qilishda, — deydi Donish, hukmdor muhim davlat muammolarini o'z atrofidagi maslahatchilar bilan birgalikda hal qilishi kerak. Maslahatchilar ham donishmand va adolatli kishilar bo'lishi kerak va ularning fikri bilan hisoblashishi shart, chunki ko'pchilikning aqli, bir kishining aqlidan ortiqroqdir».

Ahmad Donish o'z Vatanini qoloqliqdan chiqarish yo'llarini tinmay izladi. «Kishi o'z Vatanini himoya qilsagina, o'z xalqi bilan birga bo'lsagina, u har doim barhayotdir» — deydi Donish. U Sharq mutafakkirlari ta'limotini o'rganish bilan bir qatorda G'arbda tarqalgan ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar bilan ham qiziqadi. Garchi bu ta'limotlarni Donish qabul qilmagan bo'lsa-da, uning bularga nisbatan bo'lgan munosabati mutafakkirni keng ko'lamdagi tadqiqotchi va ijtimoiy-siyosiy orzulari kengroq ekanligini ko'rish imkonini beradi. Ahmad Donishning ijtimoiy g'oyalari o'z davri uchun muhim ahamiyatga ega edi. Donish mavjud iqtisodiy-siyosiy tuzumning taraqqiyotiga g'ov bo'lib qolganligini ko'rsatadi va bu g'oyani olib tashlash yo'llarini qidiradi.

Bu asar haqida ko'p yozilgan, mualliflar tomonidan unga yuksak baho berilgan, adabiyotshunos olim R. J. Vohidov qadrlaganchalik e'tiroz kam uchraydi: "Tarix sahifalaridan Ahmad Maxdumning barcha ilmiy, adabiy, tarixiy asarlari yo'q bo'lib ketsa – yu, yolg'iz "Navodir ul – vaqoye" avlodlardan – avlodlarga ko'chib yashasa, shuning o'zi Ahmad Donish ijodiyoti o'sha davr adabiy hayotining cho'ng qoyasi, musobaqa, intilish cho'qqisi maqomidasalobat to'kib turgan..."¹³⁶ ehtimol filolog olim ushbu qomusiy asarning badiiy – ilmiy qimmatini nazarda tutgandir, ammo, bu ma'naviy boylikning tarixiy manba sifatidagi qimmatini undan kam emas. Bu noyob va nodir asar nega shunchalik darajada qimmatlimi? Bu durdona Ahmad Donish bir umrlik ilmiy tadqiqotlarining qaymog'i bo'lgan shoh asardir.

Ahmad Donishning asosiy istak - maqsadi mamlakat aholisining asosiy ko'pchiligi hisoblangan xalqni yorug' kunlarga olib chiqish muddaosi yotadi. Buning uchun mamlakatda adolat mezonlarini ishlab chiqish va uni joriy etish, xalqni yangilik sari intilishga yo'naltirish, uni zamonaviy madaniyatdan xabardor qilish, Yevropa, rus madaniyatining qabul qilish mumkin bo'lgan jihatlarini targ'ib qilish, mamlakatni obod qilish uchun texnika yangiliklaridan foydalanish kabi o'sha davr uchun eng ilg'or bo'lgan g'oyalarni ilgari surdi.¹³⁷

Ahmad Donish Buxoroda XIX asrning 2 – yarmi jamiyat illatlarini ko'ra olgan, bu jirkanch illatlar uning halovatini buzgan, bu haqda mutafakkir shunday deydi: "... zamona ahlining qilgan ishlari menga yoqmas edi. Juda ko'nglim olinib, yuragim torayib ketganda qayg'u alamlarimni chiqarish uchun do'stlarim yoniga qalam ko'tarib borib, qog'oz yuzini qoralash bilan shug'ullanar edim. Bu qog'oz sahifalarini qilishimdan oydin va ravshan ma'nolar kelib chiqardi"¹³⁸ Ahmad Donish tomonidan yaratilgan bu asar, qog'oz varaqlaridan iborat bo'lib, u bu qog'ozlarni tartibga solib bir kitob holiga keltiradi. Shuning uchun Ahmad Donishning bu asari bir syujetli asar bo'lmay, bir necha rivoyatnamo hikoyalardan iborat bo'lgan qimmatli ma'naviy mulk darajasiga ko'tarildi. Bu nodir kitob yigirmaga yaqin yaxlit hikoyalardan iborat bo'lib, uning muqaddimasida: "... bir qancha ilmiy hikoya va rivoyatlar, hamda eshitgan va ko'rgan narsalarim qog'oz parchalarida yozila borib to'plandi " ¹³⁹ – deb yozadi muallif.

Ahmad Donish o'zining bu asari yuzaga kelish davrida faylasuf va tarixchi olim sifatida shakllangan. U asarda Buxorodagi mutaassiblik sabablarini tahlil qiladi. Ilm – fan va ma'rifatning to'xtab qolganligidan afsuslanadi. Buxoro va uning ahlini Yevropa mamlakatlari bilan taqqoslaydi. "Zamondoshlarim bu yozgan narsalarimni olib o'qir edilarda taajublanib yana qaytarib berar edilar; chunki, ilm – hunar bozori, ichki va tashqi bir qancha sabablarga ko'ra kasod edi. Zamona ahllari kitob yozmoq, ilm olmoq

¹³⁶ Раҳим Воҳидов, Мэлс Маҳмудов Устод Садриддин Айний сабоқлари – Тошкент.: "Фан" 2004. – Б. 303.

¹³⁷ Аҳмад Дониш Наводир ул – вақоеъ – Тошкент.: Фан. 1964. – Б. 16.

¹³⁸ Аҳмад Дониш Наводир ул – вақоеъ – Тошкент.: Фан. 1964. – Б. 34 – 35.

¹³⁹ Ўша асар. – Б. 33 – 34

kabilarning vaqti o'tgan deb, gumon qilar edilar. Bu ishni qilish uchun kashf etish kuchiga yoki avliyolik quvvatiga ega bo'lish kerak, agar bu ikki sifat bo'lmasa, kitob yozish mumkin emas deyardilar.

Muallifning ushbu satrlari Buxoroda ilm – fan taraqqiyotining zamonadan orqaga qolib ketganligini o'z zamonasining ilm ahli unga va uning yozganlariga shubha bilan qarashlariga bo'g'zidan bug'ilgan chorasiz odamga o'xshatadi. Inson tafakkurining yuksak nuqtasi ijodkorlik, kashfiyotchilik ekanligiga yana bir karra ishora qiladi, yozish uchun, ijod qilish uchun avliyo bo'lish shart emasligini yana va yana takrorlaydi. Kishilarni izlanishga da'vat etadi. O'zini ilm – fan fidoiysi ekanligini ko'rsatadi.

“Navodir ul - vaqoye” dagi hikoya va rivoyatlardagi qizil ipdek tizilib o'tgan voqealar xalq hayoti va uni yaxshilashga, farovonligini oshirish, buning asosiy omili sifatida ma'rifat ko'zga tashlanadi.

“Navodir ul-vaqoye” ning paydo bo'lish tarixini Sadriddin Ayniy o'z “Esdaliklari” ning IV qismida bayon etadi. Ahmad Donish o'zi yozib tartibga solgan bu buyuk asarini Siddiqxon Hashmatga taqdim etgan ekan. “Siddiqxon Hashmat amir Abdulahadning ukasi bo'lib, otasi Muzaffar zamonida Chorjo'yning hokimi edi. U Muzaffarning bemorligida uni ko'rish bahonasi bilan ruxsatsiz Buxoroga keladi. Biroq, u kelganda otasi o'lgan va saroy ahli uning o'limini yashirib, valiahd Abdulahadga toju – taxtni topshirish uchun, uni Karmanadan keltirgan va otasining vafotidan bexabar Siddiqxonni qamoqqa olgan edilar”.¹⁴⁰ Siyosiy hayotdan chetlashtirilgan Siddiqxon Buxoro arkidan ancha yiroq bir hovliga uy qamog'ida bo'lganva bu yerda ilm, adabiyot bilan shug'ullangan. Oradan uch – to'rt yil o'tmay donishmand sifatida mashhur bo'lib, yozgan she'rlariga Hashmat degan taxallus qo'ya boshlagan. Buxoro amirlari saroyidan norozi bo'lgan Ahmad Donish u bilan do'st tutingan. Undan moddiy va ma'naviy manfaatni kutmagan holda o'z asarini unga taqdim etgan XIX asrning 2 – yarmi va XX asr boshlarida ham Buxoroda mavjud ijtimoiy – siyosiy tuzum, despotizm va mutaassiblik, iqtisodiy nochorlik va qoloqlik, mahalliy va mustamlakachilik zulmining nihoyatda kuchayganligi ma'rifatparvarlik g'oyalarining kirib kelishiga tog'dek to'siq bo'ldi. Har qanday dunyoviy ilm va adabiyotlarning kirib kelishiga yo'l bermadi.

Ahmad Donish “Navodir ul - vaqoye” asarining muqaddimasida bu haqda: “Zamondoshlarimiz bu kitoblarni ko'rmaydilar, eshitganlariga ishonmaydilar, hatto, o'zlari yashagan yerdan boshqa yerlarning borligiga ishonmaydilar,(biror kitob) sahifasida yozilgan narsalarni topsalar, u garchi asossiz puch bo'lsa ham, shuni qat'iy dalil deb gumon qiladilar. Shuning uchun ko'pchilik bu ish bilan shug'ullanishni miyasi ayniganlikka jo'yib, bu kitobni yozganim uchun menga dushmanlik qilardilar, qarshilik ko'rsatardilar. Mening yozgan so'zlarimni yolg'iz so'z boshqalar vositasi bilan to'plagan deyardilar” – deb yozgan edi. Boshidan oxirigacha ilmu – ibratdan

¹⁴⁰ Садриддин Айний Асарлар (Эсдаликлар) Т – VII. – Тошент: 1966. – Б. 153.

iborat bo'lgan bu asarning bizgacha yetib kelganligi bir mo'jiza, afsuski, o'zbek tilida bir martagina 1964 yilda fors – tojik tilidan A. Hamroyev va A Shokirovlar tarjimasida, akademik Ibrohim Mo'minovning umumiy tahriri ostida nashr qilingan xolos.

“Navodir ul - vaqoye” kitobining birinchi bobi “Mamlakatni boshqarish va xalqni ma'rifatli qilish haqida risola” deb nomlanadi. Biz ushbu ishda Ahmad Donishning “Dunyo tarixi va qadimligi haqida” gi bobi to'g'risida so'z yuritishni lozim ko'rdik. Bu bob uncha katta bo'lmay, unda dunyoning yaratilganligi, o'shandan beri qancha vaqt o'tganligi masalasi qo'yilgan bo'lib, Ahmad Donish jahonda mashhur bo'lgan hind, xitoy, fors hukamo (olim) larining fikrlarini keltiradi. Masalan, hindlarning butun olam davrlarini to'rtga bo'lganliklarini, har bir davrning o'z uzun (davomiy – ta'kid bizniki) ligi borligiga izoh berib: “ularning taxminlaricha, olamning yaratilishidan boshlab shu kungacha bir irb (milliard), to'qson yuz lak (yuz ming), to'rt ming to'qqiz yuz sakson to'qqiz yil o'tgan bo'ladi (bir milliard to'qson besh million ellik sakkiz yuz to'rt ming to'qqiz yuz sakson to'qqiz – 1.095.584.989) ” yil o'tganligini hisoblashlarini keltiradi. Bu sanalarni hisoblashda tarjimonlar tomonidan ozgina xatolikka yo'l qo'yilgan shekilli, raqamlarning o'qilishi bir milliard to'qson besh million to'qqiz yuz sakson to'qqiz bo'lishi kerak.

Bu asarning qomusiy ahamiyati haqida akademik Ibrohim Mo'minov: “Ahmad Donish “Navodir ul – vaqoye” da goh hayotni kuylaydi, goh umidsizlik, darvishlik ohangida so'zlaydi, goh mavjud amirlik tartiblarini halok bo'lishi muqarrar deydi, goh shu chirik – chirkin amirlik tartibini isloh qilish yo'lida izlanish harakatida bo'ladi, goh ilm muxlisi, zamonaviy fan jarchisi, gohida esa eski diniy aqidalar girdobida aylanadi ¹⁴¹” mutafakkir olim “Navodir ul – vaqoye” asarining muallifini “sodda dehqon demokratiyasi”ning vakili deb ataydi, keyingi satrlarda esa uni mutafakkir deb baholaydi.

Ahmad Donish tomonidan yaratilgan bu asar, qog'oz varaqlaridan iborat bo'lib, u bu qog'ozlarni tartibga solib bir kitob holiga keltiradi. Shuning uchun Ahmad Donishning bu asari bir syujetli asar bo'lmay, bir necha rivoyatnamo hikoyalardan iborat bo'lgan qimmatli ma'naviy mulk darajasiga ko'tarildi. Bu nodir kitob yigirmaga yaqin yaxlit hikoyalardan iborat bo'lib, uning muqaddimasida: “... bir qancha ilmiy hikoya va rivoyatlar, hamda eshitgan va ko'rgan narsalarim qog'oz parchalarida yozila borib to'plandi” – deb yozadi muallif.

Ahmad Donish bu asarda Buxorodagi mutaassiblik sabablarini tahlil qiladi. Ilm – fan va ma'rifatning to'xtab qolganligidan afsuslanadi. Buxoro va uning ahlini Yevropa mamlakatlari bilan taqqoslaydi. “Zamondoshlarim bu yozgan narsalarimni olib o'qir edilarda taajublanib yana qaytarib berar edilar; chunki, ilm – hunar bozori, ichki va tashqi bir qancha sabablarga ko'ra kasod edi. Zamona ahllari kitob yozmoq, ilm olmoq kabilarning vaqti o'tgan deb, gumon qilar edilar. Bu ishni qilish uchun kashf etish

¹⁴¹ Аҳмад Дониш Наводир ул – вақоеъ – Тошкент.: Фан. 1964. – Б. 16.

kuchiga yoki avliyolik quvvatiga ega bo'lish kerak, agar bu ikki sifat bo'lmasa, kitob yozish mumkin emas deyardilar. Holbuki, Eron, Turkiya, Farangiston (Evropa) mamlakatlarida har yili turli fan sohalarida besh yuzdan ortiq kitoblar yoziladi. Bu kitoblarning yozuvchilari va ular atalib yozgan podshohlar bu kun ham tirikdirlar”¹⁴².

Muallifning ushbu satrlari Buxoroda ilm – fan taraqqiyotining zamonadan orqaga qolib ketganligini o'z zamonasining ilm ahli unga va uning yozganlariga shubha bilan qarashlariga bo'g'zidan bug'ilgan chorasiz odamga o'xshatadi. Inson tafakkurining yuksak nuqtasi ijodkorlik, kashfiyotchilik ekanligiga yana bir karra ishora qiladi, yozish uchun, ijod qilish uchun avliyo bo'lish shart emasligini yana va yana takrorlaydi. Kishilarni izlanishga da'vat etadi. O'zini ilm – fan fidoiysi ekanligini ko'rsatadi.

Ahmad Donish “Navodir ul - vaqoye” asarining muqaddimasida bu haqda: “Zamondoshlarimiz bu kitoblarni ko'rmaydilar, eshitganlariga ishonmaydilar, hatto, o'zlari yashagan yerdan boshqa yerlarning borligiga ishonmaydilar. (biror kitob) sahifasida yozilgan narsalarni topsalar, u garchi asossiz puch bo'lsa ham, shuni qat'iy dalil deb gumon qiladilar. Shuning uchun ko'pchilik bu ish bilan shug'ullanishni miyasi ayniganlikka jo'yib, bu kitobni yozganim uchun menga dushmanlik qilardilar, qarshilik ko'rsatardilar. Mening yozgan so'zlarimni yolg'iz so'z boshqalar vositasi bilan to'plagan deyardilar¹⁴³” – deb yozgan edi.

Ahmad Donish fors va ajam (arab bo'lmagan mamlakatlar) hukamolarining ham fikrlarini keltiradi. Unga ko'ra: “Olamning har bir davrasi uch yuz oltmish ming yildir. Shu davra tamom bo'lgach, yana qaytadan davra boshlanib, shu muddat o'tguncha davom etadi. Bularning aytgan davrlari esa sab'ai sayyor yulduzlari hamal burjining birinchi nuqtasida to'plangan vaqtidan boshlanadi. Fors va ajamlilarning taxminlaricha, dunyo yaratilgandan boshlab, shu kungacha bir lak, sakson to'rt ming to'qqiz yuz sakson sakkiz yil vaqt o'tgan”

Ahmad Donishning ushbu mashhur asari “Navodir – ul – vaqoye”ning qoralanma va asl nusxasi Buxoro davlat muzey – qo'riqxonasida saqlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. И. М. Мўминовнинг Ўзбекистонда XIX аср охирида XX аср бошларида ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожланиш тарихидан. И. М. Мўминов. Танланган асарлар. биринчи том. Тошкент, 1969.
2. Раҳим Воҳидов, Мэлс Маҳмудов “Устод Садриддин Айний сабоқлари” – Т.: “Фан” 2004. – Б. 303.
3. Айний С. Эсдаликлар // С. Айний. Асарлар. 6 жилд. Тошкент: 1965.

¹⁴² Аҳмад Дониш Наводир ул – вақоеъ – Тошкент.: Фан. 1964. – Б. 34.

¹⁴³ Аҳмад Дониш Наводир ул – вақоеъ – Тошкент.: Фан. 1964. – Б.34.

4. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое (Нодир воқеалар). Форс-тожикчадан А.Ҳамроев ва А.Шокиров таржимаси. – Тошкент: Фан, 1964.412-б.
5. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салотини хонадони манғитийа / Ба саъй ва ихтимом ва тасҳеҳи Абдуғани Мирзоев. Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. 175-с.
6. 17.Аҳмад Дониш – XIX асрнинг буюк мутафаккири ва тараққийпарвари” мавзусидаги Республика илмийназарий конференция материаллари (1-китоб). – Бухоро, 2007; “Қомусий мутафаккир” мавзусидаги Республика илмий анжуман материаллари (2-китоб). – Бухоро, 2007.

“KECHA VA KUNDUZ” ROMANIDA INSON TABIATI, O‘ZLIK DAN UZOQLASHISH, QUDRAT, OILA, GENDER TENGSIZLIK, TA’LIM MAVZULARI

Usmonova Umida Xaydarali qizi

Qayumova Ozoda Botir qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU o‘qituvchisi

v53861490@gmail.com

Annotatsiya: “Kecha va kunduz” romanida manfaatparastlik, nafsga erk berish insoniyatni baxtsizlikka mahkum etishi, o‘zlikdan uzoqlashish millat taqdirini ayanchli ahvolga olib kelishi, poraxo‘rlik tarqalgan joyda adolat yo‘qolishi, xalq xonavayron bo‘lishi, oila boshliqlarining mehri yetishmagan xonadanda har bir kishining baxtsiz yashashi, gender tengsizlik nafaqat ayollar, balki butun jamiyat xotirjamligini o‘g‘rilashi, ta’limsiz xalq qora ishchi holida hayot kechirishi keng ko‘lamda yoritib berilgan. Maqolada obrazlar tahlili orqali yuqorida keltirilgan roman mavzulari va ulardan kelib chiquvchi asosiy g‘oyalar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “Kecha va kunduz”, mavzu, g‘oya, inson tabiati mavzusi, qudrat mavzusi, gender tengsizlik mavzusi, oila mavzusi, ta’lim mavzusi.

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani o‘zbek adabiyoti durdonalaridan biri bo‘lib, bu asar o‘zbek kitobxonlari va adabiyotshunoslarining e’tiroflariga sazovor bo‘lgan. Roman asr oshgan asarlar sirasiga kiradi. Bu asarni qanday sifatlar yashovchan qildi? Quyida romanda ko‘tarilgan mavzu va g‘oyalarning asar umrboqiyiligini ta’minlashdagi o‘rnini ko‘rib chiqamiz.

Romandagi bosh mavzu inson tabiatini oydinlamoqlik. Inson yaralganidan buyon uning tabiatidan chiqib ketmaydigan manfaatparastlik, nafsga erk berib yuborish romanda eng mayda epizodlargacha singdirilgan, ko‘p ishlangan, me’yoriga yetkazilgan. Mana shu me’yoriga yetish asarning eng katta yutug‘i bo‘lib, asarning qimmatli g‘oyasi ham shu mavzu ortidan keladi.

Miryoqub o‘zidan ancha pastda hisoblaydigan, xohlasa, bir kunda eski joyiga o‘tkazib qo‘ya oladigan Akbaraliga qulluq qilishdan or qilmaydi, shuncha yil bir dasturxondan choy ichsa-da, uning pullarini o‘zlashtirishni ko‘zlaydi, xotinini rad qilmaydi. Miryoqubning noyib to‘ra bilan munosabatlari manfaatlar asosiga qurilgan, u bundan ko‘p foyda topgan. Shunga qaramay, u nafsni jilovlashni istamaydi, noyib to‘raning xotinidan ham ishi uchun foyda kelishini o‘ylaydi. “Miryoqub kishilar bilan munosabatga kirisharkan, avvalo, undan keladigan foydani – o‘z manfaatini ko‘zlaydi” [Quronov D., 2022: 129]. Zunnun esa uylanmoqchi, uylanish uchun noyib to‘ra xotinini o‘zidan biroz uzoqlashtirishi kerak. U nega uylanish uchun shunchaki ketib

qo‘ya qolmaydi? Tayyor ish. Rus xotindan pul undirib turishi tayin. Uning hayotida o‘zidan boshqasi yo‘qligiga amin bo‘lsa-da, to‘yini o‘tkazib berishni aytgan Miryoqubga bu rus ayolni bemalol tortiq qiladi. Miryozubdan keladigan foyda ham rus ayolga borib taqaladi.

Akbarali sodda – ahmoq emas. Uning mulohazalaridan ma’lumki, u ruslarni yoqlamaydi, ammo u amalidan ayrilib, dushmani deb bilganlari oldida uyalib qolishni istamaydi. Shu boisdan hech narsaga aqli yetmaydigan mingboshi bo‘lish uning manfaatlariga to‘g‘ri keladi. U uchun aqlni urintirmay, uxlatib qo‘yish ma’qulroq.

Razzoq so‘fining qizini qamashganida taqsiri haqida “Faqat ne chora, u kishi berib o‘rganmaganlar, olib o‘rganganlar; “O‘rgangan ko‘ngul o‘rtansa qo‘ymas”, “U kishini berishga o‘rgatish qiyin! U kishi shuncha badavlat bo‘lib turib, eshikdan gadoy kirsa, qo‘liga qaraydi, nazri yo‘qmikin?” [Cho‘lpon, 2004: 290] qabilida yuritgan fikrlariga e’tibor bersak, u shunchaki ko‘r murid emas, u pirining qanday ekanligini yaxshi biladi, biroq uning etagidan ishlamay non yeb yurgani, u orqali so‘fi bo‘lib, jaamoat ichida qandaydir o‘ringa ega bo‘lgani, oila ichiga yuqoridan kela olgani uchun pirinning asl yuzi haqida o‘ylash manfaatlarini bezovta qiladi. Qizining qaro baxti evaziga pul ishlashdan uyalmaydi. Sadri cho‘loq kabi. Sadri cho‘loq qizining ortidan shaharga ko‘chishni orzulaydi. Otalar farzandini o‘z manfaatlariga qurbon qiladi.

Ular egasi yomon parazitga o‘xshaydi, birovning hisobiga kun ko‘rishga harakat qiladi. Razzoq doim eshon va xotinidan foydalanib, tekinxo‘r bo‘lib yashaydi. Miryoqub mingboshi, mingboshi esa Miryoqub hisobiga kun ko‘radi. Asarda o‘z kunini ko‘radiganlar sanoqli. Qurvonbibi, O‘lmas, Xolmat, dehqonlar, lekin ular juda nochor yashaydi. Parazitlar va o‘z kunini ko‘ruvchilar qiyosi zamon qiyofasi va zamona kishilari xarakteri shakllanish tarixini butun bo‘y-basti bilan tasvirlab beradi.

Eshon necha yillik muridi dardini eshitmoqlikni bejizga “Bolasining yoniga nima uchun otasini jo‘natmaydi bu ahmoq o‘rus?” qabilida kesmaydi [Cho‘lpon, 2004: 291]. Elga doston qilingan qotil shogirdiga aloqador ekanligi uning obro‘sigga to‘g‘ri kelmaydi, yana bu taqsirga pulni qo‘ldan chiqarish juda og‘ir.

Poshshaxon shaxsiy manfaati – o‘ch olish maqsadi tufayli yosh qizni qurbon qiladi. Pullar sharofati bilan Miryoqubga turmushga chiqish maqsadida Zebini o‘ldirish qasdiga tushadi. Akbaralini rashk qilish orqasidan Sultonxonga shunchalik qasdlashgan xotin Miryoqubning rus ayoli bilan ketganiga qattiq kuymaydi. Axir Poshshaxon “Miryoqubday qora chiroy-u ko‘zli, tanijoni sog‘, o‘zi bardam, bazmchi, aysh-u ishratni hamma vaqt shirin suhbat bilan boshlaydigan, ozoda va shirin so‘zli erkakni qanday” topadi?! [Cho‘lpon, 2004: 262] Xadichaxon alamlarini yo‘qotish dardida qizi kabi bir qizni baxtsiz qilayotgani haqida o‘ylab o‘tirmaydi, unga o‘z alamini tarqatish muhim.

Hakimjon Akbarali dargohida tuz totuvchilardan. U ham Zunnun, Miryoqub kabi nafsini qadriyatlardan ustun qo'yadi. Sultonxon Poshsha kabi qasd olish qasdidagi gunohga botishdan tap tortmaydi.

Mariya Ostrovanning xo'jayini gapiga qaraganda, u qilayotgan ishini o'z xohishi bilan pul topish maqsadida tanlagan. Mariya xiyonat tufayli xo'jayini qo'l ostiga kelgandir, ammo uni biz tanigan paytda ishratxonada ishlashga hech kim majbur qilmaydi. Hatto xo'jayin tomonidan unga "Oson pul topish olchoqlik bo'lsa, mardikorlik qilishga nafsingiz ko'nadimi?" [Cho'lpon, 2004: 134] savoli beriladi. Afsuski, Mariyaning tez katta pul topish manfaatiga mardikorlik ishi to'g'ri kelmaydi.

Umrinisa Sultonxondan narsa undirish payida unga girdikapalak, jadidlar Abdusamaddan manfaatdor bo'lgani uchun uning ko'pxotinligini boshqalarniki kabi ovoza qilmaydi, Qosim laylak o'zini ko'rsatib olish umidida xabarchilikka chopadi. Umuman, asarda o'smir qizlarning samimiy munosabatlaridan boshqa samimiy munosabatlarni topish mushkul.

Imomlarning biri vaqfni o'zi uchun ishlatib, biri o'ziga ziyon yetmasligi uchun ochiq-oydin adolatsizlikka unsizgina ko'nadi. Buni qarangki, unda aybni yuvmoqlik uchun imkon tug'iladi, ammo u Razzoqqa bo'lgan voqeani aytish o'rniga tezgina xonaqodan chiqib ketishni afzal ko'radi.

Xullas, asardagilar shaxsiy manfaati-yu, nafsini tinchitish uchun hech narsadan tap tortmaydi. To'rt zinokor ayol, manfaatparast to'rt din vakili anchagina bo'rttirilgan, biroq shu bo'rtliqlik Markesning kinoyalari kabi kitobxonga kuchli ta'sir etadi. Inson borlig'ini yaxshiroq ko'ra olish uchun oyna bo'ladi. Inson zoti o'z foydasi uchun boshqalarga ozor berar, foydani qadriyati, iymon e'tiqodidan ustun ko'rar ekan o'zi va yaqinlarini baxtsiz qiladi. Nafsiga cho'kib ketgan insoniyat takrorlanuvchi baxtsizlikni yaratadi. Fojialarini muqarrar qiladi: Akbarali nafsini zaharladi; Razzoq qotil bo'ldi, xotini va qizini yo'qotdi; eshon nomiga nomunosib holda qazo qilmadi; Miryoqub oilasini buzib, farzandlarini yetim qilib, o'g'lini fohisha qo'lga topshirish arafasida; Poshshaxonni vijdon azobi o'rta, ado qilishi u haqidagi so'nggi ma'lumotlar bilan ochiqdan; boylarning masjidda mingboshining xotinlari buzuvchiligi haqida gapirgani Sultonxon va Poshshaxonning el og'ziga tushgani, bu esa otalari tomonidan voz kechilishini bashorat qiladi... Ular yashovchi makon Makonda kabi vayron bo'ladi. Vayrongarchilik sababiyati tuzum, din, madaniyat emas, insonga yopishib olgan nafsga bo'sh kelishdir. Nafsga qarshi turilmas ekan, tuzum, tizim, madaniyat, zamon, makon almashadi, baxtsizlik, insonning ichki va tashqi vayronaligi almashmaydi. Cho'lpon jadidlik e'tiqodi-yu, tuzum talabi ortiga qatlagan asosiy fikrdan biri – shu. Ushbu muammo Odamdan uning so'nggi avlodigacha bo'lgan bandayi ojizlarni bezovta qilgan ekan, bu mavzu umrboqiydir, muammoning asosiy sababi esa iymonning zaiflashuvi.

Romanda millatning ayanch ahvoliga “ota-bobolar, burungilar yo‘lidan” chiqmaslik emas, undan uzoqlashib ketish ham sabab ekanligi tasvir etiladi. Noyib to‘ra shunday deydi: “Biz ruslar aroq ichishni hammadan yaxshi bilamiz... Senlar ham iste’dodli xalq ekansan, bizdan o‘tkaza boshlading” [Cho‘lpon, 2004: 147]. Boshi namozga yetmaydigan Akbarali ko‘p ichishi bois yaqin orada olamdan o‘tishi haqida o‘y suriladi. Xalq tepasida turgan mahalliy amaldorlardan biri aroqxo‘r bo‘lib bormoqda. Bu o‘zlikdan ayrilishning eng yuzaki tasviri xolos. Millat iymonni paranji, soqolda deb biladi. Ular asl o‘zligidan Allohdan uzoqlashgan. Din peshvolarining biri bachchaboz, biri xotinboz, yurt ustiga kun ko‘ruvchi, biri o‘n so‘mlik uchun indamay kofir bilan musulmon nikohini o‘qib qo‘yuvchi, biri o‘ziga bu dunyoda zarar yetishidan qo‘rqib, Allohdan o‘zgasi oldida ham tizzalari qaltirayveradigan shaxs. Mana shu tasvir iymondan uzoqlashgan eski avlod tasviri edi. Yangi avlod vakili nima qilyapti? Jadidlar ham rivojlanish yo‘lini, avvalo, Allohdan uzoqlashganlarni iymonga qaytarish va ta’limni targ‘ib qilish yo‘lidami? Sharaffidin tilidan asarning asosiy g‘oyalaridan biri beriladi: “Ibtidoiy tarbiyani rus maktablaridan boshlab bo‘lmaydi, uni milliy maktablarda berish kerak. Ilgari milliy hisni o‘stirib, o‘z millatini tanigandan keyin rus maktabiga berish kerakki, hunarga ixtisosga tegishli ilmlarni o‘qisin” [Cho‘lpon, 2004: 196]. Millatni asramoq uchun millat bolalari ongini begonaga berib qo‘ymoq mumkin emas. Ammo shunday dohiyona fikr sohibi bo‘lgan jadidlarga Cho‘lpon bekam-u ko‘st fikr egalari sifatida qaramaydi. Bola taniydigan millat qay holda? Iymonidan uzoqda, shariatini uylanish-u ayollarni paranjiga solish, arabcha yozuvni ko‘zga surtib qo‘yishdan iborat deb biladigan holdami? [Cho‘lpon, 2004: 90] Iymoni to‘liq bo‘lmagan, jadidlik bilan endi tanishgan bir insonga gimnaziyani ham tugata olmagan, tuzuk quruq o‘qimagan, Arsibashevning buzuqlik targ‘ib etilgan kitoblari mutolaasida ulg‘aygan rus ayoliga farzandi tarbiyasini topshirishni maslahat qilmoqlik Cho‘lponning jadidlar ham shoshma-shosharlikda, tuzuk- quruq o‘ylamay harakat olib borayotganiga qilingan ochiq kinoyasi edi. Aks holda, Mariyaning buzuq kitoblar mutolaasi tarixi nima uchun kerak? Ikki xiyonatchining farzandsizligi, rus xiyonatchisining farzandi bor bo‘lsa-da, shu bilan ovunmasligi, xiyonat sheriklarini osongina almashtirishi tasviri-chi? Xo‘jayinning Mariyaga qilgan va‘zi-chi? Mariyaning qarta o‘ynashi, fol ochishi, ichishi yoki fohishalik qilgani uchun sira qiynalmagan vijdoni-chi? Uning ichki nutqida fohishalik qilgani uchun uyatni, vijdon og‘riqlarini topib bo‘lmaydi. “Chindan ham Turkiston kelajagi bo‘lmish Miryoqub farzandiga fohisha o‘z onasidan ortiq tarbiya bera olishi mumkinmi?” [Mirzayeva Z, 2011: 195]. Nahot Cho‘lpon shunday ayollarni musulmon bolasiga tarbiya berishini yoqlagan?! Cho‘lponning ajdodlari so‘filar bo‘lib, iymonga mahkam insonlar bo‘lgani, otasi halol savdogarlik bilan kun ko‘rgani ma’lum. Gen haqiqati bor ekan Cho‘lponning iymoni mahkam bo‘lgani haqiqatdir. Bu gaplardan maqsad shuki, Cho‘lpon ba’zi yelkadoshlariga qarshi o‘laroq Yevropa madaniyatini millatga olib

kirishni mutlaqo yoqlamagan. U iymon asosiga qurilgan, ayollarga hurmat va erkinlik berilgan, ilm-ma'rifatga ega, tadbirkor, iqtisodni yaxshi tushunuvchi, milliy qadriyatlaridan uzilmagan yangi jamiyatni qurishni istaydi. Miryoqubning mulohazasida bu yanada oydinlashadi: "Bu yigit namoz-niyozni bilmaydi...Din yo'ldan chiqarish uchun... g'ayridinlar tomonidan tuzilgan tuzoq emasmi?". "Agar jadidlarning asosi puch bo'lsa, "Xalifayi Rum" jadidlarga tarafdor bo'larmidi? Hamma tartib-nizom o'sha tomonda deydi-ku. Yangicha o'qish Rumdan kelgan... *kalta kiyim* Rumdan chiqqan... *Rumcha yoqalar* o'sha tomondan kelib rasm bo'lgan..." [Cho'lpon, 2004: 201]. Cho'lpon dunyo adabiyoti, madaniyati bilan yaxshi tanish edi. Rus kishilarining ko'pini yo'ldan chiqargan Yevropa madaniyati ekanligini bilgani, Turkiston jadidlariga datur-ul amal yaratib berayotgan Turkiya, Qrim jadidlariga ham Yevropa madaniyati ta'sir o'tkazayotganini mushohada qila olgani haqiqatga yaqin. U iymondan uzilgan ajdod qatori jadidlar harakati ham iymondan uzoqlashish yo'lida ketayotganidan cho'chigan. Buning yaxshi oqibatga olib bormasligini anglagan. Millati ichida yashab turib, iymoni-yu qadriyatlaridan ayrilgan ko'plab o'zbeklarni, bugungi Rumda yevropaliklar kabi nikoh qurmasdan birga yashash odatga aylanayotganini, muslim qizlarining ichki kiyimlarda reklamalarga tushayotganini e'tiborga olsak, Cho'lponning havotirini anglaymiz. Cho'lpon shunday deydi: "Ovro'paning mo'dasi va buzuq ahvoli sizlarni xonavayron, bevatan, asir-u qul qiladur. Bundan saqlaningiz!", "Ovro'paning maktab, madrasa, ilm-fan, san'at, hunarga o'xshash madaniyatlari sizlarni ozod, ma'mur, olim qilub, johillikdan, asorat qullikdan qutultiradur" [Cho'lpon, 1914. 05. 6]. Yosh yigit chog'ida shu qadar yetuk fikrlarga ega bo'lgan insonning tajribasi ortgandan so'ng fohisha qo'liga millat bolasini berishni yoqlagani ishonarsiz hol. Cho'lponning insoniyat o'z o'yicha yangilanish va yaxshilanish uchun bir-biridan ko'r-ko'rona olgani-yu, bu orada sharaflilar tarixni yoddan chiqargani, iymondan uzoqlashgani, Oddisseylar Blumga, Penelopalar Molliga aylanganini chuqur anglagani romandan anglashiladi. Romanda ramziy she'riyati bilan el og'ziga tushgan Cho'lpon iymondan uzoq jamiyatga aralashish najot emasligiga ishora qiladi. Beshinchi sinf yoshida Finlandiyadagi gimnaziyada o'qigan bola yurt deganda qayerni tushunadi? Maktab yoshiga yetmagan Finlandiyada katta bo'layotgan bola-chi? Uning milliy muallimdan dars olishi milliy qadriyatlarini tuyishiga yetarli bo'ladimi? Bu hovliqma tajriba oqibatini "Moskva seni aldabdi", "rus-tuzem maktabi miyangni aynitibdi" mazmunida safdoshlariga dakki berib yurgan Cho'lpon rus ayoli bilan yashab yurganida muhit ta'sirsiz qolmasligi haqiqatini yaxshi anglagandir. Demak, Cho'lpon ilmni chetdan olmoqlig-u, ammo inson bu jarayonga kirishi uchun buzilmas kuchli iymon va qadriyatga ega bo'lishi darkorligini, farzandni o'zga madaniyat qo'liga topshirmoqlik uni, u bilan millat kelajagini qo'ldan boy bermoqlik ekanligini dinning sharafi nomini olgan jadidning poyma-poy o'gitlari

ortiga yashiradi. Tarixi va qadriyatidan uzilish, o'zlikdan (iymondan) uzoqlashish insoniyatni sharafsiz holga solayotgani bashar muammosiga aylandi.

Ushbu xulosani, Zunnun orqali mustahkamlash mumkin. Cho'lpon Hakimjon va Zunnun qiyosi bilan ham Yevropa ta'sirini bermoqchi bo'ladi. Hakimjon uyatchanroq, balki shu yagona tuzuk sifati uchun unga Hasanov uchratiladi. Zunnun 12-13 yoshlarida noib xizmatiga kirgan va hozir qirqqa yaqinlashgan, ehtimol, shu sababli bemalol hayotida o'zi yagonaligini bilgan ayolni boshqasiga tortiq qilaveradi. Hakimjon Miryoqub kabi erli ayolni osongina qabul qiladi, ammo u manfaatparastlikda Zunnun va Miryoqubdan orqada. Zunnun uylanishini noib xotiniga qabul qildirish, undan kelib turadigan foydani kesib qo'ymaslik maqsadida bekasini Miryoqubga ro'para qiladi. Ayolga boshqa ermak topmay, qishloqdagi qizga uylanib, uni ranjitsa, u mingboshi bo'larmidi, yo'qmi? Ayolning Zunnunga "xiyonati"dan keyin Zunnunda uylanish uchun bahona bor, ammo ayolning marhamatidan mahrum bo'lmaydi. Zunnun iymonsizlikda, orsizlikda, ustomonlikda Miryoqubdan oldinda. Chunki u yot millat qo'lida o'sgan. Shuningdek, ichkilik muammosi ham yot ta'sir oqibatlarini gapiradi. Noib o'zbeklar ichkilikni o'zlashtirishda iste'dodli ekanini bejiz aytmaydi. Zunnunning sevimli likyori bor. 12-13 yoshidan rus ayol qo'lida tarbiya topgan Zunnunga qarash Cho'lponning ta'limni dastlab milliy maktabda boshlash kerakligi, yot millatdan ta'limni olish, tarbiyani olmaslik kerakligi g'oyasining haqli ekanligini mustahkamlaydi.

Ajoyib fikrlar bilan boyitilgan qudrat mavzusi asarni yanada qimmatli qiladi. Boylik va amal qarshisida nochor qoluvchi insonlar... Qizini qutqarib olmoqchi bo'lgan Sadri cho'loq amaldor kuyov bilan o'chakishishdan qo'rqadi, Miryoqubga hamma egilib-bukilishga majbur, oddiy dehqon boy va amaldor tufayli suvsiz o'tiradi. O'zini o'ldirish uchun kelayotganini bilsa-da, Mamaturdi boy bolalariga birinchi hujum qilishdan qo'rqadi, chunki: "Og'zi qiyshiq bo'lsa ham, boyning o'g'li gapirsin", degan gap bor. Kim kuchlik? Puli bor kuchlik. Podsholik, amaldorlik, yarim podsho – hammasi puli borning og'ziga qaraydi... "Puli borning gapi o'ng, puli yo'qning gapi to'ng" [Cho'lpon, 2004: 258]. Akbarali mulohazasida bu mavzu zamonlar nishoniga uriladi: "Bitta og'zi katta boyga kuchim yetmagandan keyin bu shop-shalopni nega taqdim etdi? A, puli tushkur-ey! Amaldan ham kuchlik ekan-a!" [Cho'lpon, 2004: 251]. O'tmishda bo'lganidek bugun demokratiya "barq urgan" mamlakatlarda ham boylar eng kuchli kuch bo'lib qolmoqda. Qonunlar ularga moslanadi yoki ular Umarali va Yodgorxo'ja pattalig-u pattasiz soliqlarni to'lmagani kabi qonunlarni chetlab o'tishga haqli. Noyib to'ra bu fikrni tasdiqlaydi: "Podsholik hamma vaqt obro'lik odamlarni himoya qiladi. Obro'y davlat bilan topiladi" [Cho'lpon, 2004: 266]. Shu sababli xalq hayotini yaxshilash maqsadida Cho'lpon qudratni, Miryoqubni, Sharafiddin Xo'jayevga ro'para qiladi. Ikki boyga Abdisamat amaldorni maqtatadi. Cho'lpon Miryoqub kabi ishbilarmonlarga qarshi emas, zero u shunday deydi:

“Yozaylik, qarindoshlar, iqtisoddan! Alar bo‘lsa, maktab ham bo‘lur, ilm ham bo‘lur” [Cho‘lpon, 1914.04. 30]. Pul bilan bog‘liq poraxo‘rlik mavzusi qudratli kishilarga qistirib ketilgan. Mingboshi qo‘y ortidan ellikboshi bo‘ladi, Miryoqub meva-cheva bilan Akbarali pinjiga kiradi, norasmiy so‘roqlari bilan Akbaralini so‘rovlardan qutqarib qoladi, noyibni siylab ishini bitiradi, eshon eshikdan kelgan gadoning qo‘lidagini olib, boyligini orttiradi, mingboshi vazifasini kambag‘alning pulini olmaguncha bajarmaydi, boy nohaq bo‘laturib, kambag‘al qamaladi. Qudrat egalari o‘zidan kichikdan oladi, o‘zidan kattaga qistiradi. Qudrat va poraxo‘rlik orqali abadiy o‘zgarmas fikr beriladi: pulga erk berilgan joyda adolat yo‘qoladi, qonun ishlamaydi, poraxo‘rlik esa xalqni xonavayron qiladi.

Oilaning nozik masalalari bu mavzuni ham umumbashariy holga keltirgan. Ahli ayoliga yaxshilik qilish buyurilgan din so‘fisi munosabatlarda oiladan uzoq, ularning qalbini-yu qadrini bilmaydi. Natijada so‘fi uydin uzoqlashsa, ona-qiz shod. O‘smir qiz otasini o‘z jallodi sifatida ko‘radi: “Otasi to‘g‘risida o‘ylagan vaqtda o‘zini o‘limga mahkum bir odam, otasini mahkumaning jallodi kabi ko‘radi” [Cho‘lpon, 2004: 41]. Mana umumbashariy oila fojiasi. Bir-biriga begona kabi yashovchi oila qaysi zamonda, qaysi makonda baxtli yashagan? Ota-onadan kelgan begonalik hissi qaysi farzand ruhiyatini sindirmagan? Oilaviy mehsiz yashash, farzand hayotiga bog‘liq qarorni begonalardek berish, farzandga qaror qabul qilishga imkon bermaslik nafaqat farzandni, balki ota-onani ham baxtsiz qiladi.

Akbarali va xotinlari orasida shu begonalik hissi hukmron. Akbaralining o‘zi qatori xotini uning boriga ko‘nikib yashaydi. Ularning ruhiy holati yaqin. Ikki kichik ayolda bir xil holat: katta yosh tafovuti, oila ko‘rgan yosh ayollarning e‘tibordan chetda qolishi va rashk. Asosiy muammo shuki, er o‘zi inson ekanini biladi-yu, ayolining insonligini fahm qilmaydi. Ayollarning fojiasi urning e‘tiborsizligi oqibatida yuzaga keladi. Xiyonat yo‘liga osongina qadam qo‘yuvchi bu er-xotinlarda oilaviy samimiy, xayrixoh mehr yo‘q, jismoniy yaqinlik va begonalik hissi bor xolos. Mehr va e‘tibor yetishmovchiligi oila yaralibdiki, unga putur yetkazadi.

Ijtimoiy tengsizlik mavzusi gender tengsizlikning muammolari bilan muhimlik kasb etadi. Cho‘lpon ilk iste‘dodli yosh aktrisa Tursunoyning o‘limi tufayli Zebi obrazini yaratgan bo‘lishi mumkin. Iste‘dodli qizlarning ikki tanlov yo‘li birdek fojia bilan yakun topadi. Nima uchun? Qizlar mavjud qoidalar bo‘yicha yashaganda ham, yashamaganda ham ular jamiyatda erkaklar bilan teng huquqli emas ekan, ayanch taqdirga ega bo‘laveradi. Ayollar baxt topishlari uchun ularga erk kerak. Poshsha shunday deydi: “Hammamizni ota-onamiz bizdan so‘ramay-netmay uzatgan. Bizning ko‘z yoshlarimizga kim qaragan, deysiz?” [Cho‘lpon, 2004: 48]. Poshshaga erk berilsa, o‘zi qatori inson bilan turmush qurardi, zino, qotillik katta ehtimol bilan uning amal daftariga yozlimasdi.

Chalasavod amaldor oddiy muammolarni hal etishga qodir emas, ishbilarmon til bilmaydi, ilmsiz qiz o'zini sud qilishganini ham tushunmaydi, ta'limsiz xalq qora ishchi, borini mahalliy amaldor, boylarga beradi. Borini Moskvaga 9-10 og'ir vagonlarda jo'natadi, yana shaldirab kelgan 40-50 vagonni to'ldirishga kirishadi [Karimov. N., 2003: 411]. Ta'limsizlikdan na qonunni, na iqtisodni, na dinni biladi. Mavzu orqali ta'limsiz jamiyat ahvoli xarob ekanligi g'oyasi beriladi. Bu haqiqat hech kimga sir emas. Ming yillar avval, bugun, ertaga – bir xil spektakl. Rollar bir xil: ilmli xalq – boshqaruvchi, ilmsiz xalq – qora ishchi. Shuningdek, asarda Zebi timsolida taqdirini o'zgalar tomonidan hal qilinishiga qo'l qovushtirib qarab turishni qoniga singdirib yuborgan o'zbek xalqi gavdalantiriladi. Surunkali tarzda Quدرات egalarining tazyiqlari va iqtisodiy nochorlik tufayli ularga jismonan qaram bo'lish; ilmsizlig-u mushohadasizlik oqibatida din peshvolari oldida qo'l qovushtirish, taqdirini Allohga emas, ularga havola qilish, xurofotlarga qul bo'lish; ta'limsizlig-u o'zbek xalqi madaniyati etaloniga aylanib qolgan kattalar, katta yoshlilar yoki erkaklar izmidan chiqmay (ayollar nazarda tutilmoqda), ularning fikri bilan ish qilish oqibatida birovning ta'siriga oson berilish kabi odatlarning takrori butun xalqda boshqarishga emas, boshqarilishga moyillikni tarbiyalagan bo'lsa bejiz emas. Roman yaxlit holda o'zbek xalqining ushbu holatini turli taraflardan o'rganib chiqadi va tasvir etadi. Uning oqibatlarini ko'rsatadi. Bu jihatdan asar nafaqat o'zbeklar, balki bugungi kunda ham ma'naviy, iqtisodiy qaramlikni boshdan kechirayotgan millatlar uchun muhim ahamiyat kasb eta oladi.

Demak, romanda inson tabiati, o'zlikdan uzoqlashish, qudrat (poraxo'rlik), oila, ta'lim mavzulari umumbashariy xarakterda taqdim etilgan bo'lib, ushbu mavzular asosida chiqarilgan g'oyalar makon va zamon tanlamaydi. Global xarakterdagi mavzu va g'oya "Kecha va kunduz" umrboqiyligini ta'minlovchi asosiy sifatlardir. Bu xususiyat romanni jahon e'tirofiga sazovor asarlar qatoriga qo'yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirzayeva Z. XX asr o'zbek adabiyotining Amerikada o'rganilishi – T.: Fan, 2011. – 260 b.
2. Karimov Naim. Cho'lpon (ma'rifiy roman). – T.: Sharq, 2003. – 464 b.
3. Qur'onov D. Jadidlar. Abdulhamid Cho'lpon. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. 162 b.
4. Cho'lpon. Kecha va kunduz. – T.: Sharq, 2004. – 306 b.
5. Cho'lpon. Vatanimiz Turkistonda ziroat va dehqonchilik. Sadoyi Farg'ona. – 1914, 30 aprel- 30 may soni.
6. Cho'lpon. Vatanimiz Turkistonda temiryo'llar. Sadoyi Farg'ona. – 1914. 6-iyun soni.

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

1.	SUGʻORISH TIZIMLARIDAGI SUV ISROFGARCHILIGI VA SUVNI TEJASHNING MAQBUL USULI M. Xurramov F. Yusupov	4
2.	ЖАМИЯТДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЗИДДИЯТЛАРДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ОМИЛИ Мусаев Одил Рахматович	9
3.	THE IMPORTANCE OF STRUP TEST IN UZBEK TONGUE EDUCATION OʻZBEK TILI TAʼLIMIDA STRUP TEST AHAMIYATI Abdunazarov Otabek Abdupatto oʻgʻli	17
4.	FARGʻONA VODIYSIDSA DASTLABKI MUZEYLARNING SHAKLLANISH TARIXIGA OID Karimov Islomjon Ilhomjon oʻgʻli	24
5.	FRANSUZ VA OʻZBEK ERTAKLARI, NAQLLARIDA MILLIY-MADANIY OʻXSHAHSLIKLA HAMDA DIFFERENSIAL BELGILAR Matyakubov Oybek Quralbayevich	31
6.	TAʼLIMDA ILMIY TADQIQOT ISHLARIDAN FOYDALANISH: MUAMMO VA YECHIMLARI Karimov Yusuf Narzullayevich Karimova Shoir Abdolhaq qizi Abdurahmonova Sojida Aliqulovna Abdusalomov Ilyos, Abdullayev Abdulkarim	40
7.	“KITOBU-T-TAFHIM” ASARI BOʻYICHA OʻZBEK OLIMLARI TOMONIDAN AMALGA OSHIRILGAN NASHR VA TADQIQOTLAR TAHLILI Islom Sobir oʻgʻli Boʻriev	45
8.	TOMCHILATIB SUGʻORISH TIZIMI SUGʻORISH MEYORLARI VA TIZIMNING TUPROQ MELIORATIV HOLATIGA TAʼSINI OʻRGANISH Mirqodir Usmanov Hikmat Sadullayev Damirov Feruzbek	56
9.	INTERNET TERMINOLOGIYASINING LINGVOMADANIY KOMPONENTLARI TIPOLOGIYASI Umarxanova Nigora	67
10.	XIX ASR IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA MAʼRIFATPARLIK–MAKTABCHILIK GʻOYASINING SHAKLLANISHI VA TARQALISHI Nazarov Alisher Abdusamadovich	73
11.	THE FEATURES OF CHAPTERS IN ADVENTURE LITERATURE Xamroyeva Dilnoza Jahongir qizi	79
12.	OʻZBEKISTON ZAMONAVIY HAYKALTAROSHLIK SANʼATIDA YANGI SHAKL VA OBRAZLAR Qodirova Zilola Roʻzibayevna	83
13.	MAHALLIY MANBALARDA BUXORO AMIRLIGIDA TAʼLIM TIZIMI VA MADANIY HAYOT MASALALARI Tilavova Shahnova Salohitdinovna	88
14.	LEXICAL AND STYLISTIC MEANINGS AND PECULIARITIES OF LINGUISTIC UNITS WITH ‘HEART’ COMPONENT IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES Moʻsoyeva Hayitgul Oʻroqovna	94

15.	G'O'ZANI TURLI MATERIALLAR YORDAMIDA MULCHALAB (PLYONKA OSTIDA) TOMCHILATIB SUG'ORISH TARTIBINI ISHLAB CHIQISH Olloniyo'zov Sardor Po'lat o'g'li	102
16.	THE IMPORTANCE OF CORPUS TO CONDUCT RESEARCHES IN VARIOUS FIELDS Vasliddinova Kamola Qodirjon qizi	107
17.	O'QUV TARBIYA JARAYONIDA PEDAGOGIK MAHORATNING O'RNI Yulchiyev Sobirali	110
18.	BALIQLARNING ASOSIY EKOLOGIK GURUHLARI. SUVDAGI TUZ MIQDORINING BALIQLAR HAYOTIDAGI AHAMIYATI Vaxobova Dilafr'o'zoy Avazbek qizi Qo'chqorboyeva Xushnozabonu Ro'zali qizi	113
19.	АКТУАЛЬНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ В ОРТОДОНТИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКЕ МЕТОДА ПОНА Машарипова С.К. Насимов Э.Э.	117
20.	ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ВА БОШҚАРУВИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ОЧИҚЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИКНИНГ НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАРИ Жўрабек Атананазарович Рахманов	124
21.	BOSHANG'ICH TA'LIM MAZMUNIDA TARBIYA DARSLARIDA INNOVATION TA'LIMNING QO'LLANISH IMKONIYATLARI Jahonbekova Surayyo Avazbekovna	129
22.	ХОРИЖИЙ ТИЛ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МЕДИАТАЪЛИМГА МУНОСАБАТИ Умурзакова Бонухон Азизовна	135
23.	МЕДИАТАЪЛИМ-ШАХСНИНГ АХБОРОТ ОЛИШ ВА ТАРҚАТИШ ҲУҚУҚИНИНГ БИР ҚИСМИ Умурзакова Бонухон Азизовна	140
24.	ТОШКЕНТ ШАҲРИ НЕКРОНИМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАСНИФИ Зоитова Шохиста Асқаровна	144
25.	MUMTOZ EPIK ASARLARNI O'QITISHNING BADIY ASOSLARI Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna	149
26.	NEMIS TILIDA "HEIMAT" KONSEPTINING TARIXIY-ETIMOLOGIK TAHLILI Hayotova Dilafr'o'z Zoyirovna	155
27.	CHO'LPON SHE'RIYATINI O'QITISHDA AUDIOVIZUALLIK Choriyev Umar	161
28.	AHMAD DONISH «NAVODIR-UL-VAQOYE» ASARIDA BUXORO IJTIMOY-SIYOSIY HAYOTIGA MUNOSABATI Jumayev Abbosjon Akmalovich	168
29.	"KECHA VA KUNDUZ" ROMANIDA INSON TABIATI, O'ZLIK DAN UZOQLASHISH, QUDRAT, OILA, GENDER TENGSIZLIK, TA'LIM MAVZULARI Usmonova Umida Xaydarali qizi Qayumova Ozoda Botir qizi	174

Eslatma! “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnaliga kiritilgan maqolalardagi raqamlar, ma’lumotlar haqqoniylikiga va keltirilgan iqtiboslar to’g’riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

Bosh muharrir

Abdumannonov Islomjon Ikromjon o’g’li

Mas’ul muharrir

Isroilov Ozodbek Saydullajon o’g’li

Nashrga tayyorlovchi

Abdullayev Ravshanjon Inomjon o’g’li

“Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali, 2023-yil. 185 bet.

© Talqin va tadqiqotlar,

© Mualliflar jamoasi.